

**SAKİT HÜSEYNOV
RASİM SARİYEV**

**EKOLOGİYANIN FƏLSƏFİ VƏ
HÜQUQİ MƏSƏLƏLƏRİ**

- 11940 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

İşlər İdarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

BAKİ - 2007

Kitab AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun «Qloballaşma və sosial ekologiyaın fəlsəfi problemləri» şöbəsində hazırlanmışdır.

Elmi redaktor: fəls.elm.dokt., prof, A.M.Şükürov

Rəyçilər:

Fəls.elm.dokt., prof. F.F.Ramazanov; hüquq elm.dokt., prof. İ.M.Rəhimov; fəls.elm.nam. Ə.Kərimov; hüquq elm.nam. E.Ə.Əliyev

S.Hüseynov, R.Sarıyev. Ekologiyaın fəlsəfi və hüquqi məsələləri. Bakı, «Təknur», 2007, 216 s.

Kitab ekologiyaın fəlsəfi və hüquqi məsələlərinin araşdırılmasına həsr edilmişdir. Kitabda insan-təbiət münasibətlərinin tarixi təkamülü şərh edilir, ekoloji fəlsəfə və ekoloji hüququn predmeti izah edilir, respublikamızın ekoloji qanunvericiliyində ekoloji hüququn anlayış və terminləri fəlsəfi cəhətdən təhlil edilir, sovet dövründə ekoloji fəlsəfə və ekoloji hüququn inkişaf mərhələlərinə diqqət yetirilir.

Kitabda təbiətdən istifadənin fəlsəfi- hüquqi əsasları təhlil edilir, ekoloji nəzarətin mənəvi-hüquqi istiqamətlərinə diqqət yetirilir, urbanizasiya prosesində şəhərsalmanın hüquqi və sosial-ekoloji aspektləri təhlil edilir, ekoloji şüurun formalaşmasında hüquqi və mənəvi məsuliyyət şərh edilir, ekoloji hüququn inkişafında ekoloji tərbiyənin rolu izah edilir.

Ali məktəb tələbələri, magistr və aspirantlar üçün nəzərdə tutulan bu kitab eyni zamanda, ekoloji fəlsəfə, sosial ekologiya və ekoloji hüquq sahəsində çalışan mütəxəssislər və tədqiqatçılar üçün də faydalı vəsait ola bilər.

MÜNDƏRİCAT

Giriş	4
I Fəsil. Ekologiyaın fəlsəfi və hüquqi məsələlərinə tarixi yanaşma	
1.1. İnsan-təbiət münasibətlərinin tarixi təkamülü.....	7
1.2. Ekoloji fəlsəfə və insan-təbiət münasibətlərinin ekoloji-hüquqi statusu.....	22
1.3. Ekoloji şüurun formalaşmasında ekoloji fəlsəfə və ekoloji hüququn rolu.....	41
1.4. Qanunvericilik aktlarında ekoloji anlayışların fəlsəfi mahiyyəti.....	46
II Fəsil. Azərbaycanda təbiəti mühafizənin inkişaf mərhələləri (1920-1991-ci illər) və onun sosial - fəlsəfi və hüquqi təhlili	
2.1. Azərbaycanda ekologiyaya aid partiya və hökumət qərarlarının sosial-fəlsəfi və hüquqi əhəmiyyəti.....	58
2.2. Torpaqların və yerin təkinin mühafizəsi.....	64
2.3. Suların mühafizəsi.....	69
2.4. Meşələrin mühafizəsi.....	75
2.5. Atmosfer havasının mühafizəsi.....	79
2.6. Heyvanlar aləminin mühafizəsi.....	86
III Fəsil. Müstəqil Azərbaycanda ekologiyaın fəlsəfi və hüquqi məsələləri	
3.1. Təbii sərvətlərdən istifadə edilməsinin fəlsəfi və hüquqi əsasları.....	91
3.2. Təbiəti mühafizə sistemində ekoloji nəzarətin fəlsəfi və hüquqi istiqamətləri.....	111
3.3. Urbanizasiya və şəhərsalmanın hüquqi və sosial-ekoloji aspektləri.....	133
3.4. Məişət ekologiyasının fəlsəfi- hüquqi məsələləri.....	151
IV Fəsil. Ekoloji şüurun formalaşmasında hüquqi və mənəvi məsuliyyətin rolu	
4.1. Ekoloji qanunvericilikdə mənəvi məsuliyyətin yeri.....	166
4.2. İnsan-təbiət münasibətlərinin optimallaşdırılmasında hüquqi və mənəvi amillərin vəhdəti.....	183
4.3. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinə ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi.....	196
4.4. Ekoloji qanunvericiliyin tələblərinin həyata keçirilməsində ekoloji tərbiyənin rolu.....	201
Nəticə.....	211

GİRİŞ

İctimai tərəqqi prosesində fəlsəfənin yeni-yeni tədqiqat istiqamətləri meydana gəlməkdədir. XX əsrin 80-ci illərində meydana gələn fəlsəfənin yeni istiqamətlərindən biri də ekoloji fəlsəfədir. Ekoloji fəlsəfə sadə şəkildə gələcək insan-təbiət münasibətlərinin qarşılıqlı təsirini öyrənir.

Ətraf mühitin və təbii sərvətlərin mühafizə edilməsi mühüm dövlət və ümumxalq əhəmiyyəti olan bir məsələdir. İnsan həyatı, cəmiyyətin inkişafı təbiətlə, ətraf mühitlə sıx əlaqədar olduğuna görə indiki nəsillərin, həm də gələcək nəsillərin sağlam mühitdə yaşaması ətraf mühitin və təbii sərvətlərin mühafizəsi ilə şərtlənir.

Bu baxımdan müstəqil respublikamızın sosial-iqtisadi inkişafı, əhəlinin maddi və mənəvi tələbatının ödənilməsi, xalqımızın güzəranının yaxşılaşması ətraf mühitin mühafizəsi məsələsini ciddi şəkildə qarşıya qoyur. Ətraf mühitin gələcək nəsillər üçün mühafizəsi məsələsinin dərk edilməsi ekoloji fəlsəfənin ən mühüm problemidir. Bu problem ekologiyanın fəlsəfi və hüquqi məsələləri ilə birbaşa əlaqədardır.

Məlumdur ki, sənaye müəssisələrinin, nəqliyyatın intensiv fəaliyyəti ekosistemin tarazlığını pozur, bitki və heyvan aləminə mənfi təsir göstərir, atmosferi, torpağı və suyu çirkləndirir, ətraf mühitə ziyan vurur.

Ətraf mühitin mühafizəsi, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsinin hüquqi tənzimlənməsi, insanlarda ekoloji şüurun formalaşdırılması siyasəti hər bir dövlətin sosial siyasətinin tərkib hissəsidir.

Ətraf mühit obyektləri (su, torpaq, hava) ilə hüquq normaları arasında, təbiətlə qanun arasında qarşılıqlı münasibətlərin öyrənilməsi, insanların normal həyat fəaliyyətini təmin edən sağlam ekoloji şəraitin hüquqi cəhətdən əsaslandırılması və bu münasibətlərin şüurda əks olunması hazırda müstəqil respublikamızda qarşıda duran əsas vəzifələrdən biridir.

Göstərmək lazımdır ki, ekologiyanın başqa sahələrinə nisbətən onun hüquqi və fəlsəfi məsələləri ən az tədqiq olunan sahələrdən biridir. Buna görə də ətraf mühitin mühafizəsinin fəlsəfi və hüquqi məsələlərinin öyrənilməsinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti vardır. Hazırda ekoloji hüququn nəzəri və praktiki məsələləri də müəyyən aktuallıq kəsb edir. Ekoloji hüququn nəzəri problemləri dedikdə, ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı qanunlar, normativ-hüquqi aktlar və ekoloji hüquqla bağlı digər qanunvericilik sənədlərinin məcmuyu nəzərdə tutulur. Ekoloji hüququn praktiki məsələləri isə ətraf mühitin mühafizəsinin hüquqi tərəflərinin insanların şüurunda əks olunması dərəcəsini və eko-

loji qanunvericiliyin tələblərinin həyata keçirilməsi vəziyyətini əhatə edir.

90-cı illərin ortalarından başlayaraq ekoloji hüququn nəzəri problemləri ilə əlaqədar respublikamızda xeyli işlər görülmüşdür. Bu illərdə ətraf mühitin mühafizəsi və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə ilə əlaqədar respublikamızda iyirmidən çox ekoloji qanun, hüquqi – normativ aktlar qəbul edilmiş və Azərbaycan on beşdən çox Beynəlxalq Ekoloji Konvensiyalara qoşulmuşdur. Bütün bunlar respublikamızda ekoloji hüququn və ekoloji şüurun inkişaf dinamikasını göstərən faktlardır.

Lakin sosioloji müşahidələr göstərir ki, ekoloji qanunvericiliyin tələblərinin həyata keçirilməsi vəziyyəti o qədər də ürəkaçan deyil. Daha dəqiq desək, ekoloji hüququn əməli məsələləri ictimaiyyəti narahat edən problemlər yaratmaqdadır. Belə ki, yaşayış məskənlərində yaşıllıqların sürətlə qırılması, Bakı şəhərində artmaqda olan nəqliyyat vasitələri tərəfindən atmosfer havasının çirklənməsi, dövlət və bələdiyyə torpaqlarının paylanması ekoloji hüquqpozumaların artması, çimərliklərdən müalicə əhəmiyyətli qumun daşınması, şəhərlərdəki sanitariya-qoruyucu zolaqların məhv edilməsi, məişət zibillərinin təyin olunmayan yerlərə atılması, hündür binaların tikilməsi zamanı ekoloji normalara əməl edilməməsi artıq günümüzün reallığına çevrilmişdir.

Bütün bunlar insanlarda ekoloji şüur səviyyəsinin hələ də aşağı olduğunu göstərməklə yanaşı, həm də ekoloji qanunvericiliyin tələblərinin həyata keçməsində çatışmazlıqlar olduğunu göstərir. Bu deyilənləri ümumiləşdirsək aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

- hüquqi- normativ aktların həyatın sosial tələblərini düzgün əks etdirməsində ekoloji qanunvericiliyin fəlsəfi-sosioloji cəhətdən araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir;

- Respublikamızda kifayət qədər ekoloji qanunların olmasına baxmayaraq bu qanunların işləmə mexanizmi hələ də geri qalır. Bu baxımdan ekoloji qanunvericiliyin həyata keçməsi mexanizmini təkmilləşdirmək üçün sosioloji tədqiqatların keçirilməsi zərurəti meydana çıxır;

- Ekoloji hüququn sosioloji cəhətdən öyrənilməsi ətraf mühitin mühafizəsində ekoloji qanunların sosial təsirinin gücləndirilməsində müəyyən elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Mövcud kitab öz strukturuna görə giriş, dörd fəsil və nəticədən ibarətdir. Kitabın I fəsilində insan-təbiət münasibətlərinin tarixi təkamülü araşdırılır, təbiətə münasibətin ekoloji-hüquqi statusu müəyyənləşdirilir, ekoloji şüurun formalaşmasında ekoloji fəlsəfə və ekoloji hüququn rolu tədqiq edilir, ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı qanunvericilik aktların-

da ekoloji anlayışların fəlsəfi-sosioloji mahiyyəti şərh edilir. Kitabın II fəslində Azərbaycanda təbiəti mühafizənin inkişaf mərhələlərinə (1920-1991-ci illər) diqqət yetirilir və onun sosial-fəlsəfi və hüquqi təhlili verilir.

Məlumdur ki, Azərbaycan, SSR-nin tərkibində olarkən öz təbiətinin faktik olaraq müstəsna sahibi olmamışdır. Bu səbəbdən Azərbaycan öz təbii mühitin mühafizəsi ilə bağlı müstəqil şəkildə hüquqi fəaliyyət göstərə bilməmişdir. Ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının o dövrdə qəbul etdiyi bütün qanunlar hüquqi cəhətdən SSR-nin müvafiq qanunlarına uyğunlaşdırılmışdır. Ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı İttifaq qanunlarının Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, respublikamızda da ekoloji hüquqla əlaqədar o dövrün tələblərinə uyğun olan qanunlar, hüquqi aktlar, qərar və qətnamələr qəbul edilmişdir. Şübhəsiz ki, bütün bu hüquqi sənədlər respublikamızda ekoloji hüququn formalaşması və inkişafında müəyyən rol oynamışdır. Kitabda Sovet dövründə (1920-1991-ci illər) Azərbaycanda ekoloji hüququn vəziyyətinin araşdırılması da məhz, bununla əlaqədardır.

Kitabın III və IV fəsiləri müstəqil Azərbaycan respublikasında ekoloji hüququn inkişafı, ətraf mühitin mühafizəsi və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə ilə bağlı qəbul edilmiş yeni qanunların təhlili və indiki şəraitdə respublikamızda ekologiyanın fəlsəfi və hüquqi problemlərinin araşdırılmasını əhatə edir.

Əlbəttə, Azərbaycanda ekoloji hüququn inkişaf mərhələləri və onun sosial-fəlsəfi problemlərinin araşdırılması bir kitab həcmindən çox genişdir. Lakin buna baxmayaraq, biz çalışmışıq ki, Azərbaycanda Sovet dövründən başlayaraq indiyə kimi ekologiyanın fəlsəfi və hüquqi məsələlərinin inkişaf dinamikasını göstərməklə, onun sosioloji problemlərini, müstəqillik dövründə ətraf mühitin mühafizəsi ilə əlaqədar qəbul edilmiş yeni qanunların sosial-fəlsəfi mahiyyətini və ekoloji qanunvericiliyin tələblərinin həyata keçirilməsi vəziyyətini şərh edək.

Güman edirik ki, bu kitab ali məktəblərdə fəlsəfə, ekologiya və hüquq ixtisasları üzrə təhsil alan bakalavr və magistrlər, eyni zamanda, respublikamızda ekologiyanın fəlsəfi və hüquqi məsələləri ilə maraqlananlar üçün dəyərli vəsait olacaqdır.

I FƏSİL.

EKOLOGİYANIN FƏLSƏFİ VƏ HÜQUQİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ TARİXİ YANIŞMA

1.1. İnsan-təbiət münasibətlərinin tarixi təkamülü

İnsanla ətraf mühit arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin müasir vəziyyətini dərinlən dərk etmək üçün bəşəriyyətin inkişafında insan-təbiət əlaqələrinin tarixi və sosial-fəlsəfi mahiyyətinə diqqət yetirilməlidir.

Məlumdur ki, insan sosial-bioloji növ olub sivilizasiya adlanan mürəkkəb sosial, siyasi, iqtisadi və mədəni sistemdən ibarətdir. Bəşər cəmiyyətində insan sosial - bioloji orqanizm kimi fasiləsiz maddələr mübadiləsi, enerji və informasiya əsasında öz sosial-ekoloji mühitində yaşayaraq, populyasiyasını həyata keçirir və inkişaf edir. İnsan öz çoxcəhətli həyatı tələbatlarını və funksiyalarını həyata keçirmək üçün müəyyən temperatur şəraitini saxlamaq, nəfəsalma və qidalanma yolu ilə fasiləsiz olaraq müxtəlif maddələrə və enerji axınına zəruri olaraq ehtiyac duyur.

İnsan öz gündəlik həyat və fəaliyyətini təmin etmək üçün əsas maddələr kütləsini və enerjini başqa canlılardan və Günəş enerjisi hesabına bitkilərin sintezləşdirdiyi üzvi maddələrdən alır. Bu qayda ilə daima insanla təbiət arasında fasiləsiz mübadilə prosesi gedir. İnsanla təbiət arasındakı fasiləsiz mübadilə prosesi həm insanın özünün, həm də onun yaşayış mühitinin dəyişməsinə və inkişafına səbəb olur. İnsan təbiət daxilində təkcə bioloji növ kimi deyil, həm də toplum (cəmiyyət) kimi bərqərar olduqda insan-təbiət arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin mahiyyəti daha mürəkkəb xarakter alır. Məsələn, bəşər inkişafının ilkin pilləsində insanın enerji israfı və maddələr mübadiləsi ancaq təbii obyektlərdən (su, hava, bitki və heyvanat aləmi, və s.) istifadə xarakteri daşıyırdı. Bəşər sivilizasiyası inkişaf etdikcə insan-təbiət münasibətlərində yeni komponentlər meydana gəlməyə başladı. Bu komponentlər yeni qida və geyim növləri əldə edilməsi üçün təbii obyektlərdən istifadənin genişlənməsi ilə getdikcə çoxalmağa başladı. Cəmiyyət inkişaf etdikcə insan həya-

tı üçün zəruri olan yeni yaşayış vasitələrinin istehsalı insanın təbiətə təsirini getdikcə genişləndirməyə başladı.

Son illərdə ictimai və təbiət elmlərinin qovuşuğunda yeni elmi istiqamətlər meydana gəlmişdir ki, bunlardan da biri **sosiotəbii tarix** adlanır. Bu elmi istiqamət insan – təbiət münasibətlərinin nəzəri əsaslarının sosial – fəlsəfi aspektdə öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Öz elmi – tarixi köklərinə görə cəmiyyətin sosiotəbii tarixi L.N.Qumilyovun **etnogenezi** təliminə əsaslanır. Bu təlimə görə L.N.Qumilyov etnogenezi «Yer biosferasında dərin proses», etnosu isə sosiotəbii tarixi öyrənən əsas kateqoriya hesab edirdi. Onun təliminə görə hər bir etnos müxtəlif landşaft ekosistemlərində insanın adaptasiyasının orijinal formasıdır. Bu baxımdan landşaft ekosistemləri, nəinki insana təsir edən, həm də onu qidalandıran mühitdir.¹

Müasir dövrdə mövcud olan insan-təbiət münasibətlərinin formalaşması prosesində meydana gələn «cəmiyyət-texnika-istehsalat-təbiət» münasibətlər sistemi mühüm rol oynamışdır. Bəşər cəmiyyətinin indiki mərhələsində «insan-təbiət» münasibətlərinin öyrənilməsinin aktuallığı müəyyən dərəcədə elmi-texniki, sosial-iqtisadi inkişafın sürəti ilə və Yer kürəsində demoqrafik partlayış təhlükəsinin artması ilə əlaqədardır. Digər tərəfdən tarixi prosesin indiki mərhələsində artıq insan təbiətin güclü amilinə çevrilmişdir. Mütəxəssislərin fikrincə, insanın təbiətə təsir dərəcəsi sosial-iqtisadi inkişaf çərçivəsində həndəsi silsilə ilə artır. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, sosial-iqtisadi inkişaf ətraf mühitin çirklənməsi arasındakı əlaqə birbaşa deyil, sosial amillər vasitəsilə ifadə olunur.

Bu baxımdan müasir dövrdə Planetin ekosistemində insanla ətraf mühit arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin təkamülünün araşdırılması üçün bu münasibətlərin tarixən formalaşması prosesinə diqqət yetirilməsi zəruridir. Çünki, insan-təbiət münasibətlərinin tədqiq edilməsində insan tələbatları əsas yer tutur. İnsan tələbatlarının formalaşması isə tarixi təkamül nəticəsində baş vermişdir. Buna görə də insan-təbiət münasibətlərinin yeni mənəvi-hüquqi statusunun formalaşması üçün yeni tələbat və istehlak metodlarının yaradılması əsas şərtlərdən biridir. Beləliklə insan-təbiət münasibətlərində tələbatların rolunun tarixi aspektdə öyrənilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Yer kürəsinin ən gənc sakini olan insan Planetin ekoloji sistemində təxminən 3,5 milyon il bundan əvvəl daxil edilmişdir. Bəşər həyatının ilk dövrlərində Yer kürəsində başqa heyvan və bitki növləri ilə müqayisədə insanların sayı az olduğuna görə onların təbiətə təsiri çox zəif olmuşdur. Tarixin müəyyən inkişaf pilləsində bəzi insan populyasiyaları əlverişli təbii şəraitdə köçəri həyat tərzindən - oturaq həyat tərzinə keçdilər və əkinçiliklə məşğul olmağa başladılar. Əkinçiliyə keçilməsi maldarlığa nisbətən təbii biosenozların daha çox əhəmiyyətli şəkildə dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Biosenoz - biosferin konkret bir hissəsində müxtəlif növlü canlıların qarşılıqlı həyat birliyinə deyilir.¹ Biosenozda canlıları birləşdirən qohumluq əlaqələri deyil, həyatın tələbləri əsas rol oynayır. İnsanların əkinçiliklə məşğul olması üçün meşələrin qırılması və yandırılması, yeni irriqasiya sistemlərinin yaradılması təbii landşaftları kökündən dəyişdirmişdir. Əkinçiliyə başlayan insanlar öz fəaliyyətləri ilə o dövrdə mövcud olan təbii tarazlığı pozaraq yeni ekosistemin - aqrosenozun təməlini qoydular. Aqrosenoz - insan tərəfindən kənd təsərrüfatında formalaşan biosenoz deyilir.² Aqrosenozun yaradılması - müxtəlif aqrotekniki tədbirlərin (meliorasiya, torpağın becərilməsi, kübrə və pestisidlərdən istifadə, kənd təsərrüfatı bitkilərinin yeni növlərinin yetişdirilməsi, hazır məhsulun yığılması və s.) həyata keçirilməsi yolu ilə baş vermişdir. Bəzi kənd təsərrüfatı bitkiləri insanın yaratdığı antropogen şəraitə uyğunlaşmış, bəziləri isə həm əkinçiliyə, həm də ətraf mühitə ziyan vurmuşdur. Bunun nəticəsində torpaq degradasiyaya uğramış, yeraltı və yerüstü sular çirklənmiş, su hövzələri eutrofikasiya olmuşdur. Eutrofikasiya - suya tökülən üzvi birləşmələrin çoxalması nəticəsində suyun bioloji çirkləndirilməsinə deyilir.³ Əhəlinin sıx yaşadığı ərazilərdə və əkinçiliyin arxaik üsulla həyata keçirildiyi bölgələrdə təbiətə daha çox zərər vurulmuşdur.

Beləliklə, Yer kürəsində insanların uzun illər boyu əkinçilik fəaliyyəti nəticəsində onların təbiətə təsiri daha da dərinləşmişdir.

İnsanla - təbiət arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin ilkin mərhələsi əsasən insanların təbii yaşayış mühitinə uyğunlaşması üçün təbiət məhsullarının əldə edilməsi ilə xarakterizə olunurdu. Bu mərhələdə insan elə təbii ehtiyatlardan istifadə edirdi ki, onların mənimşənil-

¹ Константинов Б.М. Охрана природы: Учеб. пособие – М.: Издательский центр «Академия», 2000. с.12.

¹ Hüseynov S. Məişət ekologiyası. Bakı. «Sabah», 1995. səh. 157.

² Salmanov M. Təbii ekologiyasının əsasları. Bakı. 1993. səh. 185.

³ Mustafayev Q. Ekologiyadan konspekt. Bakı. 1993. səh 158.

məsində texniki vasitələrə ehtiyac olmurdu. Əvvəllər yığıcılığı və primitiv ovçuluq təsərrüfatı qədim insana ətraf mühitlə harmonik yaşamağa imkan verirdi. Lakin, sonralar adi bioloji mövcudluğu təmin etmək üçün müəyyən təbii mühitdə heyvanların kortəbii şəkildə ovlanması və yeməli bitkilərdən istifadə, getdikcə ərzaq çatışmazlığına, aclığa, xəstəliklərin və ölüm hallarının çoxalmasına səbəb olmuşdu. Bu vəziyyət bəşər tarixində ilk ekoloji böhran hesab olunur ki, mütəxəssislər onu «konsumentlərin böhranı» adlandırırlar.¹ Tarixən insan-təbiət münasibətlərində yaranmış bu ilk böhrandan insanlar köçəri həyatdan - oturaq həyata, ovçuluqdan - əkinçilik və maldarlığa keçməklə çıxdılar. Ovçuluqdan - əkinçilik və maldarlığa keçilməsi insan-təbiət münasibətlərində ilk ekoloji inqilab hesab olunur.

Bəzi mütəxəssislər qədim insanların oturaq sivilizasiyaya keçməsinə müasir cəmiyyətimizin başlanğıcı hesab edirlər. Əkinçiliyə keçilməsi əvvəlki dövrlə müqayisədə bir tərəfdən insanın yaşayış səviyyəsini, həyat tərzini, məişət mədəniyyətini dəyişdirdi, digər tərəfdən təbiətə antropogen təsiri artırdı, təbiət obyektlərinin dəyişdirilməsini sürətləndirdi.

İnsan-təbiət münasibətlərinin ikinci mərhələsi aqrar mədəniyyətin meydana gəlməsi və inkişafı ilə əlaqədardır. Aqrar mədəniyyət maddi istehsalın əsasını əkinçilik və maldarlıq təşkil etdiyi dövrdən formalaşmağa başlamışdır. Aqrar mədəniyyət dövrü insanların kənd təsərrüfatı istehsalı ilə məşğul olduğu vaxtdan (b.e. 8 min il əvvəl) sənaye istehsalı dövrünə (XVIII əsrin ortalarına) kimi geniş bir tarixi mərhələni əhatə edir. Bu dövrdə əkinçiliyin inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı ev heyvanlarının əhəlləşdirilməsinə də başlanmışdır. Mütəxəssislərin fikrincə, əkinçilik və maldarlıq ilk əvvəl Şərqi Asiya (Şumer) və Şimali Afrikada (Misir) meydana gəlmiş, sonralar isə Cənubi-Şərqi Asiya, Mərkəzi Amerika, Avropa və s. bölgələrə yayılmışdır.

İnsan-təbiət münasibətlərinin getdikcə mürəkkəbləşməsi hərhansı bir tarixi dövrdə insanların həyatı tələbatının dəyişilməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Məsələn, köçərilikdən oturaq həyata keçilməsi uzunmüddətli və davamlı mənzillərin tikilməsinə tələbat yaratmışdır. Bu tələbat öz növbəsində yeni tikinti materiallarının əldə edilməsini

zəruri etmişdir. Tikinti materiallarının əldə edilməsi tarixən təbiətdən istifadənin müəyyən mərhələsini təşkil edir.

Əkinçilik mədəniyyətinin inkişafı kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının çoxalması, bu məhsulların uzunmüddətli istifadə üçün saxlanılmasını tələb edirdi. Bu tələbat da kənd təsərrüfatı məhsullarını uzun müddət saxlamağa imkan verən saxsı (keramika) qabların hazırlanmasına ehtiyac yaratmışdır. Bu proses qədim dövrlərdə dulusçuluq sənətinin inkişafını zəruri etmişdir.

İnsan-təbiət münasibətləri kontekstində müxtəlif tarixi mərhələlərdə insanların orta ömür müddəti də müxtəlif olmuşdur. Belə ki, B.B.Proxorovun fikrinə görə, əkinçilik mərhələsindən əvvəlki dövrlərdə ömür müddəti qida məhsullarının kəmiyyəti ilə müəyyən olunurdusa, əkinçilik mərhələsində xəstəliklər insanların ömür müddətinin müəyyənləşməsində tənzimləyici amilə çevrilmişdir.¹ Deməli, əkinçilik və maldarlıq həm, ətraf mühitin həm də, insanların məişət-təsərrüfat şəraitinin dəyişməsinə təsir edərək qədim əkinçi-maldar icmalarında müxtəlif xəstəliklərin yaranmasında da müəyyən rol oynamışdır.

Bu baxımdan B.B.Proxorov qeyd edir ki, əkinçilik və maldarlığın inkişafı bu yaşayış məskənlərində əhalinin sanitar vəziyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Yaşayış məskənlərinin ətrafında ərzaq qalıqları, müxtəlif tullantılar, zibillər toplanmışdır ki, bunlar da torpağın, su hövzələrinin çirklənməsinə və infeksiya mənbələri genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Yaşayış məskənlərinin ətrafında yaranmış zibilliklər və ərzaq anbarları təhlükəli infeksiya mənbələri olan bəzi vəhşi heyvanların bura axışmasına şərait yaradırdı. Nəticədə infeksiya daşıyıcıları vəhşi heyvanlardan əhəlləşdirilmiş ev heyvanlarına keçirdi ki, bütün bunlar qədim insanlar arasında kütləvi ölümə nəticələnən müxtəlif yoluxucu xəstəliklərin çoxalmasına şərait yaradırdı. Digər tərəfdən uzun müddət saxlanılan ərzaq məhsullarının düzgün emal edilməməsi də ölümə nəticələnən qida zəhərlənmələrini genişləndirmişdi.²

İnsan-təbiət münasibətləri hər bir tarixi dövrdə spesifik xarakter daşımışdır. Bu tarixi dövrlərə diqqət yetirək. İnsanın təbiət haqqın-

¹ Прохоров Б.Б. Экология человека: эволюционный аспект. / Эволюционная и историческая антропоэкология. – М., 1994 с. 47-65

² Прохоров Б.Б. Экология человека: эволюционный аспект. / Эволюционная и историческая антропоэкология. – М., 1994 с. 47-65

¹ Экологические основы природопользования: Учеб. пособие, 2-е изд. М. Изд-в Дом «Дашков и К °», 2002. с 28.

dakı təsəvvürlərinin inkişafında əhəmiyyətli tərəqqi tarixi baxımdan əsasən antik dövrdə (b.e.ə. VI – V əsrlərdə) baş vermişdir. Antik dövrün mifologiyasında əsas personajlar insanlara oxşayan Allahlar idi. Tarixin bu dövründə bəşəriyyət elmin inkişafında böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Antik dövrdə əkinçiliyin və dənizçiliyin inkişafı müəyyən elmi nəticələrə əsaslanırdı. Bu dövrdə insanlar özlərini təbiət daxilində güclü bir varlıq kimi dərk edirdilər.

İctimai inkişafın müəyyən pillələrində insan - təbiət münasibətlərinin gərginləşməsində demoqrafik amillər də, müəyyən rol oynamışdır. Tədqiqatçıların fikrinə görə IX əsrdə Yer kürəsinin əhalisi təxminən 250 milyon olmuşdur. Bu əsr tarixdə durğunluq, müharibələr, quraqlıqlar və epidemiyalar əsri kimi qeyd edilir. Bu əsrdə xəstəliklər və kütləvi ölümlər əhali artımına öz mənfi təsirini göstərmişdir. X – XIII əsrlər isə bəşər tarixində tərəqqi və əhali artımı dövrü kimi xarakterizə edilir. Lakin, XIII əsrin sonu XIV əsrin əvvəllərindən başlayaraq Yer kürəsinin bir çox bölgələrində əhali artımı kəskin şəkildə azalmağa başladı. Məsələn, bu dövrdə 100 il ərzində Çinin əhalisi 50 milyondan çox azalmışdır. Əhali artımında nəzərə cəpacaq azalma Hindistanda və Avropa qitəsində də baş vermişdir. Nəticədə Yer kürəsində əhalinin sayı 1200-ci ilə müqayisədə 1400-cü ildə xeyli azalmışdır. Alimlər əhalinin sayının bu şəkildə azalmasının əsas səbəbini həmin dövrdə geniş yayılmış çuma və s. yoluxucu xəstəliklərlə izah edirlər. Lakin, demoqrafik artımın azalmasında, təkcə yoluxucu xəstəliklərin əsas səbəb kimi göstərilməsini kifayət hesab etmək olmaz. B.B.Proxorov qeyd edir ki, aqrar mədəniyyət şəraitində əhali artımı hər hansı bir dövrdə kənd təsərrüfatının məhsuldarlığı artımını qabaqlayır. Buna misal olaraq, XV əsrdə əhalinin aclıq həddində yaşadığını və qidalanmanın keyfiyyətsiz olduğunu göstərmək olar. Bu dövrdə əhali artımı labüd olaraq azalmış və insanların yaşayış vasitələri ilə təminatı zəifləmişdir. XV əsrdən sonra əkinçilik texnikasının təkmilləşməsi hesabına bəşəriyyət ərzaq məhsullarının istehsalını artırmış və bunun əsasında əhali artımının stabilliyinə nail olmuşdur.¹

İstehsal prosesində axar suyun və küləyin gücündən geniş istifadə edilməsi feodalizm dövrü üçün xarakterikdir. Bu dövrdə kənd və şəhər yerlərində, xüsusən un istehsalında, dəyirmanların işlədilmə-

sində su və külək mühərriklərinin tətbiq edilməsi geniş miqyas almışdır. Cəmiyyət həyatında enerji mənbəyi kimi onlardan daha çox istifadə edilirdi. Orta əsrlərdə bəşəriyyətin enerji məsrəfi antik dövrlə müqayisədə 7 dəfə artmış, orta əsrlərin sonlarında isə bu göstərici daha 3 dəfə artmışdır. Bəşəriyyət tərəfindən enerji məsrəfinin dinamikasının artması təbii ehtiyatlardan istifadənin sürətlənməsinin nəticəsi idi. Tarixi təkamülün bu prosesi öz növbəsində insan – təbiət münasibətlərinin getdikcə gərginləşməsinə gətirib çıxarmışdır.

Orta əsrlərdə şəhərlərin inkişafı və genişlənməsi intensiv xarakter almışdır. Bu dövrdə şəhərlərin ərazisi böyük olmasa da, şəhərlərdə məskunlaşanların sayı həddən çox idi. Bu cəhətdən Orta əsr şəhərlərindəki əhalinin sıxlıq səviyyəsini göstərən statistik rəqəmlərə diqqət yetirək. Rus alimi B.B. Proxorovun fikrinə görə, orta əsrlərdə Əlcəzair şəhərinin köhnə kvartalında əhalinin sıxlığı 1 kvadrat km. – da 200 minə çatırdı ki, bu da müasir Dehli şəhərinin köhnə rayonlarının da yaşayan əhalinin sıxlığından (1 km.² - da 150 min) çox idi.¹

Məlumdur ki, orta əsrlərdə Qərbdə Xristianlıq, Şərqdə isə İslam dini insanların ictimai fəaliyyəti və mənafeyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bu dövrdə insan-təbiət münasibətləri də müəyyən dərəcədə dini kitablarda irəli sürülən müddəalara uyğun şəkildə formalaşmışdır.

İntibah dövründə (XV-XVII əsrlərdə) ictimai münasibətlərdə insan şəxsiyyəti ön plana çəkilməyə başladı. Bu dövrdə mədəniyyət dünyəvi xarakter daşımağa, insan dini doqmatizmin təsirindən xilas olmağa, teosentrizmin yerini tədricən antroposentrizm və humanizm tutmağa başladı. Böyük coğrafi kəşflər, Qaliley və Kopernikin elmi mülahizələri təbiət və kainat haqqında insanın təsəvvürlərini müəyyən qədər dəyişdirdi. İnsanla təbiət arasındakı münasibətlərin dərk edilməsində keyfiyyətə yeni mərhələ başlandı. Bundan sonra təbiəti dərinlən öyrənməyə daha çox maraq göstərən insanlar təbiətin öyrənilməsində ingilis filosofu F.Bekonun formulə etdiyi elmi metodlardan istifadə etməyə başladılar.

Tədqiqatçılar insan-təbiət münasibətlərində sənaye dövrünün başlanmasını adətən kapitalist istehsal üsulunun tam qələbəsinin (XVIII əsrin II yarısı) başa çatması ilə əlaqələndirirlər. Bu dövr iri maşın sənayesinin yaranması və sürətli inkişafı ilə xarakterizə olu-

¹ Ситаров В.А., Пустовойтов В.В., Социальная экология: Учеб. пособие, М., Изд.-й центр «Академия», 2000, с 51.

¹ Прохоров Б.Б. Экология человека.: эволюционный аспект./ Эволюционная и историческая антропоэкология.- М., 1994, с 47-65.

nur. XIX əsrin ortalarında sənayenin sürətlə inkişafı faydalı qazıntı-
lardan – dəmir filizi və daş kömürün çıxarılmasına tələbatı artırmış-
dır. Daş kömürün çıxarılmasına tələbatın artması, əsasən buxar
mühərriklərində və çuğun istehsalında istifadə ilə şərtlənirdi. Daş
kömür hasilatı o dövrdə, bütün iqtisadiyyatın inkişafını müəyyən
edirdi.

İnsan-təbiət münasibətlərinin sosial-ekoloji və fəlsəfi mahiyyətini
araşdırarkən «ətraf mühit» və «ətraf təbii mühit» anlayışlarına xüsu-
si diqqət yetirmək lazımdır.

«Ətraf təbii mühit» anlayışı təbii komponentlərdən ibarət olub,
təbii-maddi cismləri (su, hava, bitki və heyvanat aləmi, torpaq, mik-
roorqanizmlər, minerallar, kosmos və s.), təbii hadisələri (ışıq, istilik,
radioaktivlik, qravitasiya, elektrik, səs və s.) və təbii prosesləri (geo-
loji, kosmik, iqlim, bioloji və s.) özündə birləşdirir. «Ətraf mühit»
anlayışı isə insanları əhatə edən bütün təbii mühiti, eyni zamanda,
tarixi inkişaf prosesində insanlar tərəfindən yaradılmış maddi sərvət-
lər və sosial-iqtisadi komponentləri əhatə edir. Ətraf mühiti əhatə
edən ünsürlər, o cümlədən, insan tərəfindən yaradılmış maddi mühit
öz xarakteri, mahiyyəti və funksiyasına görə şərti olaraq bir neçə
yerə bölünür:

1. İstehsal üçün əsas vasitə olan maşın və alətlər;
2. Sintetik materiallar və məhsullar (polimer materiallar, plast-
mas, rənglər, zəhərli kimyəvi maddələr və s.);
3. Mənzillər, ictimai binalar və istehsalat obyektləri;
4. Kommunikasiya (nəqliyyat, rabitə və s.) vasitələri və obyektlə-
ri;
5. İstehsalat, nəqliyyat və məişət səsleri;
6. Sənaye və məişət tullantıları;

XIX əsrin II yarısından başlayaraq faydalı qazıntıların (neft, qaz,
daş kömür, filiz və s.) çıxarılması yeni-yeni sənaye müəssisələrinin
tikilməsinə səbəb oldu. Bu da öz növbəsində yeni şəhərlərin salınma-
sına, əhalinin şəhərlərdə toplanmasına, urbanizasiya prosesinin ge-
nişlənməsinə zəmin yaratdı. Yeni şəhərlər əsasən iri sənaye müəssisə-
lərinin ətrafında salınırdı ki, bunlar da sonralar böyük şəhərlərə çev-
rilməyə başladı. İri sənaye şəhərlərində kommunikasiya sistemləri,
yollar, körpülər və s. yeni infrastruktur sahələrinin yaranması da
genişlənirdi. Tikinti materialları əldə etmək üçün yeni daş karxana-
ları yaradılır, şəhər kənarında yerləşən meşələr sürətlə kəsilirdi. Tə-
sərrüfat fəaliyyətinin bu cür sürətlə genişlənməsi təbii ekosistemlərin

dağılmasına ciddi təsir edərək, təbii landşaftların yerində «antro-
pogen landşaft sistemləri»nin meydana gəlməsinə səbəb olurdu.

İnsan – təbiət münasibətlərinə tarixi və sosial - ekoloji yanaşmanı
fəlsəfi cəhətdən ümumiləşdirmək üçün bəzi alimlərin bu sahədə irəli
sürdükləri fikirlərə diqqət yetirək. Məsələn, bir çox alimlər ekoloji
tarazlığın pozulmasına gətirib çıxaran insan – təbiət münasibətlərini
gərginləşdirən üç tarixi mərhələni qeyd edirlər:

1. Ovçuluq mərhələsi. Bu mərhələdə qədim insanlar ovçuluq və
meşələrdə giləmeyvə yığmaq yolu ilə qidalanaraq öz həyatlarını bio-
loji cəhətdən təmin etmişlər.

2. Əkinçiliyin yaranması və inkişafı mərhələsi. Bu mərhələ – yeni
torpaqların əldə edilməsi, becərilməsi, son nəticədə əhalinin sürətli
artımı ilə müşayiət olunmuşdur.

3. Sənaye inqilabı mərhələsi. XIX əsrin ortalarından başlayan bu
mərhələ əvvəlki mərhələlərlə müqayisədə ətraf mühitin ciddi şəkildə
dəyişməsinə və sosial gərginliklə nəticələnən əlverişsiz ekoloji şərai-
tin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.¹

Əlbətdə, insan – təbiət münasibətlərinin təkamülünü əks etdirən
bu fikirlərlə müəyyən qədər razılaşmaq olar. Lakin, XX əsrin IV
rübündən başlayaraq sənayenin güclü inkişafı, nüvə sınaqlarının ço-
xalması, təbiətdə baş verən iqlim dəyişikliklərinin artması, əhalinin
sürətli artımı global miqyasda ətraf mühitə antropogen təsiri artır-
mışdır. Sosial – ekoloji baxımdan XX əsrin sonlarından başlayan bu
mərhələni insan – təbiət münasibətlərində 4-cü və ən böhranlı mərhə-
lə adlandırmaq olar. Həmin müəlliflərin son illərdə ekoloji böhranı
xarakterizə edən fikirləri də dediklərimizə sübutdur. Onlar göstərir-
lər ki, «hazırkı şəraitdə 5 milyardlıq bizim müasirlərimizin təbiətə
təsiri öz miqyasına görə əvvəlki minillikdəki 50 mlrd. əhalinin təbiətə
göstərdiyi təsirə ekvivalentdir. Planetin təkindən çıxarılan xammalın
emalı zamanı onun 90 %-i ətraf mühiti çirkləndirən tullantıya çevri-
lir.»² Deməli, biz hazırda insan – təbiət münasibətlərinin tarixi və

¹ Основы экологии и экологическая безопасность. Учеб. пособие. Изд-во Ни-
жегородской государственной медицинской академии. Нижний Новгород.
1998. с.82.

² Основы экологии и экологическая безопасность. Учеб. пособие. Изд-во Ни-
жегородской государственной медицинской академии. Нижний Новгород.
1998. с.82.

sosial – ekoloji cəhətdən ən gərgin olan bir dövrdə yaşayırıq. Bu-
nu çoxlu faktiki və həyati materiallar da sübut edir.

XX əsrdə yanacaq və enerji istehlakının strukturunda böyük
dəyişikliklər baş vermişdir. Yanacaq və enerji istehlakında XIX əs-
rdən mövcud olan daş kömür mərhələsini XX əsrin ortalarında neft-
qaz mərhələsi əvəz etməyə başladı. Hazırda (XX əsrin sonu XXI
əsrin əvvəlində) ilkin enerji istehlakının strukturunda neft – 40 %,
daş kömür – 32%, təbii qaz – 23 % təşkil edir. Faktlar göstərir ki, əha-
li artımı və istehsalın genişlənməsi ilə əlaqədar yanacaq hasilatı və
enerji istehlakı dinamik olaraq artmaqdadır. Dünyada illik enerji
ehtiyatlarının istehlakı 1990-cı ildəki 950 milyon tondan – 2000-ci
ildə 23 milyard tona çataraq 25 dəfə çoxalmışdır. Öyrənildiyinə görə
hazırda dünyada neft ehtiyatı 130 – 150 trln. ton, daş kömür ehtiyatı
– 1-1,2 trln. ton, təbii qaz ehtiyatı – 140-150 trln. kub metr miqda-
rındadır.¹ Mütəxəssislərin fikrinə görə, bəşər tarixinin ilkin dövründə
insanlar tərəfindən 80-85 milyard ton şərti yanacaq məsrəf edilmiş-
dirsə, bu rəqəmin yarısı qədər təkcə, XX əsrin II yarısında məsrəf
olunmuşdur. Belə ki, son yüz il (1900 – 2000-ci illər) ərzində adam-
başına düşən enerji məsrəfi 7,5 dəfə artmışdır.² Bu göstəricilər bir
tərəfdən insanların sosial vəziyyətinin və həyat tərzinin yaxşılaş-
dırılmasını əks etdirməklə yanaşı, digər tərəfdən son yüz ildə təbii
ehtiyatlardan istifadənin artım dərəcəsini göstərən faktlardır.

Digər təbii ehtiyatların istehlakına gəldikdə isə göstərmək la-
zımdır ki, bəzi əlvan metalların (volfram, molibden, mis, sürmə,
qurğuşun, qalay və s.) ehtiyatlarının yaxın 20-30 ilə tükənəcəyi gözlə-
nilir. Faydalı mineral ehtiyatların hasilatı sürətlənməklə yanaşı,
həm də onların istehlakı global miqyasda genişlənir. Qədim və Orta
əsrlərdən insanlar əsasən mis, dəmir, bir az da qızıl və gümüş hasil
edirdilərsə, hazırda planetin əksər bölgələrində elmə məlum olan
bütün elementlər hasil edilməkdədir.

Təbii ehtiyatların insanlar tərəfindən istehlakının dinamik artma-
sı elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədardır. Elmi – texniki tərəqqi isə
obyektiv proses olduğu üçün onun qarşısını almaq qeyri –
mümkündür. Təbii ehtiyatların təsərrüfat dövriyyəsinə daxil edilmə-
sinin sürəti - istehsalın inkişaf tempi, Yer kürəsində əhalinin artım

sürəti, əməyin enerji təchizatının genişlənməsi, insanların həyat sə-
viyyəsinin yaxşılaşması və başqa obyektiv səbəblərlə əlaqədardır.
Bəşər tarixində sadədən mürəkkəbə doğru uzun bir təkamül yolu
keçmiş bu dinamik prosesi geri döndərmək mümkün deyildir.

Lakin, təbii ehtiyatlara istehlakçı münasibət nəticəsində insan -
təbiət münasibətlərində yaranmış gərginliyi hiss edən elmi ictima-
iyyət təbiətdən səmərəli istifadə ilə əlaqədar XX əsrin sonlarında
müxtəlif elmi konsepsiyalar irəli sürməyə başlamışdır ki, bunlardan
da biri **davamlı inkişaf** («sustainable development») konsepsiyasıdır.
Bu konsepsiyanın əsas prinsiplərindən biri cəmiyyətdə istehsal və
istehlak modelinin dəyişdirilməsidir. İnsan – təbiət münasibətlərində
yaranmış ekoloji gərginliyin aradan qaldırılması hazırkı şəraitdə is-
tehsal və istehlak modelinin dəyişdirilməsini tələb edir. Bu prinsip
təbii ehtiyatların istehlakının getdikcə artdığı indiki zamanda onlar-
dan səmərəli istifadəni nəzərdə tutur. 26 avqust – 4 sentyabr 2002-ci
ildə Cənubi Afrika Respublikasının Yohannesburq şəhərində keçir-
ilmiş Ümumdünya Sammitində qəbul edilmiş İcra Planının 14-cü
maddəsində deyilir: «Qlobal davamlı inkişafa nail olunması üçün
cəmiyyətlərin istehlak və istehsal üsullarında fundamental dəyişiklik-
lərin edilməsi çox vacibdir. Rio prinsiplərini, o cümlədən, Rio bəy-
annaməsinin 7-ci prinsipini nəzərə almaqla, inkişaf etmiş ölkələrin
prosesə başçılığı altında dövlətlər davamlı istehlak və istehsal üsulla-
rını inkişaf etdirməli və bütün ölkələr bundan bəhrələnməlidirlər.
İstehlak və istehsalın davamsız üsullarının dəyişdirilməsi işində hö-
kumətlər, müvafiq beynəlxalq təşkilatlar, özəl sektor və bütün iri-
miqyaslı qruplar fəal iştirak etməlidirlər.»¹

Müasir cəmiyyətdə insanların istehsal fəaliyyəti geniş və çoxcə-
hətlidir. Məhsuldar qüvvələr inkişaf etdikcə, sənaye istehsalı yüksəl-
dikcə təbii ehtiyatların təsərrüfat dövriyyəsinə daxil edilməsi də geniş-
lənir. Hazırkı cəmiyyətdə istehsal prosesi aqrar sənaye xarakterin-
dən – yüksək sənaye xarakterinə çevrilmişdir. Məsələn, əgər Planet-
də baş verən vulkanlar nəticəsində Yer səthinin üstünə ildə 3 mlrd.
ton maddə atılırdısa, hazırda (XX əsrin sonu nəzərdə tutulur – R.S.)
yerin təkindən ildə təxminən 120 mlrd.-dan çox müxtəlif filiz, ya-
nacaq, tikinti materialları və s. faydalı qazıntılar çıxarılır.² Yuxarı

¹ www.un.az.org.

² Экологические основы природопользования: Учебное пособие, - 2-е изд. М., Изд –й Дом «Дашков и К». 2002, с.30.

¹ Экологические основы природопользования: Учебное пособие, - 2-е изд. М., Изд –й Дом «Дашков и К». 2002, с.31

² Yenə orada, s. 31

dakı faktları təhlil edərək belə qənaətə gəlmək olur ki, faydalı qazınların çıxarılması, təbii ehtiyatlardan istifadə edilməsi insanın təbiətə ən intensiv təsir növlərindən biridir ki, bu da təbiətin dəyişdirilməsində insanın çox güclü sosial-ekoloji rol oynadığının göstəricisidir.

Bəşər tarixində insan – təbiət münasibətləri bir çox sosial-tarixi mərhələlərdən keçmişdir. Bu tarixi prosesdə əvvəlcə insan – təbiətə uyğunlaşmış, sonra fəal şəkildə təbii proseslərə təsir göstərməyə və təbiətlə mübarizəyə başlamışdır. XX əsrin II yarısından başlayan insan – təbiət münasibətlərinin yeni mərhələsi – bir tərəfdən bəzi təbii ehtiyatların tükənməsi, biomüxtəlifliyin azalması, meşələrin qırılması, səhrələşmə, torpağın eroziyası, atmosferin və suyun çirklənməsi ilə, digər tərəfdən isə bəşəriyyətin təbiəti mühafizə işinə daha çox qüvvə və vasitələr sərf etməsi mərhələsi kimi xarakterizə olunur.

Tarixi inkişafın bütün mərhələlərində insanın təbiətə təsirinin intensivliyini mütəxəssislər aşağıdakı formada xarakterizə edirlər:

1. Təbiətdən enerji və digər zəruri maddələrin (faydalı qazıntılar və s.) əldə edilməsi.

2. Əvvəllər təbiətdə mövcud olmayan, yaxud az miqdarda olan maddələrin təbiətə daxil edilməsi. (Məsələn, tullantıların basdırılması üçün Yerın təkindən istifadə edilməsi).

3. Təbii obyektlərin dəyişdirilməsi (torpağın meliorasiyası, süni su hövzələrinin yaradılması və s.).

4. İstifadə edilən təbii obyektlərin və bütövlükdə ətraf mühitin mühafizəsi.¹

Yuxarıda qeyd etdirdiyimiz kimi insan və təbiət arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdə tarixən insanın təsərrüfat fəaliyyəti əsas rol oynamışdır. Belə ki, insanın təbiətə dağıdıcı təsiri, o cümlədən, meşələrin qırılması bəzi bitki və heyvan növlərinin kökünün kəsilməsi, torpağın eroziyasının sürətlənməsi, təbii mühitin zəhərli kimyəvi maddələrlə çirklənməsi məhz, insanların təsərrüfat fəaliyyətinin genişlənməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Bu prosesdə ancaq tundranın uzaq sahələrində, tayqada, tropik meşələrdə, Arktika səhralarında və s. ərazilərdə insan fəaliyyətindən kənarda toxunulmaz ekosistemlər, təbii landşaftlar qalmışdır. İnsan fəaliyyətindən kənarda qalan bu cür ekosistemlər (milli parklar, qoruqlar, xüsusi mühafizə olunan və s. ərazilər də daxil olmaqla) hazırda Yer kürəsinin quru hissəsinin

10%-ni təşkil edir. Qeyd edək ki, belə ərazilərin də həcmi getdikcə azalmaqda davam edir. Təbiətə dəyişdirici təsir göstərən insan fəaliyyəti hazırda elə bir miqyas almışdır ki, bu fəaliyyət mövcud təbii tarazlığın pozulması üçün təhlükəli ekoloji vəziyyət yaratmaqla eyni zamanda, cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin inkişafına da ciddi maneələr törətməkdədir. Burada təbiətə amansız münasibət və təbiətdən səmərəsiz istifadə nəticəsində bəzi təbii ehtiyatların azalması və tükənməsi nəzərdə tutulur.

Məlumdur ki, biosferin tərkib hissəsi kimi insan onun qanunlarına tabədir. Başqa canlılardan fərqli olaraq insan təbiət və cəmiyyətin inkişaf qanunlarını dərk edə bilən şüurlu varlıqdır. Lakin, buna baxmayaraq o, çox vaxt təbiətlə özü arasında olan incə həddi keçərək ekoloji tarazlığı pozur və ətraf mühiti çirkləndirir. Məşhur rus alimi, akademik N.N.Moiseyevin (1998) fikrinə görə, ona müasir məşinləri yaratmağı imkan verən, cəmiyyət qanunlarını dərk edən insan, təəssüf ki, təbiətlə qarşılıqlı münasibətlərində mövcud olan digər qanunları hələ də dərk edə bilməmişdir. İnsan hələ bilmir ki, onun təbiətlə olan qarşılıqlı münasibətlərində «qadağan olunmuş hədd mövcuddur, hansı ki, insanın heç bir şəraitdə o həddi keçməyə ixtiyarı yoxdur. Burada qadağalar sistemi mövcuddur, bu qadağaların pozub, həddi keçməklə insan öz gələcəyini məhv edir».¹

İnsan-təbiət münasibətlərində mürəkkəblik və çətinlik təkcə, əksər insanların ekoloji qanunauyğunluğu bilməməyində deyil, eyni zamanda bəzi insanların həmin qanunauyğunluğa etinasızlığı ilə əlaqədardır. Digər tərəfdən bəzi mütəxəssislər müəyyən ölkələrdə (xüsusən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə) ekoloji gərginliyin yaranmasını iqtisadi gerilik, yaxud yoxsulluqla əlaqələndirirlər. Doğrudan da, bəzi yoxsul ölkələrdə əgər əhalinin üçdə bir hissəsi ərzaq, içməli su, mənzil, paltar və s. digər yaşayış vasitələrinin əldə edilməsində çətinlik çəkirsə, həmin ölkələrdə təbiəti mühafizə qayğılarından danışmağa dəyməz. Lakin, bu fikri imperativ kimi də qəbul etmək olmaz. Çünki, hər hansı bir ölkədə ərzaq və içməli su çatışmazlığı, həmin ölkədə ekoloji tarazlığın pozulması ilə şərtlənir.

Tarixən insan təbiət münasibətlərinin qlobal miqyasda gərginləşməsində və ekosistemlərin tarazlığının pozulmasında rol oynayan şərtlərdən biri də bioloji növlərin planetin bir bölgəsindən başqa bölgəyə köçürülməsi olmuşdur. Bioloji növlərin bir ərazidən başqa əra-

¹ Экологические основы природопользования: Учебное пособие, - 2-е изд. М., Изд –й Дом «Дашков и К». 2002, с 27-28.

¹ Моисев Н.Н. Судьба цивилизации: Путь разума – М., 1998. с.29

ziyə köçürülməsinin ciddi ekoloji problemlər yaratması haqqında tarixdən çoxlu faktlar mövcuddur.

Məsələn, vaxtilə Avstraliyaya gətirilmiş 12 cüt dovşanın həmin bölgədə təbii düşməni olmadığına görə qeyri məhdud şəkildə çoxalması, qoyunlarla uzunmüddətli ərzaq rəqabətinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Yaxud, ABŞ-dan Qərbi Avropaya kartofla birlikdə gətirilmiş Kolorado böcəyi də təbii düşməni olmadığına görə bu bölgədə geniş yayılmışdır. İndiyə kimi Kolorado böcəyi Rusiyanın qərb hissəsində kartofçuluq təsərrüfatı üçün əsas ziyanverici hesab olunur. Bundan başqa antropoloji landşaftlarda insan tərəfindən zərif ekoloji tarazlığın pozulması da lokal ekoloji fəlakətlərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Məsələn, Rusiya və Qazaxstanın bəzi rayonlarında çeyirtkə toxumlarının kimyəvi yolla məhv edilməsinin 1999-cu ildən dayandırılması, çeyirtkələrin çoxalmasına və bunların kənd təsərrüfatına ciddi ziyan vurmasına səbəb olmuşdur. Bütün bunlar insan-təbiət münasibətlərinin gərginləşməsinə, insan fəaliyyəti nəticəsində təbiətin dinamik tarazlığının pozulmasına aid tarixi misallardır.¹

Tarixi baxımdan insan-təbiət münasibətlərinin gərginləşməsində əsas mərhələlərdən biri də sənayenin inkişafı ilə əlaqədar olmuşdur. Məlumdur ki, sənaye istehsalı yeni-yeni təbii ehtiyatları təsərrüfat dövryyəsinə cəlb etmişdir. Sənaye istehsalının artması nəticəsində su ehtiyatlarının və faydalı qazıntıların intensiv istismarı genişlənmiş, torpağın öz təyinatından əlavə, dolayı məqsədlər (yol çəkmək, yaşayış binaları, sənaye obyektləri və s. tikmək) üçün istifadəsi artmışdır. Təbii ehtiyatların kortəbii və yüksək temple istismarı tarixən, onların tükənməsini, həm də ətraf mühitin çirklənməsini sürətləndirmişdir. Bu baxımdan, əgər insanın təsərrüfat fəaliyyəti XIX əsrin sonuna kimi lokal və regional xarakter daşıyırdısa, XX əsrin ortalarından isə bu təsir global xarakter daşımağa başlamışdır.

XXI əsrin başlanğıcında isə insanın təsərrüfat fəaliyyəti öz əhatə dairəsinə görə artıq Planetar xarakter almışdır. İnsanın təbiətə göstərdiyi müasir güclü texnoloji təsiri nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, yerin bütün landşaftı texnogen təsir dərəcəsinə görə fərqlənən təbii-antropogen mahiyyət daşıyır. Təbii landşaftların antropogen transformasiyasının xarakteri və dərinliyi əhalinin sıxlığı, cəmiyyətin

texniki təchizi, təsərrüfat təsirinin intensivliyi və müddətindən asılıdır. Təbii ehtiyatların bərpa imkanlarını və mühafizə tədbirlərini nəzərə almadan onların kortəbii istifadəsi, ətraf mühitin intensiv çirkləndirilməsi, təbiətdəki tarazlığın pozulmasına və ətraf mühitdəki ekoloji gərginliyin artmasına gətirib çıxarır.

Ekoloji problemlərin artması sosial-fəlsəfi baxımdan insan-təbiət münasibətlərinin gərginləşməsinin təzahürüdür. İnsan-təbiət arasındakı münasibətlərin böhran vəziyyətinə çatması, ətraf mühitin çirklənmə dərəcəsinin artması və təbii ehtiyatların tükənməsi ilə müəyyən olunur ki, bu da son nəticədə cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin inkişafı üçün maneəyə çevrilir.

Son illərdə azon təbəqəsinin dağılması, turşu yağışların yağması, radioaktiv çirklənmə, meşələrin sürətlə azalması, səhrələşmənin genişlənməsi, torpağın deqradasiyası və s. ekoloji böhranın global xarakter daşdığını göstərən faktlardır. Bütün bunlar isə Planetar proseslərin normal gedishinə və Yer üzərində həyatın mövcudluğuna təhlükə yaradır. Deməli, insanlar hər şeydən əvvəl təsərrüfat fəaliyyətlərinin mənfi nəticələrini nəzərə almalı, onu aradan qaldırmalı, təbiətlə qarşılıqlı münasibətlərində harmoniyaya nail olmalıdırlar.

Ətraf mühitə daxil olan sosial-iqtisadi komponentlər – hər hansı bir tarixi inkişaf prosesində istehsal vasitələri və istehsal münasibətlərinin inkişaf səviyyəsi olub sosial, siyasi, iqtisadi, mədəni və s. amillərlə müəyyən olunur.

XX əsrin ortalarında beynəlxalq təşkilatların təşəbbüsü ilə cəmiyyətin inkişaf göstəricisi kimi adambaşına düşən Ümumi Milli Gəlirin (ÜMG) həcmi əsas götürülürdü. Lakin, XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində isə mütəxəssislər belə qərara gəldilər ki, adambaşına düşən ÜMG-in həcmi artıq tərəqqinin ümumi səviyyəsini müəyyən etmək üçün kifayət etmir. Bunu nəzərə alan BMT və Dünya Bankının (DB) mütəxəssisləri cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini müəyyən etmək üçün bütün ölkələrdə əsas göstərici kimi insan inkişafı indeksini (İİİ) təklif etmişlər. İnsan inkişafı indeksi – orta ömür müddəti, əhalinin savadlılıq dərəcəsi və zəruri-normal yaşayışı təmin etmək üçün təbii ehtiyatlardan istifadə səviyyəsini əhatə edir. Təcrübə göstərir ki, bu indekslər ayrı-ayrı ölkələrin sosial, iqtisadi və ekoloji inkişaf səviyyəsini daha düzgün və obyektiv əks etdirir. 1992-ci ildə BMT-nin təşəbbüsü ilə ətraf mühit və inkişafa həsr edilmiş Rio-de-Janeyro konfransında qəbul edilmiş «Davamlı inkişaf» konsepsiyası da yuxarıda deyilənləri sübut etmişdir.

¹ Константинов В.М., Охрана природы. Учеб. пособие, М. Изд.-й центр. «Академия», 2000. с. 7.

Beləliklə, insan-təbiət münasibətlərində ətraf mühitin komponentlərindən olan sosial-iqtisadi inkişafın səviyyəsi təbii ehtiyatların vəziyyəti ilə əlaqəli şəkildə tədqiq edilib öyrənilməlidir. Bu problemin sosial-fəlsəfi aspektdə araşdırılması, məhz indiki mərhələdə insan-təbiət münasibətlərinə yeni yanaşma tələb edir ki, mövcud tədqiqatın qarşısında duran məsələlərdən biri də budur.

1. 2. Ekoloji fəlsəfə və İnsan-təbiət münasibətlərinin ekoloji – hüquqi statusu

İnsan-təbiət münasibətlərinin (İTM) ekoloji-hüquqi statusunu araşdırmazdan əvvəl bu münasibətlərin daxili strukturuna nəzər salaq. Elmi ədəbiyyatda İTM-ni öz strukturuna görə 2 qrupa - təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə və təbiəti (ətraf mühiti) mühafizə qrupuna ayırırlar. Bu yanaşma ekoloji qanunvericilik aktlarında da öz əksini tapmışdır. İctimai münasibətlərin bu 2 qrupu ətraf mühit hüququnun predmetini təşkil edir.

Ətraf mühit hüququnun formalaşdırdığı ictimai tələbat ənənəvi çərçivədən kənara çıxan bəzi başqa münasibətləri də tənzimləyir. Bunlar – təbii obyektlərə və təbii sərvətlərə mülkiyyət münasibətləri, eyni zamanda insanın təbii tələbat və maraqlarının müdafiəsinə hüquqi münasibəti ifadə edir. Cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı əlaqəsi sahəsində insanın tələbat və maraqlarını nəzərə alaraq ətraf mühit hüququnun predmeti aşağıdakı münasibətləri özündə birləşdirir:

1. Təbii obyektlərə və təbii sərvətlərə mülkiyyət münasibətləri;
2. Təbiətdən istifadəyə münasibət;
3. Ətraf mühitin müxtəlif degradasiyadan qorunması;
4. Fiziki və hüquqi şəxslərin ekoloji hüquqlarının qorunması.

İnsan biososial mahiyyət daşıdığına görə insan-təbiət münasibətləri ətraf mühit hüququnun əhatə etdiyi bütün münasibətləri özündə birləşdirir. Bu baxımdan İTM-nin ekoloji-hüquqi statusu daha geniş anlayış olub, tarixi və məntiqi xarakter daşıyaraq sosial-tərəqqi prosesində formalaşır.

İnsan-təbiət münasibətlərinin ekoloji-hüquq statusu-insanla təbii obyektlər arasındakı ekoloji-hüquqi münasibətləri əhatə edir və müvafiq qanunvericilik aktları vasitəsilə tənzimlənir. Mövcud təbiəti mühafizə qanunvericiliyinə əsasən, təbii obyektlərə – tor-

paqlar və yerin təki, atmosfer havası, su hövzələri, bitki və heyvanlar aləmi daxildir. İnsan-təbiət münasibətlərinin ekoloji-hüquq statusu insanın təbii obyektlərdən istifadə hüququnu və həmin obyektlərə qarşı hüquqi münasibətlərini əhatə edir.

İnsan-təbiət münasibətlərinin ekoloji-hüquqi statusunun formalaşmasında təbiəti mühafizənin əsas aspektləri və prinsipləri mühüm rol oynayır. Buna görə də təbiəti mühafizənin əsas aspektləri və prinsiplərinə diqqət yetirək. Elmi ədəbiyyatda təbiəti-mühafizənin əsas aspektlərinin təsnifatı aşağıdakı kimi təqdim edilir:

- İqtisadi-təsərrüfat aspektləri;
- Sosial-siyasi aspektlər;
- Tibbi-sağlamlıq aspektləri;
- Estetik aspektlər;
- Tərbiyəvi aspektlər;
- Elmi-idrakı aspektlər.¹

Təbiəti mühafizənin yuxarıda göstərilən bu aspektlərini şərh edək:

1. İqtisadi-təsərrüfat aspektləri. İnsan tərəfindən istehsal olunan hər hansı bir məhsul təbii ehtiyatlar hesabına yaradıldığına görə təbiəti mühafizənin iqtisadi-təsərrüfat aspekti cəmiyyətin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təbiətdə mövcud olan ehtiyatların bəziləri (məsələn, civə, mis, gümüş, qurğuşun və s.) məhdud xarakter daşdığına görə onların tükənməsi labüddür. Digər tərəfdən tükənməkdə olan bəzi təbii ehtiyatların yeni mənbələrinin axtarışı da böyük iqtisadi xərclər tələb edir. Bu baxımdan tükənməkdə olan və bərpa edilməyən təbii sərvətlərin, eyni zamanda insan həyatını təmin edən məhsuldar torpaqların, içməli suyun, bəzi bitki və heyvanat aləminin səmərəli istifadə edilməsi təbiəti mühafizənin iqtisadi təsərrüfat aspektlərini təşkil edir.

2. Sosial-siyasi aspektlər. İnsanın təbiətə təsirinin nəticələrinə, təkcə əhali artımı və texniki tərəqqi səviyyəsində deyil, eyni zamanda sosial-siyasi durumdan asılı şəkildə baxmaq lazımdır. Qeyd edək ki, sosial-iqtisadi baxımdan geri qalan və inkişaf etməkdə olan ölkələr, inkişaf etmiş ölkələr üçün tarixən mühüm xammal mənbəyi rolu oynamışdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin

¹ Константинов В.М. Охрана природы. Учеб. пособие, М., Изд-й центр «Академия», 2000. с. 32.

təbii ehtiyatlarını öz ölkələrinə daşıyaraq öz müəssisələrində emal edən inkişaf etmiş ölkələr təəssüf ki, xammal ölkələrində ətraf mühitin çirklənməsinə laqeydlik göstərir və həmin ölkələrdə ətraf mühitin mühafizəsinə qayğı göstərmirlər.

Hər bir təbii hadisəyə müxtəlif təsərrüfat sahələrinin mənafeyi və təbiətin özünü bərpa imkanlarının qorunması baxımından yanaşılmalıdır. Məsələn, meşələrə ağac (taxta) tədarükü və kimyəvi xammal mənbəyi kimi baxılır. Lakin, meşələrin global əhəmiyyəti onun fotosintez qabiliyyətinə görə qiymətləndirilməlidir. Eyni zamanda, meşələr iqlimyaradıcı, torpaqqoruyucu, rütubəttənzimləyici rola malikdir. Meşələrə həm də istirahət yeri, kurort və turizm zonası, böyük şəhərlərin ətrafında sanitar yaşıllıq zolağı kimi baxılmalıdır. Lakin, təəssüf ki, bir çox bölgələrdə insan-təbiət münasibətlərinin ekoloji-hüquqi statusu formalaşmadığına görə insanların əksəriyyətinin təsəvvüründə meşələr yenə də kimya və ağac emalı sənayesi üçün xammal mənbəyi kimi qalmaqdadır.

Su hövzələrinin o cümlədən, çayların sosial-ekoloji roluna gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, çaylar planetar əhəmiyyət daşıyaraq biogen maddələri dənizə çatdırır, balıq ehtiyatlarını çoxaldır, su nəqliyyatı magistralı funksiyasını yerinə yetirir. Bu baxımdan çaylardan təsərrüfatın təkcə bir sahəsi kimi istifadə etmək ekoloji-hüquqi cəhətdən səmərəli deyil. Təbiəti mühafizənin prinsip və aspektlərini əsas tutaraq çaylardan təsərrüfatın müxtəlif sahələrinin mənafeyi naminə (sağlamlıq, turizm və s.) kompleks istifadə edilməsinə diqqət yetirilməlidir.

Təbii ehtiyatlardan istifadə edərkən, həmin ehtiyatların konkret məkan və zaman daxilində konkret ehtiyatının öyrənilməsi zəruridir. Təbii ehtiyatlardan istifadə və təbiəti mühafizə prosesində bu **regional qaydalar prinsipi** adlanır. Xüsusən, bu prinsiplər yerin təki, su ehtiyatları, heyvanat aləmi və meşələrdən istifadə zamanı nəzərə alınmalıdır. Çünki, təbii ehtiyatı az olan ərazilərdə təbii ehtiyatların istismarı iqtisadi cəhətdən sərfəli deyil. Hazırda Azərbaycanın da xammal (neft) ixrac edən ölkə olduğunu nəzərə alsaq bu problemin Respublikamız üçün mühüm əhəmiyyət daşıdığını görürük.

3. Tibbi - sağlamlıq aspektləri. İnsan həyatı üçün əsas nemətlər olan təmiz hava, su, yaşıllıqlar adamların normal həyat və fəaliyyəti üçün zəruri olmaqla yanaşı, onların sağlamlığında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən sanatoriyalar, istirahət evləri,

turist bazaları təbiətin gözəl güşələrində yerləşdirilir. Deməli, təbiətin gözəl guşələri insanlar üçün sağlamlıq mənbəyidir. Bu baxımdan təbiəti mühafizənin sağlamlıq aspektləri insan həyatında vacib şərtlərdən biridir.

4. Estetik aspektlər. Təbiət nəinki, maddi nemətlər mənbəyidir. Eyni zamanda, təbiət tarixən insanların estetik tələbatını ödəyən gözəllik mənbəyi olmuşdur və olmaqdadır.

5. Tərbiyəvi aspektlər. Təbiətlə ünsiyyətdə olmaq insana müsbət təsir edir. Təbiət insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında, ən yaxşı insani keyfiyyətlərin mənimsənilməsində müəyyən rol oynayır, insanda vətənpərvərlik, xeyirxahlıq, mərhəmətlik tərbiyə edir.

6. Elmi – idraki aspektlər. Təbiəti mühafizənin bu aspekti insanda təbii-elmi dünyagörüşün formalaşmasında mühüm rol oynayır, insan idrakının zənginləşməsinə təsir edir.

İnsan - təbiət münasibətlərinin ekoloji – hüquqi statusunun formalaşmasına təsir edən amillərdən biri də təbiəti mühafizənin prinsiplərinə düzgün əməl edilməsidir. Təbiətdə mövcud olan ən ümumi qarşılıqlı əlaqə və asılılıq təbiəti mühafizənin prinsiplərini müəyyən edir. Bütün təbii hadisələr insan üçün çoxcəhətli əhəmiyyət daşıdığına görə, insan təbiət münasibətlərinin ekoloji – hüquqi statusu hərtərəfli qiymətləndirilməlidir.

Elmi ədəbiyyatın təhlili və insan-təbiət münasibətlərinin indiki vəziyyəti təbiəti mühafizənin aşağıdakı prinsiplərinə diqqət yetirilməsini zəruri edir:

1. Regional xüsusiyyətlərin nəzərə alınması prinsipi. Qeyd edək ki, təbii ehtiyatlardan istifadə zamanı regional qaydaların nəzərə alınmaması bəzi təbii sərvətlərin tükənməsinə gətirib çıxara bilər. Məsələn, bəzi regionlarda təsərrüfat mənafeyi baxımından intensiv istifadə ehtiyacı olan heyvanların başqa regionlarda sayı az olduğuna görə, onların ciddi şəkildə mühafizə edilməsi zəruridir. Deməli, insan-təbiət münasibətlərində yerli şərait, müəyyən bölgədə təbii ehtiyatların konkret ehtiyatı, daha dəqiq desək, regional xüsusiyyətlər ciddi nəzərə alınmalıdır.

2. Komplekslilik prinsipi. Hər hansı bir təbii obyektin mühafizəsi başqa bir obyektin qorunmasına da müsbət təsir edir. Məsələn, su hövzələrinin çirklənmədən qorunması həmin hövzələrdə yaşayan müxtəlif canlıların da mühafizə edilməsi deməkdir. Meşələrin köməyi ilə hidroloji rejimin normal saxlanması, eyni za-

manda su eroziyasından torpağın qorunması və həmin torpaqlardan mineral duzların yuyulmasının qarşısının alınması deməkdir. Yaxud, bəzi meşə quşlarının və həşərat yeyən quşların mühafizəsi meşələrin ziyanvericilərdən müəyyən dərəcədə qorunması deməkdir.

3. İqtisadi maraqların ekoloji maraqlarla uzlaşdırılması prinsipi. Tropik ərazilərdə ekoloji əlaqələr haqda bilgilər, yırtıcı heyvanlarla onların qurbanları arasındakı dinamikanın qanunauyğunluğunun dərk edilməsi, bir təbii obyektə başqa bir təbii obyekt vasitəsilə mühafizə etmək üçün müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsini proqnozlaşdırmağa imkan verir. Bəzən, hər hansı bir təbii obyektin mühafizəsi digər təbii obyektin təsərrüfat maraqları ilə ziddiyyət təşkil edir. Məsələn, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin çəkilməsi bəzi insanların təsərrüfat maraqları ilə ziddiyyət təşkil edir. Belə hallarda hər hansı bir təbii obyektin mühafizəsi digər obyektin təsərrüfat maraqları ilə uzlaşdırılmalı və bu prosesdə insan – təbiət münasibətlərinin ekoloji – hüquqi statusu əsas götürülməlidir.

Ümumiyyətlə, insan – təbiət münasibətlərinə predmet və hadisələr arasındakı çoxcəhətli təbii əlaqələri inkar edən sahə maraqları baxımından yanaşma, həm hüquqi, həm də mənəvi cəhətdən yolverilməzdir. İnsan – təbiət münasibətlərində təbiətdən istifadə və təbiəti mühafizə ilk baxımdan insanın iki əsas fəaliyyətini əhatə edir. Lakin, bu əkslik antoqonist xarakter daşıyamamalıdır. İnsan – təbiət münasibətlərinin ekoloji hüquqi statusunun formalaşmasının əsas mahiyyəti təbiətdən istifadə və təbiəti mühafizənin vəhdətinə nail olmaqdan ibarətdir.

İnsan – təbiət münasibətlərinin ekoloji – hüquqi statusunun formalaşmasında tələbat və adaptasiya mühüm rol oynayır. Ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqə prosesində insanın xarakterik xüsusiyyətlərinin üzə çıxmasında antropoloji və sosial – ekoloji tədqiqatlar mühüm rol oynayır. Tədqiqatçılardan L.V.Maksimova insanın xarakterik xüsusiyyətləri içərisində onun tələbat və adaptasiya qabiliyyətinə xüsusi diqqət yetirir.¹ Tələbat – insanın həyat fəaliyyəti və inkişafı üçün zəruri olan hansısa ehtiyacları əhatə edir.

İnsanın ətraf mühitin vəziyyətindən asılılığını əks etdirən tələbat ehtiyacları, ətraf mühitə münasibətdə insanın fəallığının mənbəyi, onun davranışının tənzimləyicisi olan hiss, iradə və təfəkkürünün istiqaməti kimi çıxış edir.

İnsan tələbatı müxtəlif məsələlərdən asılı olaraq öz funksiyasına görə müxtəlif pillələrə bölünür. Bu baxımdan insan tələbatı özünəməxsus ierarxiya təşkil edir. Məsələn, insanın bioloji tələbatı bütün canlıların bioloji tələbatı ilə oxşarlıq təşkil edir. Lakin, mənəvi tələbatlar sosial xarakter daşdığına görə ancaq insana aiddir. Buna görə də təbiətə münasibətdə insanın mənəvi tələbatı prioritet təşkil etməli və sosial – ekoloji istiqamətdə optimal xarakter daşmalıdır.

Təbiətə münasibətdə insanın sosio-təbii xüsusiyyətlərindən biri onun yaşadığı mühitə adaptasiyasıdır. Müəyyən təbii mühitə insanın adaptasiyası, onun uyğunlaşma qabiliyyəti və adaptiv əlamətlərində təzahür edir. Təbii mühitə insanın adaptasiyasında onun irsiyyət və dəyişkənlik keyfiyyəti mühüm rol oynayır. İnsanın təbii mühitə adaptasiyasında ətraf mühitin yaşayış üçün ekoloji cəhətdən əlverişliliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnsanın ətraf təbii mühitə adaptasiyasında da optimal ekoloji şərait zəruri şərtlərdən biri kimi çıxış edir.

Bəşər tarixində insanlar öz fəaliyyətləri ilə təbiətə göstərdikləri təsirin mənfi nəticələri ilə həmişə qarşılaşmalı olmuşlar. Lakin, onlar təbiətlə öz münasibətlərini nizamlamağın zəruri olduğunu başa düşənədek uzun bir tarixi yol keçmişlər. Daha doğrusu insan-təbiət münasibətlərinin ekoloji – hüquqi statusunun formalaşması və bu statusun insanlar tərəfindən dərk edilməsi uzun bir tarixi dövrün məhsuludur. Bu statusun tarixən formalaşmasına nəzər salaq.

İnsan-təbiət münasibətlərinin müxtəlif formalarda hüquqi aktlarla tənzimlənməsi hələ qədim zamanlardan məlumdur. Məsələn, Qədim Şərqdə Babil çarı Hammurapinin Qanunlar Məcəlləsində (b.e. əvvəl 1790-cı il) meşələrin qorunması haqqında xüsusi fərman verilmişdir. Fərmana görə meşələr ayrı-ayrı sahələrə bölünərək «meşəçilər»ə verilmişdir. Həmin «meşəçilər» meşələrin mühafizəsində məsuliyyət daşıyırdılar. Hammurapinin Qanunlar Məcəlləsində meşələri mühafizə qaydalarını pozanlar üçün ölüm cəzası müəyyən edilmişdir. Bu baxımdan Hammurapinin Qanun-

¹ Максимова Л.В. Опыт выявления каркаса основных понятий общей антропоэкологии. /Эволюционная и историческая антропоэкология. М., 1994. с. 77-78.

lar Məcəlləsini insan-təbiət münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinə aid bəşər tarixində ilk yuridik sənəd hesab etmək olar.¹

Qədim Hindistanda da təbiət ərazilərinin hüquqi cəhətdən mühafizəsi haqqında tarixi faktlar mövcuddur. Məsələn, «Artxaşastra» dövlətinin idarəçiliyinə həsr edilmiş qədim hind traktatlarında Hindistanda qoruq ərazilərinin bizim eramızın II-III əsrlərindən mövcud olduğu göstərilir. Yaxud qədim Çinin ayrı-ayrı knyazlıqlarında hüquqi cəhətdən mühafizə olunan ərazilər (qoruqlar) b.e. əvvəl yaradılmışdır. Tarixən müqəddəs dağ, göl, yaşillıqlarla yanaşı, knyaz və şahların xüsusi mühafizə olunan ov ərazilərinin olması bizə yaxşı məlumdur.²

Qədim Şərqdən sonra orta əsr Avropasında təbiətin mühafizəsinə yönəlmiş ilk hüquqi aktlar VIII-IX əsrlərə təsadüf edir. Məsələn, Avropada Böyük Karın dövründə (742-814-cü illər) ovçuluğu məhdudlaşdıran və təbiəti mühafizə sahəsində müəyyən əhəmiyyət daşıyan çoxlu fərman, sərəncam və hüquqi sənədlər qəbul edilmişdir.³

Təbiətə hüquqi münasibət qədim Kiyev Rus dövlətində Ağılı Yaroslav (Mudrıy) dövründə (XI əsrdə) «Ruskaya pravda» adlı qanunlar külliyyatında öz əksini tapmışdır. Bu qanunlar külliyyatında özgə torpaqlarında ovçuluğu qadağan edən və ov zamanı dəymiş ziyanının ödənilməsi üçün müxtəlif cərimələr müəyyən edilmiş hüquqi qaydalar nəzərdə tutulmuşdur. XIII əsrin sonunda Vladimir Volın knyazlarının ərazisində «Belovejskiye puşi» adlanan yerdə ovçuluq haqda hüquqi qaydalar müəyyən edilmiş, XIV əsrin sonunda həmin ərazidə ovçuluq tamamilə qadağan edilmişdir.

Orta əsrlərdə Avropa dövlətlərinin rəhbərləri bəzi konkret heyvan növlərinin ovunu qadağan edən xüsusi sərəncamlar vermişlər. Məsələn, Böyük Litva knyazı Yaqaylo XIV əsrdə öz mali-

kanəsində zubr və vəhşi at ovunu qadağan etmişdir.¹ Orta əsr Avropasında insan-təbiət münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinə aid sənədlərdən biri də, XVII əsrdə Fransada qəbul edilmiş «Fransa kralı XVI Ludovikin meşələr və sular haqqında ordonansı (nümunəvi nizamnaməsi)» sənədidir. Bu sənəd XVII əsrdə Fransada təbiəti mühafizə üzrə ən nümunəvi hüquqi sənəd hesab olunur.²

XVI əsrin ortalarında Avropanın bir çox ölkələrində iri feodallara, monarxlara, monastrlara məxsus olan meşələrdə ov edilməsi qanunla qadağan edilmişdir. Bu meşələrdə xüsusi ovçuluq təsərrüfatlarını əhatə edən qoruqlar təşkil edilmişdir. Əslində Avropa meşələrində bir çox vəhşi heyvan növlərinin indiyə kimi qorunub saxlanmasına görə Avropa ictimaiyyəti həmin sərəncam və fərmanlara borcludurlar.

Orta əsrlərdə Rusiyada insan-təbiət münasibətlərinin hüquqi cəhətdən tənzimlənməsinə aid bir çox fərman və sərəncamların qəbul edilməsi haqda tarixi faktlar mövcuddur. XVII əsrin II yarısında Aleksey Mixayloviçin çarlığı dövründə qiymətli heyvanların qorunması və ovçuluq qaydalarının tənzimlənməsi haqqında 67 fərman verilmişdir. Bu fərmanlarda ovçuluqla əlaqədar qoyulmuş qaydaların pozulmasına görə müxtəlif cəzalar da müəyyən edilmişdir.³ XVIII əsrin əvvəllərində Rus imperatoru I Pyotrun da təbiəti mühafizə ilə əlaqədar əhəmiyyətli fərmanları olmuşdur. 1701-ci ildə verilmiş fərman meşələrin mühafizəsi, yeni meşələrin salınması, qaraağac, palıd, və s. ağaclardan ibarət qoruqların yaradılmasını nəzərdə tuturdu.⁴ I Pyotrun sonrakı fərmanları isə çayların çirklənmədən qorunması, onların sahillərinin möhkəmləndirilməsi, çaylarda balıq ovunun nizamlanması, yerüstü fauna və torpağın qorunmasını əhatə edirdi. Rusiyada təbiəti mühafizə ilə əlaqədar verilmiş əvvəlki fərmanlardan fərqli olaraq I Pyotrun

¹ Константинов В.М. Охрана природы. Учеб. пособие, М., Изд-й центр «Академия», 2000. с. 38., Экологические основы природопользования, Учебное пособие М., Изд-й Дом «Дашков и К⁰», 2002. с. 29.

² Константинов В.М. Охрана природы. Учеб. пособие, М., Изд-й центр «Академия», 2000. с. 38.

³ Yənə orada. s. 39.

¹ Константинов В.М. Охрана природы. Учеб. пособие, М., Изд-й центр «Академия», 2000. с.39.

² Экологические основы природопользования: Учеб. пособие М., Изд-й Дом «Дашков и К⁰» 2002. с. 29.

³ Константинов В.М. Охрана природы. Учеб. пособие, М., Изд-й центр «Академия», 2000. с. 40.

⁴ Экологические основы природопользования: Учеб. пособие, М. Изд – й Дом «Дашков и К⁰», 2002. с.29.

fərmanları həm hüquqi, həm də mənəvi cəhətləri əhatə edərək ümumdövlət əhəmiyyəti daşıyırdı. I Pyotrun təbiəti mühafizə fərmanlarının ekoloji-hüquqi əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, bu fərmanlar ciddi şəkildə yerinə yetirilirdi.

Lakin II Yekaterinanın hakimiyyəti dövründə I Pyotr tərəfindən verilən təbiəti mühafizə fərmanlarının yerinə yetirilməsinə laqeyd yanaşılmğa başlandı. Məsələn, II Yekaterina mülkədarlara öz mülkləri kimi istifadə etməyə icazə verdikdən sonra Rusiyada meşələrin sürətlə qırılması başlandı. II Yekaterinanın dövründən başlayaraq meşələrin sürətlə kəsilməsi XIX əsrin I yarısında Rusiyanın Avropa hissəsinin orta xəttində çayların suyunun azalmasına, bu da öz növbəsində rütubətin azalmasına və bu ərazilərdə quraqlıqların artmasına gətirib çıxarmışdır. Tarixi faktlar göstərir ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində (təxminən, 1888-1914-cü illərdə) Rusiyanın Avropa hissəsində 26 mln. hektar meşə sahələri qırılmışdır.¹

Lakin qeyd edək ki, XVIII əsrin I yarısında Rusiyada heyvanat aləminin mühafizəsi ilə əlaqədar bir çox hüquqi sənədlər qəbul edilmişdir. Məsələn, 1737-ci ildə Peterburq ətrafında çoxaltmaq üçün hər il bir neçə yüz dovşan, boz kəklik və bülbül gətirilməsi üçün fərman verilmişdir. 1773-cü ildə ovçuluq haqqında qəbul edilmiş qanunda populyasiya müddətində vəhşi heyvan və quşların nəinki ovlanması, hətta tutulması qadağan edilmişdir. Bu qanuna görə ov ərazisinin sərhəddi Moskvadan 50 verst, Sankt-Peterburqdan isə 100 verst kənara uzaqlaşdırılmışdır. Lakin, bununla yanaşı vəhşi heyvanların (ayı, tülkü, vaşaq, və s.) və quşların ovlanmasına il boyu icazə verilməsi onların sayının kəskin şəkildə azalmasına gətirib çıxarmışdır. Buna görə də Rusiyada qiymətli xəz ticarəti ilə məşğul olan tacirlərin təklifinə görə samurun ovlanması dövlət tərəfindən bir neçə il qadağan edilmişdir.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiyada ağac emalı ticarətini genişləndirmək üçün 1804-1818-ci illərdə Şimalı Don vadisində qum-sallıqda Ukrayna mülkədarlarının təşəbbüsü ilə 1000 hektar şam meşəsi salınmışdır.²

¹ Константинов В.М. Охрана природы. Учеб. пособие, М., Изд-й центр «Академия», 2000. с. 41.

² Константинов В.М. Охрана природы. Учеб. пособие, М., Изд-й центр «Академия», 2000. с. 41.

Çar Rusiyasında III Aleksandrın hakimiyyəti dövründə 1892-ci ildə «Ovçuluq qaydaları haqqında» qanun qəbul edilmişdir. Bu qanuna görə Rusiyada zubrların ovlanması bütün il boyu ciddi şəkildə qadağan edilirdi. Lakin bu qanun qəbul edildikdən 5 il sonra – çar III Aleksandrın oğlu II Nikolay vaxtında Belovejskiy Puşada təşkil edilmiş bir neçə günlük ov mərasimində 36 zubr məhv edilmişdir ki, bu da ekoloji qanunlara əməl edilməməsinin ifadəsidir.¹

Ümumiyyətlə, insanların təsərrüfat fəaliyyəti, ticarət maraqları və yüksək təbəqəli şəxslərin əyləncələri ucbatından o dövrdə çar Rusiyasında təbiəti mühafizənin ekoloji-hüquqi statusu formalaşmamışdır.

İnsan təbiət münasibətlərinin ekoloji-hüquqi statusunun formalaşmasında elmi dünyagörüşün inkişafı mühüm rol oynamışdır. Təbiətin elmi cəhətdən öyrənilməsi, təbiətsünaslıq elminin inkişafı, elmi-tədqiqata əsaslanan milli parklar və qoruqların yaradılmasına tələbat yaratmışdır. Belə milli parklardan biri ABŞ-ın Vayominq ştatında 1872-ci ildə yaradılmış Yellouston dövlət milli parkıdır.² Yellouston parkı təbii-elmi, estetik və mədəni-maarif xarakteri daşıyırdı.

Tarixi faktlar göstərir ki, insan – təbiət münasibətlərinin ekoloji – hüquqi statusunun formalaşmasında ictimaiyyətin də mühüm rolu olmuşdur. Məsələn, dünyada sənaye şəhəri hesab olunan İngiltərənin Mançester şəhərində kimya zavodunun kausitik soda istehsalı prosesində əhalinin sağlamlığına və ətraf mühinə zərər vurduğuna görə atmosfərə atılan zəhərli maddələrin miqdarını azaltmaq məqsədilə, ictimaiyyətin təzyiqi nəticəsində 1863 və 1872-ci illərdə bəzi ekoloji - hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. İngiltərədə ictimaiyyətin təzyiqi ilə qəbul edilmiş digər hüquqi – normativ aktlar 1953-1956-cı illəri əhatə edir. 1952-1953-cü ilin qışında London şəhərinin üstündə yaranmış qatı dumanın (smogun) təsiri ilə 3-4 min adamın zəhərlənməsi və bunların əksəriyyətinin ölümü nəticələnməsi şəhər əhalisini hiddətləndirmişdir. Bu hadisə 1956-cı ildə qanunvericilik orqanları tərəfindən «Havanın

¹ Константинов В.М. Охрана природы. Учеб. пособие, М., Изд-й центр «Академия», 2000. с. 43.

² Константинов В.М. Охрана природы. Учеб. пособие, М., Изд-й центр «Академия», 2000. с. 39.

təmizliyi haqqında» hüquqi – normativ aktın qəbul edilməsinə səbəb olmuşdur.¹

XX əsrdə artıq dünyanın bir çox ölkələrində təbiət elminin nailiyyətlərinə əsaslanan milli parklar, qoruqlar, yasaqlıqlar, xüsusi mühafizə olunan ərazilər yaradılmağa başlandı. Qoruqların və milli parkların yaradılmasında elmi cəmiyyətlərin və ayrı-ayrı alimlərin mühüm rolu olmuşdur. Məsələn, Rusiyada qoruqların yaradılması işində tarixən Rusiya Coğrafiya Cəmiyyəti mühüm rol oynamışdır. Belə ki, Akademik İ.P.Borodinın təşəbbüsü ilə 1912-ci ildə Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin tərkibində «Rusiya Təbiəti Mühafizə Komissiyası» yaradılmışdır. Məhz, bu komissiya Rusiya Elmlər Akademiyası ilə birlikdə Qoruqlar haqqında ilk qanunu hazırlamışdır. Qanun 1916-cı ildə qəbul edilmişdir.²

XX əsrin əvvəllərində məşhur rus alimlərindən V.V.Dokuçayev, P.A.Kojevnikov, N.V.Nosonov, B.M.Jitkov və başqalarının təşəbbüsü ilə qoruqların yaradılmasına başlandı. 1911-ci ildə Uzaq Şərqdə Rusiyanın ilk dövlət qoruğu – Suputin (indiki Ussuriya) qoruğu yaradıldı. Bundan başqa akademik A.P.Karninskiy və akademik V.V.Vernadskinin də daxil olduğu xüsusi bir komissiya yaradıldı. Bu komissiya elmi əhəmiyyət kəsb edən qədim heyvan qalıqlarının mühafizəsi haqqında qanun layihəsi hazırlamışdır. Komissiya həm də faydalı qazıntılarının istifadəsi üçün dövlət nəzarətinin gücləndirilməsini təklif etmişdir.³

1917-ci ildə çar Rusiyasında Oktyabr inqilabı baş verdikdən sonra xüsusi mülkiyyət ləğv edildi. Yeni yaradılmış Sovet dövləti ölkə ərazisində təbiətə münasibətdə bir çox ekoloji-hüquqi dəyişikliklər yaratdı. 1917-1924-ci illərdə Sovet dövlətində təbiəti mühafizə ilə əlaqədar 324 hüquqi sənəd qəbul edilmişdir.⁴ Bütün bu sənədlər Sovet dövlətində insan-təbiət münasibətlərinin ekolo-

ji-hüquqi əsaslarını tənzimləyən ilk yuridik sənədlər hesab olunur. Azərbaycan Respublikası da bu dövrdə Sovetlər birliyinin tərkibində olduğuna görə həmin hüquqi sənədlərin təsir dairəsi Azərbaycan ərazisini də əhatə edirdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, insan – təbiət münasibətlərinin ekoloji – hüquqi statusunun formalaşması uzun tarixi prosesdir. Bu statusun formalaşması səviyyəsi hər bir ölkənin siyasi – hüquqi, sosial – iqtisadi, ekoloji, mədəni və s. inkişaf dərəcəsi ilə şərtlənir. Bu səbəbdən İTM-nin hüquqi – ekoloji statusunun formalaşması müxtəlif ölkələrdə müxtəlif səviyyədə olmuşdur. Bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycanda İTM-nin ekoloji – hüquqi statusunun formalaşması prosesini sosial – tarixi və fəlsəfi – hüquqi cəhətdən şərh edək.

Məlumdur ki, Azərbaycan keçmiş SSRİ-nin tərkibində olarkən öz təbiətinin faktik olaraq müstəsna sahibi olmamışdır. Bu səbəbdən Azərbaycan öz təbii mühitinin mühafizəsi ilə bağlı müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərə bilməmişdir. Azərbaycan respublikasının ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı o dövrdə qəbul etdiyi bütün qanunlar yuridik cəhətdən keçmiş SSRİ-nin müvafiq qanunlarına uyğunlaşdırılmışdır. Ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı İttifaq qanunlarının Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq Azərbaycanda da insan – təbiət münasibətlərinin ekoloji – hüquqi statusunun formalaşmasına xidmət edən və o dövrün tələblərinə uyğun olan qanunlar, hüquqi aktlar, qərar və qətnamələr qəbul edilmişdir. Şübhəsiz ki, həmin dövrdə qəbul edilmiş hüquqi sənədlər Respublikamızda İTM-nin ekoloji-hüquqi statusunun formalaşmasında müəyyən rol oynamışdır.

Müstəqillikdən əvvəlki dövrdə, yəni Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində olarkən respublikamızda ətraf mühitin mühafizəsi, ekoloji hüquq məsələləri SSRİ-nin qanunvericiliyi əsasında tənzimlənirdi. Postsovet məkanında ətraf mühitin mühafizəsi ilə əlaqədar qəbul edilən qanunvericilikdən başqa İttifaq və müttəfiq respublika səviyyəli partiya və dövlət qərarları da ekoloji hüquq inkişafında müəyyən rol oynamışdır.

Keçmiş SSRİ dövründə respublikamızda təbiəti mühafizə və təbiətdən səmərəli istifadə sahəsində qəbul edilmiş əsas qanunlar aşağıdakılardır:

1. «Azərbaycan SSR Təbiətinin mühafizəsi haqqında», (15 iyul 1959-cu il);

¹ Данилов-Данильян В.И., Залиханов М.Ч., Лосев К.С. Экологическая безопасность. Общие принципы и российский аспект. М. Изд-во МНЭПУ, 2001. с. 45-46

² Константинов В.М. Охрана природы. Учеб. пособие, М., Изд-й центр «Академия», 2000. с. 43.,

³ Константинов В.М. Охрана природы. Учеб. пособие, М., Изд-й центр «Академия», 2000. с. 43.,

⁴ Константинов В.М. Охрана природы. Учеб. пособие, М., Изд-й центр «Академия», 2000. с. 43.,

2. «Azərbaycan SSR Torpaq Kodeksinin Təsdiqi haqqında», (7 iyun 1970-ci il);

3. «Azərbaycan SSR Su Kodeksinin Təsdiqi haqqında», (29 iyun 1972-ci il);

4. «Azərbaycan SSR Yeraltı Sərvətləri Kodeksinin Təsdiqi haqqında», (26 noyabr 1976-cı il);

5. «Azərbaycan SSR Meşə Kodeksinin Təsdiqi haqqında», (16 dekabr 1978-ci il);

6. «Heyvanlar aləminin Mühafizəsi və İstifadəsi haqqında», (4 dekabr 1981-ci il);

7. «Atmosfer Havasının Mühafizəsi haqqında», (4 dekabr 1981-ci il). və s.

Ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı partiya və hökumət qərarlarını subordinativ prinsiplərə görə iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupa daxil olan qərar, qətnamə və normativ aktlar Moskva tərəfindən verilirdi ki, bütün bunların icra olunması SSRİ məkanında məcburi idi. İkinci qrup qərar və qətnamələr isə müttəfiq respublikaların özlərinin qəbul etdikləri partiya və hökumət qərarları daxil idi ki, bunlar da Moskva tərəfindən verilən qərarlara uyğunlaşdırılırdı və ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı mərkəzi hökumətin göstərişlərinin yerlərdə həyata keçirilməsinə xidmət edirdi.

Qeyd edək ki, tarixi baxımdan ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı hüquqi əhəmiyyət daşıyan ilk qərarlardan biri - 1928-ci ildə qəbul edilmiş «Meşələrin mühafizə olunmasında yerli icraiyyə komitələrinin məcburi tədbirləri» və 1930-cu ildə qəbul edilmiş «Təbii sərvətlərin mühafizəsi və inkişafı haqqında» RSFSR XKS-nin qərarları idi. Bu qərarlardan sonra keçmiş SSRİ məkanında, müttəfiq respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı müvafiq dövlət orqanları - «Dövlət ovçuluq müfəttişliyi», «Dövlət qoruqlar komitəsi», «Meşə təsərrüfatı komitəsi», «Baş dövlət su və balıq müfəttişliyi» və s. qurumlar yaradıldı. Bundan başqa SSRİ MNK-in 1937-ci il 17 may tarixli qərarı ilə su təchizatı mənbələrinin sanitariy qaydalarının mühafizəsi üzərində dövlət sanitariy inspeksiyası müəyyən edildi.

Ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı olan ekoloji qərarların qəbul edilməsi həm İttifaq miqyasında, həm də müttəfiq respublikalarda 60-cı illərdən başlamışdır. Daha dəqiq desək, 60-cı illərin sonu, 70-ci illərin əvvəllərində istər İttifaq miqyasında, istərsə də

respublikamızda ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı mühüm qərarların və xüsusi qanunların qəbul edilməsi Azərbaycanda ekoloji hüquqla bağlı yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu.

Torpaqlardan səmərəli istifadə edilməsi ilə bağlı bir çox İttifaq səviyyəli partiya və hökumət qərarlarının, həm SSRİ miqyasında, həm də müttəfiq respublikalarda o cümlədən, Azərbaycanda torpaqların mühafizəsi işində müəyyən rol oynamışdır. Məsələn, Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin «Torpaqların külək və su eroziyasından mühafizəsinə dair təxirəsalınmaz tədbirlər haqqında» 1967-ci il 20 mart tarixli, SSRİ Nazirlər Sovetinin «Torpaqların külək və su eroziyasından mühafizəsi üzrə işlərin təşkili-ni yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» 13 oktyabr 1975-ci il tarixli, Sov İKP MK və Nazirlər Sovetinin «1976-1980-cı illərdə torpaqların meliorasiyası planı və meliorasiya olunmuş torpaqların istifadəsini yaxşılaşdırmaq haqqında» avqust 1976-cı il tarixli qərarlarının ekoloji hüquq sahəsində müəyyən əhəmiyyəti olmuşdur.

Ekoloji hüquq baxımından «Torpaq qanunvericiliyinin pozulması üstündə inzibati məsuliyyət haqqında» SSRİ Ali Soveti Rəyasət heyətinin 1970-ci il 14 may tarixli fərmanını 70-ci illərin əvvəllərində torpaqların hüquqi mühafizəsində mühüm sənəd hesab etmək olar. Lakin, torpağın ekoloji cəhətdən çirkləndirilməsinə görə fərmanda irəli sürülən cəza növləri çox zəif idi. Belə ki, torpaqların xarab edilməsi, onların sənaye, məişət və digər tullantılarla, axıntı suları ilə çirkləndirilməsi və torpaqdan səmərəsiz istifadə edilməsi üstündə vətəndaşlara 100 manatadək məbləğdə inzibati cərimə müəyyən edilmişdir ki, bu cəza növünün təsir dərəcəsini zəif hesab etmək olar.

70-ci illərdə Azərbaycanda da torpaqların hüquqi mühafizəsi ilə bağlı bəzi partiya və dövlət qərarları qəbul edilmişdir ki, bu qərar və qətnamələr torpaqların mühafizəsi və səmərəli istifadəsi üzərində dövlət nəzarətini gücləndirmişdir. Azərbaycanda torpaqların ekoloji və hüquqi mühafizəsində Respublika Ali Sovetinin «Azərbaycan SSR-in torpaq ehtiyatından istifadə edilməsi, bu ehtiyatın qorunması vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» 6 iyul 1970-ci il tarixli qərarının mühüm rolu olmuşdur. Qəbul olunmuş bu qərarla əlaqədar təşkilatlara bir vəzifə olaraq tapşırılmışdır ki, torpaqlardan səmərəli istifadə olunması və onların münbitliyinin artırılması üçün tədbirlər kompleksi ha-

zırlayıb həyata keçirsinlər, eroziyaya qarşı qoruyucu meşə zolaqları yaradılması haqqında planın yerinə yetirilməsini təmin etsinlər, torpaqların özbaşına tutulması hallarının qarşısını almaq üçün tədbir görsünlər. Qərarla respublikanın inzibati hüquq orqanlarına təklif edilmişdir ki, torpaq ehtiyatlarının qorunmasını təmin etmək üçün nəzarəti gücləndirsinlər. Bununla əlaqədar qərarın 16-cı maddəsində göstərilirdi ki, Azərbaycan SSR Daxili İşlər Nazirliyinə, Prokurorluğuna və Ali Məhkəməsinə tapşırılsın ki, torpaq qanunvericiliyini pozanlara qarşı mübarizəni gücləndirsinlər və bu işdə müqəssir olan şəxsləri müəyyən edilmiş qaydada cinayət məsuliyyətinə və inzibati məsuliyyətə cəlb etsinlər.

Qeyd edək ki, torpaqların hüquqi mühafizəsi və ekoloji cəhətdən qorunmasında Azərbaycan SSR Ali Sovetinin bu tarixi qərarının mühüm əhəmiyyəti olmuşdur.

Mərkəzə tabeçilik prinsipi hökm sürsə də 70-ci illərin əvvəllərində respublikamızda ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı bəzən regional əhəmiyyət daşıyan, yerli şəraitin tələblərinə uyğun gələn, respublikamız üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən müstəqil qərarlar da qəbul edilirdi. Belə qərarlardan biri - Azərbaycan KP MK və respublika Nazirlər Sovetinin «Bakı şəhərini və Abşeron yarımadasını daha da yaşıllaşdırmaq tədbirləri haqqında» 7 sentyabr 1971-ci il tarixli qərarıdır.

Ətraf mühitin mühafizəsi və yaşayış məskənlərinin yaşıllaşdırılması ilə bağlı bu qərarın ekoloji – hüquqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, qərarla yaşıllıqları məhv edən və ekoloji qaydaları pozanların ciddi məsuliyyət daşdığı irəli sürülürdü. Qərarla göstərilirdi:

- ağacları, kolları və digər bitkiləri qəsdən sındırmaqda və məhv etməkdə müqəssir olanlar ciddi inzibati məsuliyyətə və məhkəmə məsuliyyətinə cəlb edilsin;

- yaşıllaşdırma işləri görərkən Bakının baş planının tikintiqiyyətə əsaslarını ciddi rəhbər tutmalıdırlar. Yaşıllıq salmaqdan ötrü nəzərdə tutulmuş və yaşıllıqlar salınmış sahələri tikinti üçün ayırmaq qəti qadağan edilir.

Göründüyü kimi qərarın bu hissəsində Bakı və Abşeron kimi yaşıllıqları az olan bir bölgədə yaşıllıqları korlayan vətəndaşların nəzərinə çatdırılmaqla, ekoloji hüquqpozmalara qarşı inzibati və məhkəmə məsuliyyəti irəli sürülürdü. Bu qərarın qəbul edilməsi hələ 70-ci illərin əvvəllərində partiya və dövlət səviyyəsində ətraf

mühitin mühafizəsi və ekoloji hüquq məsələlərinə respublikamızda ciddi fikir verildiyinə misaldır.

Ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji hüquq məsələləri ilə bağlı 70-ci illərdə İttifaq miqyasında da bir neçə mühüm qərarlar qəbul edilmişdir. 1972-ci il 20 sentyabr tarixdə SSRİ Ali Soveti 8-ci çağırış 4-cü sessiyasında «Təbiətin mühafizəsini daha da yaxşılaşdırmaq və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etmək tədbirləri haqqında» məsələ müzakirə edərək təbiətin mühafizəsinə ciddi qayğı göstərməyi mühüm dövlət vəzifələrindən biri hesab etmişdir. Bundan bir neçə ay sonra isə Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti 1972-ci il dekabrın 29-da «Təbiətin mühafizəsini gücləndirmək və təbii sərvətlərin istifadəsini yaxşılaşdırmaq haqqında» qərar qəbul etmişdir.

Qərarla qeyd edilir ki, əlaqədar təşkilatlar ətraf təbii mühitin çirklənmədən qorunması məsələləri ilə hələ lazımınca məşğul olmur, torpağın, atmosferin, suların çirklənməsini aradan qaldıran texnoloji proseslərin işlənilib hazırlanmasına kifayət qədər fikir vermirlər. Onlar təbiətin mühafizəsi və sərvətlərin istismarı ilə bağlı digər aktual problemlərin həllinə laqeyd yanaşırlar. Buna görə də Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti müttəfiq respublikaların rəhbərliyinə təklif etmişlər ki, təbiətin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunmasının təmin edilməsi məsələsinə diqqəti gücləndirsinlər, torpaqlar, meşələr, sular, bitki və heyvanlar aləmini qorumaq və çoxaltmaq sahəsində, atmosfer havasının çirklənməsinin qarşısını almaq sahəsində qüvvədə olan qaydalara və normalara riayət edilməsinə nəzarət etsinlər.

Bu qərardan sonra Respublikamızda ətraf mühitin mühafizəsini gücləndirmək məqsədi ilə Azərbaycan KP MK və Respublika Soveti 15 aprel 1973-cü il tarixdə «Təbiətin mühafizəsini gücləndirmək və təbii sərvətlərdən istifadə edilməsini yaxşılaşdırmaq haqqında» qərar qəbul etdi. Azərbaycan KP MK Nazirlər Sovetinin bu qərarı Sovet İKP və SSRİ Nazirlər Sovetinin 29 dekabr 1972-ci il tarixli eyni adlı qərarına uyğun olmaqla təbiətin mühafizəsi orqanlarının işini daha da yaxşılaşdırmağı və bu sahədəki qanunvericilik üzərində nəzarəti gücləndirməyi nəzərdə tuturdu.

Təbiətin mühafizəsini gücləndirmək sahəsində mühüm rol oynayan İttifaq səviyyəli qərarlardan biri də Sov. İKP və SSRİ Nazirlər Sovetinin 1 dekabr 1978-ci il tarixli qərarı idi. «Təbiətin mühafizəsini gücləndirmək və təbii ehtiyatlardan istifadə edilmə-

sini yaxşılaşdırmaq sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» adlanan bu qərar ekoloji hüquq baxımından əvvəlki qərarlardan fərqlənirdi. Belə ki, bu qərarla göstərilirdi ki, SSRİ Nazirlikləri və baş idarələri, müttəfiq respublikaların nazirlər sovetləri, birliklər, müəssisələr, idarələr və təşkilatlar təbiətin mühafizəsi, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunması və təbiətin mühafizəsinə dair müvafiq tədbirlərin vaxtında yerinə yetirilməsi üçün tam məsuliyyət daşıyırlar. Qərarla müttəfiq respublikaların rəhbərliyinə tapşırılmışdır ki, təbiətin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunması məsələləri barəsində partiya və hökumət qərarlarının, SSRİ qanunlarının təşkilatlar tərəfindən yerinə yetirilməsi üzərində nəzarəti gücləndirsinlər.

Adı çəkilən qərara görə, SSRİ Dövlət Hidrometeorologiya və Təbii Mühitə Nəzarət Komitəsinə və onun yerli orqanlarına ixtiyar verilmişdir ki, idarə tabeliyindən asılı olmayaraq, müəssisə və idarələrin, təşkilatların atmosfer havasını mühafizə etmək sahəsində qaydalara riayət olunmasını yoxlasın, habelə bu qaydaları pozan mövcud istehsal obyektlərindən istifadə olunmasını lazımı tədbirlər keçirilənədək dayandırmaq barəsində təkliflər versinlər.

Bundan başqa qərarla dövlət qoruqları, təbii abidələri, botanika bağları, zooloji və dendroloji parklar, yasaq yerləri, təbii (milli) parklar haqqında birtipli əsasnamələrin layihələrini hazırlamaq zəruri hesab edilmişdir.

Eyni zamanda, qərarla göstərilir ki, müttəfiq respublikaların nazirlər sovetlərinə tapşırılmışdır ki, təbiətin mühafizəsi haqqındakı qanunların yerinə yetirilməsində ictimai nəzarətin həyata keçirilməsinə yardım göstərsinlər.

Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin adı çəkilən bu qərarına əsasən 7 fevral 1979-cu il tarixdə Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti «Təbiətin mühafizəsini gücləndirmək və təbii ehtiyatlardan istifadə edilməsini yaxşılaşdırmaq sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» qərar qəbul etdi. Bu qərarla müəyyən edilmişdir ki, respublikanın nazirlikləri və baş idarələri müvafiq təbiəti mühafizə tədbirlərinin vaxtında həyata keçirilməsi üçün tam məsuliyyət daşıyırlar. Nazirlik və baş idarələrə, rayon və şəhərlərin rəhbərliyinə tapşırılmışdır ki, atmosfərə, torpağa, su obyektlərinə çirkləndirici maddələr buraxılmasının müəyyən edil-

miş normalar çərçivəsində azaldılmasına xüsusi diqqət yetirsinlər, təbiətin mühafizəsi sahəsində əlavə tədbirlər görsünlər.

Yaşılıqların o cümlədən, meşələrin qorunmasında SSRİ Ali Sovetinin «Meşələrin mühafizəsini daha da yaxşılaşdırmaq və meşə ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək tədbirləri haqqında» 17 iyun 1977-ci il tarixli qərarının mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Bu qərarla göstərilirdi ki, xalq təsərrüfatının və əhalinin müxtəlif tələbatının ödənilməsi, ətraf mühitin yaxşılaşdırılması, indiki və gələcək nəsillərin sağlamlığının mühafizəsi və rifahının yüksəldilməsi üçün meşə ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək, meşələri mühafizə və bərpa etmək mühüm şərtlərdən biridir. Qərarın 3-cü bəndində müttəfiq respublikaların Nazirlər Sovetinə tapşırılmışdır ki, meşələrin mühafizəsinə və meşə ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasına, meşədən istifadənin müəyyən olunmuş qaydalarına əməl edilməsinə, meşələrin bərpasına və dövlət meşə fondunun torpaqlarından müəyyən edilmiş məqsədlərə uyğun surətdə istifadə edilməsinə lazımı nəzarət olunmasını təmin etsinlər. Bu qərarın 5-ci bəndində isə yerlərdə meşələrin mühafizəsi işinə geniş ictimaiyyətin cəlb edilməsi irəli sürülürdü. Qərarın bu hissəsində göstərilirdi ki, yerli zəhmətkeş deputatları Sovetlərinə və onların icraiyyə komitələrinə tapşırılsın ki, meşələrdən istifadə olunmasına, onların mühafizəsinə və qorunmasına nəzarət sahəsində qanunvericiliklə onlara verilmiş hüquqları tamamilə həyata keçirsinlər, ölkənin meşə sərvətinin mühafizəsinin təmin olunması işinə ictimaiyyəti daha geniş cəlb etsinlər.

Torpaq və yerin tək xalqın ümumi sərvəti olmaqla, kənd təsərrüfatı istehsalı və xalq təsərrüfatı sahələrinin yerləşdirilməsi və inkişafının əsas vasitəsidir. Torpaqlardan kənd təsərrüfatının istehsalı, yaşayış məntəqələrinin, zavod və fabriklərin tikilməsi, insanların sağlamlığı və istirahəti üçün sahələr ayrılması, qoruqlar, yasaqlıqlar və s. yaradılması məqsədilə istifadə edilmişdir.

Keçmiş SSRİ-də Konstitusiyaya görə torpaq dövlətin mülkiyyətinə mülkiyyəti sayılırdı. SSRİ və Azərbaycan SSR-in Konstitusiyasına görə torpaqların mühafizəsi və torpaqlardan səmərəli istifadə edilməsi, onun məhsuldarlığının artırılması ümumxalq vəzifəsi hesab olunurdu.

«Azərbaycan SSR-in Torpaq Məcəlləsi» respublika Ali Soveti tərəfindən 4 iyul 1970-ci ildə qəbul edilmişdir. 11 bölmə, 192 maddədən ibarət olan bu qanunda göstərilirdi ki, Azərbaycan

SSR-in Torpaq Məcəlləsinin vəzifələri torpaqdan səmərəli istifadə olunmasını təmin etməkdən ibarət idi.

Buradan göründüyü kimi respublikamızda ekoloji hüququn inkişafı, ekoloji qanunvericiliyin təkmilləşməsi və əhalinin şüurunda insan – təbiət münasibətlərinin ekoloji – hüquqi statusunun formalaşması prosesi mürəkkəb bir tarixi yol keçmişdir. Azərbaycanca İTM-nin ekoloji – hüquqi statusunun real şəkildə genişlənməsi isə respublikamız müstəqillik qazandıqdan (1991) sonra bir çox qanun və s. hüquqi sənədlərdə öz yuridik ifadəsini tapmışdır.

İTM-nin ekoloji – hüquqi statusunun prinsiplərindən biri insanların yaşadığı coğrafi mühitdə təbii sərvətlərdən istifadə hüququdur. Vətəndaşların təbii sərvətlərdən istifadə hüququ ölkələrin qanunvericilik aktlarında öz ifadəsini tapır. Təbii sərvətlər dövlət mülkiyyəti hesab olunur və hər bir dövlət hüquqi cəhətdən öz təbii sərvətlərinin sahibidir. Başqa dövlətlərdə olduğu kimi Azərbaycanda da təbii obyektlər – torpaq və yerin təki, meşələr, sular, bitki və heyvanat aləmi, atmosfer havası müvafiq qanunlarla dövlət tərəfindən mühafizə olunur. Hazırda müstəqil bir dövlət kimi Azərbaycan da öz təbii sərvətləri üzərində sahiblik, istifadə və sərəncam vermək sahəsində tam hüquqa malikdir. Hər hansı bir dövlətin təbii sərvətlər üzərindəki sahiblik, istifadə və sərəncam hüququ o deməkdir ki, dövlət öz səlahiyyətini həyata keçirərkən onun mülkiyyət hüququ heç bir vasitə ilə məhdudlaşdırıla bilməz. Mülkiyyət hüququ vasitəsilə hər bir dövlət öz təbii sərvətlərinin çıxarılması, istehsalı və istifadəsi üzərində nəzarəti həyata keçirir.

İnsan – təbiət münasibətlərinin ekoloji – hüquqi statusunun formalaşmasında əhalinin ətraf mühit haqqında informasiya almaq hüququ mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ətraf mühitə dair informasiya almağın hüquqi tənzimlənməsi «Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda (12 mart 2002-ci il) öz ifadəsini tapmışdır. Bu Qanuna görə ətraf mühit haqqında informasiya almaq-ətraf mühitin vəziyyəti, insan sağlamlığına təsir edən və ya, edə biləcək dəyişikliklər, onların qiymətləndirilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi və səmərəli istifadəsinə yönəlmiş tədbirlər barədə məlumatların alınmasını nəzərdə tutur. Ətraf mühitə dair informasiya almaq sahəsində beynəlxalq və dövlətlərarası əməkdaşlıq respublikamızın qoşulduğu

ORHUS Konvensiyası (09.11. 1999) və beynəlxalq müqavilələrə uyğun həyata keçirilir.

İnsan – təbiət münasibətlərinin ekoloji – hüquqi statusu bir çox anlayış və terminləri əhatə edir. Bu anlayış və terminlərin məzmunu mühüm hüquqi – mənəvi əhəmiyyət kəsb edir. Bu anlayışlar hüquqi normaların məzmununu müəyyən edir. Ekoloji hüquq anlayışı və bu anlayışla bağlı olan terminlərin təhlil edilməsinin əhəmiyyəti həm də ondadır ki, bütün bunlar ətraf mühitin mühafizəsi hüququnun mənimsənilməsinə və ekoloji şüurun formalaşmasına kömək edir.

Ekoloji hüququ əhatə edən anlayış və terminlərin təhlil və şərh edilməsinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti vardır. Bunun nəzəri əhəmiyyəti ondadır ki, ekoloji hüquqla bağlı yeni qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsində terminoloji çətinliklərin müəyyən dərəcədə aradan qaldırılmasına şərait yaranacaqdır. İkincisi isə, ətraf mühitin mühafizəsi ilə əlaqədar olan qanunlar izah edilərkən ekoloji hüquqla bağlı olan anlayış və terminlərin subyektiv şərhinə imkan verilməyəcəkdir.

Qeyd edək ki, Sovet dövründə istər SSRİ, istərsə də Azərbaycan SSR-in ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı qəbul etdikləri qanunvericilik aktlarında ekoloji və hüquqi terminlərin izahı verilmirdi. Lakin, hazırda xüsusən, 90-cı illərin ortalarından başlayaraq ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı Respublikamızda qəbul edilmiş bütün qanunlarda ekoloji – hüquqi terminlərin izahı təqdim edilir ki, bu da, İTM-nin ekoloji – hüquqi statusunun formalaşmasında müəyyən rol oynayır.

1.3. Ekoloji şüurun formalaşmasında ekoloji fəlsəfə və ekoloji hüququn rolu.

Ekoloji şüurun formalaşmasında ekoloji fəlsəfə və ekoloji hüququn mühüm rolu vardır. Ekoloji hüquq – insanla təbii obyektlər arasındakı hüquqi münasibətləri tənzimləyir. Mövcud təbiətin mühafizə qanunvericiliyinə əsasən təbii obyektlərə – torpaqlar və yerin təki, atmosfer havası, su hömzələri, bitki və heyvanlar aləmi daxildir. Ekoloji hüquq – insanın təbii obyektlərdən istifadə hüququnu və həmin obyektlərə qarşı hüquqi münasibətləri öyrənir.

Son illərdə ekoloji hüquqa aid çap olunmuş əsərlərdə mütəxəssislər ekoloji hüququn tərifini aşağıdakı kimi təqdim etmişlər: «İndiki və gələcək nəsillərin marağı naminə, ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etmək üçün, təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqələrinin ictimai (ekoloji) münasibətlərini tənzimləyən hüquqi normaların toplusu ekoloji hüquq adlanır»¹.

Ekoloji hüququn həyata keçirilməsini reallaşdıran hüquq normalarına ekoloji– hüquqi normalar deyilir.

Başqa dövlətlərdə olduğu kimi Azərbaycanda da təbii obyektlər – torpaq və yerin təki, meşələr, sular, bitki və heyvanat aləmi, atmosfer havası müvafiq qanunlarla dövlət tərəfindən mühafizə olunur. Hazırda müstəqil bir dövlət kimi Azərbaycan da öz təbii sərvətləri üzərində sahiblik, istifadə və sərəncam vermək sahəsində tam hüquqa malikdir. Hər hansı bir dövlətin təbii sərvətlər üzərindəki sahiblik, istifadə və sərəncam hüququ o deməkdir ki, dövlət öz səlahiyyətini həyata keçirərək onun mülkiyyət hüququ heç bir vasitə ilə məhdudlaşdırıla bilməz. Mülkiyyət hüququ vasitəsi ilə hər bir dövlət öz təbii sərvətlərinin çıxarılması, istehsalı və istifadəsi üzərində nəzarəti həyata keçirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 13-cü maddəsində göstərilir: «Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət toxünülmezdir və dövlət tərəfindən müdafiə olunur».² Konstitusiyanın təbii ehtiyatlarla bağlı olan 14-cü maddəsində qeyd olunmuşdur ki, «Təbii ehtiyatlar hər hansı fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarına və mənafelərinə xələl gətirmədən Azərbaycan Respublikasına məxsusdur».³

Bundan başqa, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında ətraf mühitin qorunması, ekoloji hüquq və insanların sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ ilə bağlı ayrıca maddə də vardır. Konstitusiyanın – «Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ» – adlanan 39-cü maddəsində deyilir: «1. Hər kəsin

sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vardır. 2. Hər kəsin ətraf mühitin əsil vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq və ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüququ ardır».¹

Buradan göründüyü kimi insanların sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ ekoloji hüquq məsələləri Respublikamızda Konstitusiyaya səviyyəsində təsbit olunmuşdur. İnsanların sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ dövlətin əsas qanununda təsbit olunduğuna görə ətraf mühitin qorunmasına nəzarət məsələsi də hüquqi baxımdan Konstitusiyanın digər maddəsində (78-ci maddə) öz əksini tapmışdır. Belə ki, 78-ci maddədə göstərilir ki, «Ətraf mühitin qorunması hər bir şəxsin borcudur».²

Adətən, hüquqi ədəbiyyatda ekoloji hüququn predmeti kimi ictimai münasibətlərin iki qrupu – təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadənin və ətraf mühitin qorunmasının hüquqi münasibətləri əsas götürülür. Qeyd edək ki, həm təbii sərvətlərdən səmərəli istifadənin hüquqi tənzimlənməsində, həm də ətraf mühitin mühafizəsində başlıca şərt insanlar üçün sağlam ekoloji mühitin hüquqi cəhətdən təmin edilməsidir ki, bu həm Beynəlxalq hüquqi sənədlərdə, həm də respublikamızın Konstitusiyasında öz əksini tapmışdır.

Ekoloji hüququn predmeti elmi-texniki tərəqqi nəticəsində təbiətlə cəmiyyətin qarşılıqlı təsiri sahəsində meydana gələn və insanların mənafeyinə xidmət edən ekoloji münasibətlərin yeni sahələrini də əhatə edir. Ekoloji münasibətlərin yeni sahələri dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

1. Təbiət obyektlərə və təbii sərvətlərə mülkiyyət münasibətləri
2. Təbiətdən istifadənin hüquqi və ekoloji münasibətləri
3. Müxtəlif formada olan degradasiyadan ətraf mühitin mühafizəsi üzrə münasibətlər
4. Fiziki və hüquqi şəxslərin qanuni mənafelərinin və ekoloji hüquqlarının qorunması üzrə münasibətlər.

Ekoloji münasibətlərin yuxarıda göstərilən bu növləri mütəxəssislər tərəfindən prinsipial, məqsədəuyğun və elmi cə-

¹ N.K.Mikayılov, C.Q.Nuriyev, K.Q.Nuriyeva. Ekologiya hüququ. Bakı, «Qanun», 2000, səh.4.

² Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995, s.7.

³ Yenə orada. s.7

¹ Yenə orada. s.14-15

² Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995, s.24.

həddən əsaslandırılmış hesab olunur. Təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı təsiri sahəsində mövcud olan ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinə kompleks yanaşılması həm təbiətin, həm də insanın mənafeyinə xidmət edir.

Ətraf mühitin antropogen təsirlərdən qorunması üzrə ekoloji hüquq tərəfindən tənzimlənən münasibətlər çoxcəhətlidir. Ətraf mühitə antropogen təsirlər nəticəsində əmələ gələn ekoloji gərginliyin təsnifatını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İstehsalat obyektləri və təyyarələrin yaratdığı səs-küy
2. Nəqliyyat vasitələrinin istismarı və tikinti prosesində əmələ gələn vibrasiya
3. Elektrotexnikanın istismarı zamanı meydana gələn elektromaqnit sahəsi
4. Müxtəlif radioaktiv təsirlər
5. Ağır kənd təsərrüfatı texnikasından istifadə prosesində torpağa həddən artıq edilən fiziki təzyiq nəticəsində torpağın strukturunun dağılması
6. Su hövzələrinə çirkli suların axıdılması
7. Bitki və heyvanlar aləminin obyektlərinin dəyişdirilməsi və hibridləşdirilməsi
8. Biotexnologiya təsirləri
9. Yoluxucu xəstəliklər yayan mikroorqanizmlərin ətraf mühitdə yayılması və s.

Yuxarıda irəli sürülən təsnifat bir daha onu göstərir ki, ekoloji hüququn predmeti geniş və çoxcəhətlidir. Yəni burada göstəriləni kimi ətraf mühitə zərərli təsir nəticəsində yaranan çirklənmənin hüquqi cəhətdən qorunmasının bütün tərəfləri ekoloji hüquq tərəfindən öyrənilir.

Ekoloji hüquq üzrə məşhur rus alimi M.M. Brinçuk özünün «Ekoloji hüquq» (M.1999) kitabında göstərir ki, insanın ekoloji hüququ dedikdə – insanın təbiətlə qarşılıqlı təsiri prosesində onun çoxcəhətli tələbatının ödənilməsinə təmin edən və qanunvericilikdə təsbit olunan hüquqları başa düşülür.¹

Qeyd edək ki, ətraf mühitin çirklənməsi nəticəsində zərərli təsirlərə məruz qalan təbii obyektlər: təbii ekoloji sistemlər, atmosferin ozon təbəqəsi, torpaq, yerin təki, yeraltı və yerüstü sular, atmosfer havası, meşə və digər yaşıllıqlar, heyvanlar

aləmi, genefond, mikroorqanizmlər və təbii landşaftlardır. Ekoloji hüquq bu təbii obyektlərin hüquqi mühafizəsini tənzim edən münasibətləri öyrənir.

Elmi–texniki tərəqqi şəraitində ekoloji hüququn predmetinin aktuallaşması və ekoloji hüququn əhatə dairəsinin genişlənməsi hazırda ekoloji problemlərin çoxalması və kəskinləşməsi ilə əlaqədardır. Ekoloji problemlər dedikdə–cəmiyyət və təbiətin bir-birinə göstərdikləri qarşılıqlı təsirin nəticəsində onların arasında yaranmış ziddiyyətlərin insanların həyat şəraitində, cəmiyyətin sosial-iqtisadi proseslərində əks olunması başa düşülür. Qeyd edək ki, ekoloji problemlər çoxaldıqca onların həll edilməsi də çətinləşir. Ekoloji problemlərin çoxalması və kəskinləşməsi digər amillərlə yanaşı, həm də ekoloji hüququn passivliyi və tətbiq mexanizminin zəifliyi ilə də şərtlənir.

Bəzi ölkələrdə ekoloji problemlərin çoxalması həmin ölkələrdə dövlətin ekoloji vəziyyətə nəzarəti həyata keçirə bilməməsi və əməli cəhətdən ekoloji şəraiti idarə edə bilməməsi ilə əlaqədardır. Müəlliflərdən Makarov S.V. və Kamenskaya J.J. ekoloji situasiyanın dövlət tərəfindən idarə olunmamasını aşağıdakı amillərlə əlaqələndirirlər:

- fəaliyyətin istiqaməti, sahələr və obyektləri də daxil olmaqla ekoloji prioritetlərin qeyri-müəyyənliyi;
- real vəziyyətə və imkanlara uyğun olan konkret məqsəd və vəzifələrin qeyri-müəyyənliyi;
- qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrin təyin olunmuş müddətdə həyata keçirmək imkanının olmaması;
- həyata keçirilən ekoloji tədbirlərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməməsi və s.¹

Bununla yanaşı müəlliflər göstərirlər ki, ekoloji problemlərin kəskinləşməsində dövlətin təbiəti mühafizə fəaliyyətinin deklarativ xarakter daşması da müəyyən rol oynayır.

Əlbəttə, ekoloji problemlərin kəskinləşməsində yuxarıdakı amillərin rolunu müəyyən mənada qəbul edərək müəlliflərlə razılaşmaq olar. Lakin, Azərbaycan Respublikasının təcrübəsinə əsaslanaraq göstərmək olar ki, maddi-iqtisadi amillər, əhalinin güzəranının pisləşməsi, eyni zamanda ekoloji mədəniyyət, ekoloji və hüquqi şüurun aşağı səviyyədə olması ekoloji

¹ Бринчук М.М. Экологическое право. Учебник. М.Юрист, 1999, с. 131.

¹ Макаров С.В., Каменская Ю.Ю. Экологическое аудирование. М., 1995, с.5-6.

şəraitin gərginləşməsində mühüm rol oynamaqdadır. Sosioloji müşahidələr göstərir ki, müəssisə rəhbərləri və dövlət orqanlarında çalışan bəzi vəzifəli şəxslərin də ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı olan qanunvericilik haqqındakı bilikləri aşağı səviyyədədir. Son illərdə respublikamızda ekoloji hüquq pozmalarla əlaqədar olan faktların sosioloji təhlili dediklərimizə sübutdur.

1.4. Qanunvericilik aktlarında ekoloji anlayışların sosial-fəlsəfi mahiyyəti

Ətraf mühit hüququnda istifadə olunan anlayışlar və onların məzmunu məsələsi mühüm idraki əhəmiyyət kəsb edir. Bu anlayışlar hüquqi normaların məzmununu müəyyən edir. Qanunvericilik aktlarında olan ekoloji anlayışlar və bu anlayışlarla bağlı olan terminlərin sosial-fəlsəfi cəhətdən təhlil edilməsinin əhəmiyyəti həm də ondadır ki, bütün bunlar ətraf mühitin mühafizəsi hüququnun mənimləməsinə kömək edir.

Ekoloji qanunvericilikdə istifadə edilən anlayış və terminlərin təhlil və şərh edilməsinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti vardır. Bunun nəzəri əhəmiyyəti ondadır ki, ekoloji hüquqla bağlı yeni qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsində terminoloji çətinliklərin müəyyən dərəcədə aradan qaldırılmasına şərait yaranacaqdır. İkincisi isə, ətraf mühitin mühafizəsi ilə əlaqədar olan qanunlar izah edilərkən ekoloji hüquqla bağlı olan anlayış və terminlərin subyektiv şərhinə imkan verilməyəcəkdir.

Qeyd edək ki, Sovet dövründə istər SSRİ, istərsə də Azərbaycan SSR-in ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı qəbul etdikləri qanunvericilik aktlarında ekoloji və hüquqi terminlərin izahı verilmirdi. Lakin hazırda xüsusən, 90-cı illərin ortalarından başlayaraq ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji məsələlərlə bağlı qəbul edilən qanunlarda ekoloji və hüquqi anlayışların, terminlərin konkret izahı verilir.

Hazırda qanunvericilik aktlarında istifadə edilən anlayış və terminləri iki qrupa bölmək olar. Birincisi – ətraf mühitin mühafizəsi, ekoloji təhlükəsizlik və ekoloji hüquqla bağlı olan əsas anlayışlar. İkincisi isə ekologiya və hüquqla bağlı olan, ətraf mühit obyektləri-

nin ayrı-ayrı sahələrini əhatə edən anlayış və terminlərdir. Həm birinci, həm də ikinci qrupa daxil olan termin və anlayışlar qanunvericilikdə qarşıya qoyulan məqsədin ifadə vasitəsi olmaqla, hüquqi nomraların sosial-fəlsəfi məzmununu ifadə edir.

Ekoloji hüquqla bağlı birinci qrupa daxil olan anlayış və terminlərə – «təbiət», «təbii obyektlər», «ətraf mühit», «ekologiya», «təbii ehtiyatlar (resurslar)», «ətraf mühitin mühafizəsi», «təbiətdən istifadə», «ətraf mühitə zərərli təsir», «ekoloji təhlükəsizlik», «ekoloji fəlakət», «ekoloji təhlükənin subyektii», «fövqəladə ekoloji vəziyyət», «ətraf mühitin monitorinqi», «ətraf mühitin keyfiyyət göstəriciləri», «ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi» və s. daxildir. Yuxarıda sadalanan anlayış və terminlər müstəqil Azərbaycan Respublikasının qəbul etdiyi «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» və «Ekoloji təhlükəsizlik haqqında» olan əsas qanunların giriş hissəsində öz əksini tapmışdır.

Qeyd edək ki, ekoloji qanunvericilik aktlarında «təbiət» anlayışı hazırda demək olar ki, istifadə olunmur. Bunun əvəzində «təbii obyektlər», «ətraf mühit» anlayışları daha çox işlədilir. Mütəxəssislərin fikrincə təbiəti – maddi aləmin (Yer, Günəş, Kosmos da daxil olmaqla bütün Kainatın təbii halında) sistem və obyektlərinin məcmuyu kimi başa düşmək lazımdır. Ekoloji hüquqla tənzim olunan münasibətlərin obyektii baxımından «təbiət» anlayışı əsasən insanların praktiki istifadəsi və ona antropogen təsir hədudu ilə məhdudlaşır. Təbiət ayrı-ayrı obyektlərdən: torpaq, yerin təki, su, atmosfer havası, bitki və heyvanlar aləmi və yaxın kosmosdan ibarətdir. Burada sadalanan təbiətin ayrı-ayrı obyektləri qanunvericilikdə «təbii obyektlər» – kimi işlədilir.

Ekoloji ədəbiyyat və ekoloji qanunvericilikdə ən çox istifadə edilən «ətraf mühit» anlayışdır. «Ətraf mühit» («unwelt») anlayışını «ekologiya» elminə XIX əsrin II yarısında alman bioloqu Yakob İkskyül daxil etmişdir.¹ Təbiəti mühafizə qanunvericiliyinin obyektii kimi «ətraf mühit» anlayışı iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə XX əsrin 60-70-ci illərində istifadə edilməyə başladı.

«Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununun 1-ci maddəsində ətraf mühit-insan fəaliyyətindən asılı olmayaraq onu əhatə edən canlı və cansız təbiətin məcmusu kimi şərh edilir. Ətraf mühitin mühafizəsi isə ətraf mühitdə təbii

¹ Бринчук М.М. Экологическое право. Учебник. М.Юрист, 1999, с. 49

mövcud olan maddi varlıqların ilkin kəmiyyət və keyfiyyətinin qorunub saxlanması kimi izah edilir.

Qanunda istifadə olunan əsas termin və anlayışlardan biri də «təbiətdən istifadə» anlayışdır. Burada «təbiətdən istifadə» anlayışı: gələcək nəsillərin ehtiyacını nəzərə almaqla, cəmiyyətin sosial-iqtisadi tələblərini ödəmək məqsədilə ətraf mühitin ekoloji tarazlığının pozulmasına yol verilmədən təbii resurslardan səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsi kimi şərh edilir.

Təbiətdən istifadənin bu cür sadə və aydın şəkildə şərh edilməsi anlayışın əsas sosial-fəlsəfi mahiyyətinin təbiətdən istifadə edənlər tərəfindən anlaşılmasını asanlaşdırır. Qanunda istifadə edilən başqa anlayış və terminlər də çox sadə və aydın şəkildə şərh edilir. Məsələn, qanunda irəli sürülən şərhə görə, ətraf mühitin monitorinqi-təbii və antropogen təsirlər nəticəsində ətraf mühitə yayılan zərərli qaz, maye və bərk haldakı tullantılara kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən nəzarətin elmi əsaslarla həyata keçirilməsinə deyilir.

«Ekoloji təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununda irəli sürülən «ekoloji təhlükə» anlayışı – insanların və cəmiyyətin həyati vacib maraqlarına, ətraf mühitə antropogen və təbii təsirlər nəticəsində təhlükə yaranan vəziyyət kimi şərh edilir. «Ekoloji təhlükəsizlik» isə insanların, cəmiyyətin həyati vacib maraqlarının, ətraf mühitin ona antropogen və təbii təsirlər nəticəsində yaranan təhlükələrdən qorunmasının təmin edilməsi kimi izah edilir. Göründüyü kimi «ekoloji təhlükə» və «ekoloji təhlükəsizlik» anlayışları hər ikisi sadə və anlaşılıqdır. Lakin həmin qanunda irəli sürülən «ekoloji təhlükəli vəziyyət» bunlara nisbətən mürəkkəb və əhatəlidir. Belə ki, ətraf mühitin antropogen və təbii təsirlər altında dağılma təhlükəsi ilə və ya qəza vəziyyətində neqativ dəyişikliklərlə səciyyələnən, o cümlədən təbii fəlakətlər və qəzalarla nəticələnən, bu səbəbdən də insanların və cəmiyyətin həyati vacib maraqlarına təhlükə yaranan vəziyyət – ekoloji təhlükəli vəziyyət hesab olunur. Buradan göründüyü kimi «ekoloji təhlükəli vəziyyət» anlayışı digər anlayışlara nisbətən mürəkkəb şərh edilmişdir ki, bu da gələcəkdə qanunu öyrənənlər üçün çətinlik yaradacaqdır.

Bundan başqa əsas ekoloji qanunvericilik aktlarında irəli sürülən bir çox anlayış və terminlər aşağıdakı kimi şərh edilmişdir ki, bunların da anlaşılmasını məqbul hesab etmək olar:

1. «Fövqəladə ekoloji vəziyyət» – insanların həyat və sağlamlıqlarını, habelə ətraf mühitin qorunması məqsədilə zəruri təcili tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edən ekoloji təhlükəli vəziyyətə deyilir.

2. «Ekoloji təhlükənin subyekti» – fəaliyyətin ekoloji təhlükəli vəziyyət yarada bilən fiziki və ya hüquqi şəxsə, o cümlədən vəzifəli şəxsə deyilir.

3. «Ətraf mühitə zərərli təsir» – ekoloji sistemin ayrı-ayrı komponentlərinin kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişməsinə, ekoloji tarazlığın pozulmasına səbəb olan kimyəvi və bioloji, zərərli fiziki, texniki, dağ-mədən işlərində texnologiyanın pozulması, təbii resurslardan israfçılıqla istifadə edilməsi ilə müşayiət olunan fəaliyyətə deyilir.

4. «Ekoloji sistem» – qarşılıqlı təsirdə olan ətraf mühitin tərkib hissəsini təşkil edir: bitki örtüyü, flora, heyvanlar aləmi, fauna, torpaq, su hövzələri və çaylar, mineral sərvətlər, hava və enerji mənbələrinin vəhdətinə deyilir.

5. «Ətraf mühitin keyfiyyət göstəriciləri», dedikdə səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən təsdiq edilmiş insan sağlamlığının və ətraf mühitin mühafizəsini təmin edən normativ texniki texniki sənədlərin və standartların tələblərinə cavab verən məhsullar və ətraf mühitin tarazlığının ilkin göstəriciləri başa düşülür.

Qanunvericilikdə «Ətraf mühitin ekoloji tarazlığının normalaşdırılması» – insan yaşayışı üçün ətraf mühitin yararlı olmasını müəyyən edən və bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanmasının, ekoloji sistemlərin sabit istifadəsini təmin edən ətraf mühitin keyfiyyət göstəricilərinin müəyyən edilməsi kimi şərh edilir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində irəli sürülən ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi – ekoloji təhlükəli vəziyyətlərin yaranması və inkişafının qarşısının alınması, onların nəticələrinin və gələcəkdə baş verə biləcək təsirinə aradan qaldırılması üzrə fəaliyyət sisteminin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Ekoloji hüquqla bağlı digər (II qrup) anlayışlar isə ayrı-ayrı təbii obyektlərin hüquqi mühafizəsi ilə bağlı olan qanunlarda öz əksini tapmışdır. Məsələn, meşənin ekoloji anlayış kimi şərh 3 mart 1998-ci il tarixdə qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikasının Meşə məəcəlləsində irəli sürülmüşdür. Bu məəcəllənin 1-ci maddəsində meşə: «bioloji cəhətdən qarşılıqlı əlaqəli və öz inkişafında bir-birinə təsir göstərən torpağın, suyun, ağac, kol və ot bitkilərinin heyvanların, mikroorqanizmlərin və ətraf mühitin digər tərkib hissələrinin vəhdəti» kimi şərh edilir. Burada meşə münasibətləri – meşələrin, meşə

fondu torpaqlarının istifadəsi, mühafizəsi, qorunması və bərpası sahəsində münasibətlər kimi izah olunur. Yaşillıq zonalarının meşələri – şəhərlərin və digər yaşayış məntəqələrinin sərhədləri xaricində və ya onlara yaxın olan sahələrdə yerləşən, mühüm qoruyucu, sanitariya–gigiyena, sağlamlaşdırma funksiyalarını yerinə yetirən və əhəlinin istirahəti üçün istifadə edilən meşələr kimi şərh olunur.

13 fevral 1998-ci ildə qəbul edilmiş «Yerin təki haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunun 1-ci maddəsində «yerin təki» anlayışı – yer qabığının yer səthindən və ya torpaq qatından, su obyektlərinin dibindən aşağıda yerləşən, öyrənilməsi və istifadəsi mümkün olan dərinliklərdə uzanan suxurlardan, mineral-xammal ehtiyatlarından, enerji daşıyıcılarından (neft, qaz və s.), təbii və süni boşluqlardan, geoloji və texnogen törəmələrdən ibarət hissəsi kimi izah olunur.¹

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində ayrı-ayrı təbii obyektlərin mühafizə edilməsinin hüquqi əsasları ilə bağlı anlayış və terminlər ilk öncə həmin təbii obyektlərə aid olur. Məsələn, «Əhəlinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda əsasən radioaktiv maddə və radiasiya ilə bağlı anlayışlar şərh olunur. Belə ki, bu qanunda radioaktiv maddə – kənar təsir olmadan atom nüvəsinin çevrilməsi nəticəsində ionlaşdırıcı şüa buraxan izotoplar (atomlar) kimi izah olunmuşdur. Yaxud təbii radiasiya fondu – kosmik şüalanmaların və təbii radionuklidlərin torpaqda, suda, havada, biosferanın digər elementlərində, qida maddələrində, habelə insan orqanizmində təbii yaratdığı şüalanma dozası kimi şərh olunur.¹

«Texniki təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda obyektlərin texniki təhlükəsizliyi anlayışı – vətəndaşların və cəmiyyətin vacib həyatı maraqlarının təhlükə potensialı obyektlərdə başverə biləcək qəzalardan müdafiəsinin vəziyyəti – mənasını ifadə edir²

¹ Azərbaycan Respublikasının ətraf mühitə dair qanunvericilik Toplusu, I hissə, Bakı 2002. səh. 97.

¹ Azərbaycan Respublikasının ətraf mühitə dair qanunvericilik Toplusu, I hissə, Bakı 2002. səh. 67-68

² «Texniki təhlükəsizlik haqqında» A.R. Qanunu, «Azərbaycan» Qəzeti, 8 fevral, 2000-ci il.

Qanunda «təhlükəsizlik mexanikası» – avtomatik nəzarət və tənzimləyici cihazlar, qruyucu qurğular, müşahidə, xəbərvermə, rabitə vasitələri və təhlükəsizliyi təmin edən digər texniki tədbirlər kompleksi kimi mənalasdırılır. «Uyğunluq sertifikatı» isə – avadanlığın, maşın və mexanizmlərin dövlət standartlarına və yaxud digər texniki normativ sənədlərin təhlükəsizlik tələblərinə uyğun gəlməsini müəyyən edən rəsmi şəhadətnamə kimi izah edilir ki, bu da məntiqi cəhətdən anlaşıqlıdır.

Lakin bu qanunda texniki təhlükəsizliklə əlaqədar olan əsas anlayışların şərhində müəyyən uyğunsuzluqlara da rast gəlinir. Məsələn, «qəza» anlayışı qanunda: təhlükə potensialı obyektlərdə istifadə olunan tikililərin və ya texniki qurğuların uçulması, nəzarət edilə bilməyən partlayış və ya təhlükəli maddələrin ətraf mühitə yayılması kimi şərh edilir. Doğrudur, burada anlayışın şərhini məntiqi cəhətdən aydındır. Lakin məlumdur ki, «qəza» anlayışı çoxmənalıdır: nəqliyyat qəzası, müəssisədə baş verən qəza və s. Qanunda verilən şərhə diqqət yetirdikdə burada mənalandırılan qəza anlayışını başqalarından fərqləndirmək üçün bunun «texnogen mənşəli qəza» adlandırılması həm məntiqi, həm də lingvistik cəhətdən daha düzgün olardı. Digər tərəfdən «hadisə» anlayışı da lingvistik cəhətdən uyğunsuzluq yaradır. Qanunun «Əsas anlayışlar» maddəsində «hadisə» – təhlükə potensialı obyektlərdə tətbiq olunan texniki qurğuların dayanması, yaxud nasazlığı, texnoloji rejim prosesindən kənara çıxma, eləcə də istehsal obyektlində işlərin aparılması qaydalarını müəyyənləşdirən normativ texniki sənədlərin tələblərinin pozulması kimi mənalandırılır. Burada mənalandırma məntiqi tələblərə cavab versə də, «hadisə» sözü ilə onun şərhini arasında uyğunsuzluq diqqəti cəlb edir. Şərhdən məlum olur ki, hər hansı bir mücərrəd «hadisə»dən yox, müəssisələrdə baş verən texniki, yaxud texnogen hadisədən söhbət gedir. Bu baxımdan qanunda «hadisə» sözü «texnogen hadisə» kimi yazılışdı, bu həm lingvistik, həm də məntiqi cəhətdən daha düzgün olardı.

Respublikamızda su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi ilə bağlı hüquqi münasibətlərin tənzimlənməsində «Azərbaycan Respublikasının Su Məcəlləsi» mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Su Məcəlləsində «Su obyekti», «Su istehlakçısı», «Suların zərərli təsiri», «Su ehtiyatları», «Su obyektlərinin çirklənməsi» və s. anlayışlar

şərh edilmişdir¹. Anlayışların şərh edilməsində sosial-fəlsəfi baxımdan məntiqi ardıcılığa əməl edilmişdir. Məsələn, «Suların zərərli təsiri», «Su ehtiyatları», «Su obyektinin istifadəçisi» su obyektlərindən istifadə hüququ verilmiş fiziki və ya hüquqi şəxs kimi şərh edilir. «Su istehlakçısı» isə öz ehtiyaclarını təmin etmək üçün su obyektlərinin istifadəçisindən su alan fiziki və ya hüquqi şəxs kimi izah edilmişdir. «Su obyektlərinin çirklənməsi» suların keyfiyyətini pisləşdirən, su obyektlərinin səthinə, dibinə və ətrafına mənfi təsir edən zərərli maddələrin tökülməsi və ya axıdılması kimi şərh edilir ki, bu şərhin əsas mahiyyəti suyun tərkibinin pisləşməsinin ifadə olunmasıdır. Anlayışların şərhində suların əirklənməsi və zibillənməsi məna bir-birində fərqləndirilir. Su obyektlərinin çirklənməsi dedikdə, onun keyfiyyətinin pisləşməsi nəzərdə tutulursa, su obyektinin zibillənməsi isə, su obyektlərindən istifadəni çətinləşdirən əşyaların, bərk maddə hissəciklərinin, müxtəlif çeşidli texnogen mənşəli və məişət tullantılarının suya tökülməsi kimi izah edilir. «Suların zərərli təsiri» ifadəsinin təhlili göstərir ki, burada təkcə suların insan orqanizminə zərərli təsiri nəzərdə tutulmur, eyni zamanda suların bütövlükdə ətraf mühit və həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyinə göstərdiyi zərərli təsir başa düşülür. Qanunvericilikdə bu ifadə – «su altında qalma, su basma, müəyyən əraziyə və ya obyektə yerüstü və yeraltı suların digər təsiri» kimi izah olunur.

Su ilə bağlı digər qanun respublikamızda yerli idarəetmə orqanı olan bələdiyyə institutunun yaradılmasından sonra qəbul edilən «Bələdiyyələrin su təsərrüfatı haqqında» AR Qanunudur (20.06.2001)¹. Bu Qanun bələdiyyələrin ərazisində yerləşən su təsərrüfatı obyektlərinin istifadəsi və onların mühafizəsi ilə əlaqədar bələdiyyələrlə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, hüquqi və fiziki şəxslər arasında münasibətlərin hüquqi əsaslarını müəyyən edir. Anlayışların izahını əhatə edən Qanunun I bölməsində göstərilir ki, «Bələdiyyələrin su təsərrüfatı – bələdiyyə torpaqlarında yerləşən yerli əhəmiyyətli yeraltı və yerüstü suların tənzimlənməsi, istifadəsi, mühafizəsi, habelə suların vurduğu zərərin qarşısının alınması ilə əlaqədar tədbirlər»dən ibarətdir. «Yerli əhəmiyyətli su mənbəyi»

¹ Azərbaycan Respublikası ətraf mühitə dair qanunvericilik Toplusu, I hissə, Bakı, 2002. səh 41-67

¹ Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu. Bakı, №8, 2001, s. 1643-1664.

dedikdə, bələdiyyə torpaqlarında yerləşən və yerli ehtiyacları ödəmək üçün istifadə olunan su obyektləri nəzərdə tutulur. Bundan başqa mövcud qanunvericilikdə – tullantı suları, drenaj suları, su obyektlərinin mühafizəsi, su obyektlərinin çirklənməsi anlayışlarının şərh verilmişdir.

Su ilə bağlı olan digər Qanun «Su təchizatı və tullantı suları haqqında» (28.10.1999) AR Qanunudur². Qanunun I maddəsində bu qanunun əhatə etdiyi müxtəlif anlayış və terminoloji ifadələr təqdim edilmişdir ki, bunlar da ekoloji hüquqda yeni anlayışlar hesab olunur. Buna misal olaraq «su təchizatı sistemi», «kanalizasiya sistemi», «tullantı suları», «məişət (təsərrüfat) içməli su», «istehsalat məqsədli su» və s. göstərmək olar. Lakin bu terminlərdən bəzilərinin izahında anlaşılmazlıq vardır. Məsələn, burada «məişət (təsərrüfat) – içməli su» anlayışının həm adında, həm də izahında məntiqi uyğunsuzluq vardır. Əinki «məişət içməli su» deyilməsi həm dil, həm məna cəhətdən natamam səslənir. Bunun əvəzində «məişətdə istifadə olunan içməli su» və «təsərrüfat məqsədilə məişətdə istifadə edilən su» ifadəsə yazılsa idi, bu məntiqi cəhətdən daha mükəmməl olardı və insanlar tərəfindən bu anlayışların mənimsənilməsi daha da asanlaşardı.

Təəssüf ki, bu cür məntiqi uyğunsuzluqlara digər qanunvericilik aktlarında da rast gəlmək olur.

Cəmiyyətin siyasi-iqtisadi, sosial-mədəni inkişafı prosesində yeni-yeni ekoloji anlayış və terminlər meydana gəlməkdədir. Bu anlayışların əksəriyyəti yeni qəbul edilən qanunvericilik aktlarında öz əksini tapsa da, bəzən qanunlarda istifadə edilən termin və ifadələrin hamısı «əsas anlayışlar» bölməsində diqqətdən kənarda qalır. Məsələn, «İstehsalat və məişət tullantıları haqqında» AR Qanununun (30.06.1998) 1-ci maddəsində tullantılarla bağlı əsas anlayışlardan məişət tullantıları, təhlükəli, təhlükəsizlik, yararsız tullantılar, tullantıların emalı, yerləşdirilməsi, zərərsizləşdirilməsi və digər anlayışlardan məntiqi cəhətdən kifayət qədər anlaşıqlı şəkildə izah edilmişdir¹.

Bununla yanaşı, artıq elmi ədəbiyyatda tez-tez işlədilən «tullantılar üçün poliqon» (buna bəzən «şəhər zibilləxanaları» da deyilir – S.Hüseynov) anlayışı bu qanunda şərh edilmişdir. «Tullantılar üçün poliqon» anlayışı istehsalat və məişət tullantılarının daşındığı «son mənzil» hesab olunur. Qanunda tullantıların daşınması və yerləşdi-

² Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, Bakı, №1, 2000 s. 11-41

rilməsinə tələblər (maddə 13, 13) öz ifadəsini tapsa da, əsas anlayışlar sırasında «tullantılar üçün poliqon» anlayışının şərh edilməsi diqqətdən kənarda qalmışdır.

Bu baxımdan qanunun nəzəri və əməli cəhətlərinin bütövlükdə dərk edilməsində göstərilən anlayışın əhəmiyyətini nəzərə alaraq onun yeni qanunvericilik aktlarında şərh edilməsini məqsədəuyğun hesab edirik.

Bəzi ekoloji qanunvericilik aktlarında geniş anlayış və terminlərdən istifadə edilmişdir. Çoxcəhətli anlayışlardan istifadə edilən ekoloji qanunlardan biri «Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında» AR Qanunudur (27.03.2001)¹. bu qanunun əsas anlayışlar hissəsində (maddə 1) terminoloji uyğunsuzluqlara rast gəlmək olur. Məsələn, «atılmanın (tullantının) texniki normativi» (maddə 1.09), yaxud «müvəqqəti razılaşdırılmış atılma (tullantı)» (maddə 1.0.11.) anlayışında «atılma» sözü ayrılıqda mənasına görə anlayışı düzgün ifadə etmir. Çünki, Azərbaycan dilində «atılma» başqa mənə verdiyinə görə burada anlayışın mənalandırılmasında məntiqi uyğunsuzluq yaradır. Doğrudur «atılma» ilə yanaşı burada mötərizədə «tullantı» da yazılmışdır və anlayışın şərhini oxuduqda burada atmosferdə zərərli maddələrin atılması başa düşülür. Məsələn, «Müvvəqəti razılaşdırılmış atılma (tullantı)» – atmosfer havasının keyfiyyəti və müvafiq ərazinin sosial-iqtisadi inkişafı nəzərə alınmaqla atılmanın yol verilən həddinə mərhələlərlə nail olmaq şərti ilə, stasionar mənbələr üçün müəyyən edilən atmosfer havasına zərərli maddələrin atılmasının müvəqqəti həddi kimi şərh edilir.

Lakin anlayışın mənalandırılmasında «atılma» sözündən istifadə edilməsini «leksikoloji» cəhətdən düzgün hesab etmək olmaz.

Məlumdur ki, «fövqəladə hallar» anlayışı son illərdə insanların həyatına və şüuruna daxil olan yeni anlayışlardan biridir. Tədqiqatçılar fəvqəladə halları təhlükəli təbii hadisə, qəza, təbii və digər fəlakətlər nəticəsində meydana gələn, həmçinin böyük insan tələfatı və maddi itgilərlə nəticələnən, insanların normal həyat fəaliyyətinin pozulmasına səbəb olan vəziyyət kimi şərh edirlər.²

¹ Azərbaycan Respublikası ətraf mühitə dair qanunvericilik Toplusu, I hissə, Bakı, 2002. səh. 298-310

² Безопасность жизнедеятельности: Учеб.Пособие. М., ЮНИТИ-ДАНА 2002,с. 370-371

«Fövqəladə hallar» anlayışının elmi cəhətdən şərh edilməsi digər ölkələrin ekoloji qanunvericiliyində də öz əksini tapmışdır. Məsələn, əhalinin və ərazilərin təbii və texnogen xarakterli fəvqəladə hallardan mühafizə edilməsi haqqında Rusiya Federasiyasının Qanununda (21.12.1994) fəvqəladə hallar müəyyən ərazilərdə təhlükəli təbii hadisələr, qəzalar, kortəbii və digər fəlakətlər nəticəsində yaranan insan tələfatına gətirib çıxaran, adamların sağlamlığına və təbii zərər vuran, insanların həyat fəaliyyətinin pozulması ilə nəticələnən vəziyyət kimi şərh edilmişdir.¹

Yuxarıda göstərilən şərhləri nəzərə alaraq respublikamızın qanunvericiliyində göstərilən «fövqəladə hal» anlayışını «hidrotexniki qurğularda baş verən qəza nəticəsində yaranmış sosial-ekoloji vəziyyət» adlandırılması məntiqi cəhətdən daha məqsədəuyğundur.

Respublikamızın ekoloji qanunvericilik aktlarını araşdırarkən məlum olmuşdur ki, bu qanunların bəzilərinə ekoloji-hüquqi anlayışlar təkrar olunur, yaxud da bəzi anlayışların şərhində məntiqi uyğunsuzluqlar vardır.

Araşdırmalar göstərir ki, «Hidrotexniki qurğuların təhlükəsizliyi haqqında» AR Qanununda (27.12.2002) «fövqəladə hal» anlayışının mənalandırılması elmi ədəbiyyatda irəli sürülən şərhlərlə məntiqi uyğunsuzluq təşkil edir. Məsələn bu Qanunda «fövqəladə hal» anlayışı «hidrotexniki qurğuda baş verən qəza və zədələnmə nəticəsində müəyyən bir ərazidə insanların həyatına, sağlamlığına, əmlakına, ətraf mühitə və təsərrüfat obyektlərinə zərər dəyməsinə, habelə maddi itgilərə səbəb olan vəziyyət» kimi mənalandırılır.²

Buradan göründüyü kimi elmi ədəbiyyatda «fövqəladə hallar» anlayışının tərfi respublikamızın qanunvericiliyində şərh edilən məzmunundan fərqlənir. Qanunvericilikdə şərh edilən məzmununda fəvqəladə halın baş vermə səbəbi hidrotexniki qurğuda baş verən qəza ilə şərtləndirilir. Lakin elmi ədəbiyyatda göstərilirdi ki «fövqəladə hallar» anlayışı daha universal xarakter daşıyır və onu təkcə hidrotexniki qurğularda baş verən qəza nəticəsində yaranmış vəziyyət kimi mənalandırmaq məntiqi cəhətdən düzgün deyildir.

Məlumdur ki, insanlarda ekoloji şüurun formalaşmasında ətraf mühit haqqında informasiya alınması əsas rol oynayır. Ətraf mühit

² Собрание законодательства Российской Федерации, 1994, №35, с.3648

² Hidrotexniki qurğuların təhlükəsizliyi haqqında AR Qanunun, «Xalq qəzeti», 27 fevral 2003-cü il

haqqında informasiya almağın hüquqi tənzimlənməsi «Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında» AR Qanununda (12.03.2002) öz ifadəsini tapmışdır. Qanunun giriş hissəsində göstərilir ki, «bu qanun ətraf mühitin vəziyyətinə və təbii ehtiyatlardan istifadəyə dair dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarından, həmçinin məsul şəxslərdən tam, dəqiq, vaxtında informasiya almaqla bağlı yaranan münasibətləri tənzimləyir».¹

Buradan göründüyü kimi bu Qanun öz strukturuna görə məntiqi tələblərə cavab verir, ətraf mühit və ekoloji problemlər haqqında informasiya almaqla əlaqədar hüquqi münasibətləri tənzimləyir. Lakin Qanunun 1-ci maddəsində əsas anlayışların mənalandırılması ilə əlaqədar müəyyən uyğunsuzluqlar, uzun-uzadı və dolaşlıq xümlələr vardır ki, bu da anlayışın dərk edilməsini çətinləşdirir. Məsələn, Qanunun 1-ci maddəsinin 2-ci bəndində «Ətraf mühitə dair informasiya obyektləri»nin mənalandırılmasında istifadə edilən cümlə həddən artıq uzun və mürəkkəb olduğuna görə çətinliklə anlaşılar. Bu Qanundan fərqli olaraq, «Əhalinin ekoloji təhsil və maarifləndirilməsi haqqında» AR qanununda istifadə edilən əsas anlayışlar sadə və aydın cümlələrlə ifadə edilmişdir. Qanunda istifadə olunan əsas anlayışlar aşağıdakı kimi mənalandırılmışdır:

1.0.1. Ekoloji təhsil – ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan istifadə üzrə normaların, xüsusi biliklərin, təcrübənin tədrisi və öyrənilməsi prosesi;

1.0.2. Ekoloji biliklər – ətraf mühitə, ekologiyaya, insan və təbiət arasında qarşılıqlı əlaqələrə dair məlumatlar;

1.0.3. Ekoloji maarifləndirmə – ekoloji mədəniyyətin formalaşmasına yönəldilmiş ekoloji bilik və təcrübənin yayılması;

1.0.4. Ekoloji mədəniyyət – əhalinin və ölkənin ekoloji təhlükəsizliyinə, insanın ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsinə dair bilik və təcrübənin məcmusu.²

1.0.5. Göründüyü kimi, burada mənalandırılan anlayışların şərhə sadə və anlaşıqlıdır. Lakin təəssüf ki, ekoloji təhsil və maarifləndirmə ilə əlaqədar olan digər anlayışlar diqqətdən kənarda qalmışdır.

¹ «Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında» AR Qanunu, «Hüquqi dövlət və Qanun» jurnalı, №5-6, 2002-ci il, s.7

² «Əhalinin ekoloji təhsil və maarifləndirilməsi haqqında» AR Qanunu, «Respublika» qəzeti, 29 yanvar, 2003-cü il.

Bu Qanunun məzmununa və əhatə dairəsinə uyğun olan, elmi ədəbiyyatda ən çox istifadə olunan, lakin mövcud qanunda öz əksini tapmayan fəlsəfi anlayışlardan biri «ekoloji şüur» və «ekoloji təfəkkür» anlayışdır. Bu və digər anlayışların göstərilən Qanunda mənalandırılması bu qanunun sosial-fəlsəfi tərəflərini daha da gücləndirərdi.

Ümumiyyətlə, ətraf mühitin mühafizəsi və təbiətdən istifadə ilə bağlı son illərdə qəbul edilmiş qanunlarda istifadə edilən anlayış və terminlər respublikamızda ekoloji şüurun inkişafında müəyyən rol oynamaqdadır.

AZƏRBAYCANDA TƏBİƏTİ MÜHAFİZƏNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

(1920-1991-ci illər)

VƏ ONUN SOSIAL-FƏLSƏFİ VƏ HÜQUQİ TƏHLİLİ

2.1. Azərbaycanda ekologiyaya aid partiya

və hökumət qərarlarının sosial-fəlsəfi və hüquqi əhəmiyyəti

Müstəqillikdən əvvəlki dövrdə, yəni Azərbaycan SSR-nin tərkibində olarkən respublikamızda ətraf mühitin mühafizəsi, ekoloji hüquq məsələləri SSRİ-nin qanunvericiliyi əsasında tənzimlənirdi. Postsovet məkanında ətraf mühitin mühafizəsi ilə əlaqədar qəbul edilən qanunvericilikdən başqa İttifaq və müttəfiq respublika səviyyəli partiya və dövlət qərarları da ekoloji şüurun formalaşmasında müəyyən rol oynamışdır.

Ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı partiya və hökumət qərarlarını subordinativ prinsiplərə görə iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupa daxil olan qərar, qətnamə və normativ aktlar Moskva tərəfindən verilirdi ki, bütün bunların icra olunması SSRİ məkanında məcburi idi. İkinci qrup qərar və qətnamələrə isə müttəfiq respublikaların özlərinin qəbul etdikləri partiya və hökumət qərarları daxil idi ki, bunlar da Moskva tərəfindən verilən qərarlara uyğunlaşdırılırdı və ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı mərkəzi hökumətin göstərişlərinin yerlərdə həyata keçirilməsinə xidmət edirdi.

Qeyd edək ki, tarixi baxımdan ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı mühüm əhəmiyyət daşıyan ilk qərarlardan biri – 1928-ci ildə qəbul edilmiş «Meşələrin mühafizə olunmasında yerli icrayə komitələrinin məcburi tədbirləri» və 1930-cu ildə qəbul edilmiş «Təbii sərvətlərin mühafizəsi və inkişafı haqqında» RSFSR XKS-nin qərarları idi. Bu qərarlardan sonra keçmiş SSRİ məkanında, müttəfiq respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı müvafiq dövlət orqanları – «Dövlət ovçuluq müfəttişliyi», «Dövlət qoruqlar komitəsi», «Meşə təsərrüfatı komitəsi», «Baş dövlət su və balıq

müfəttişliyi» və s. orqanlar yaradıldı. Bundan başqa SSRİ MHK-in 1937-ci il 17 may tarixli qərarı ilə su təchizatı mənbələrinin sanitar qaydalarının mühafizəsi üzərində dövlət sanitar inspeksiyası müəyyən edildi.

Ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı olan ekoloji qərarların qəbul edilməsi həm İttifaq miqyasında, həm də müttəfiq respublikalarda 60-cı illərdən başlamışdır. Daha dəqiq desək, 60-cı illərin sonu, 70-ci illərin əvvəllərində istər İttifaq miqyasında, istərsə də respublikamızda ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı mühüm qərarların və xüsusi qanunların qəbul edilməsi Azərbaycan ekoloji hüquqla bağlı yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu.

Torpaqlardan səmərəli istifadə edilməsi ilə bağlı bir çox İttifaq səviyyəli partiya və hökumət qərarlarının, həm SSRİ miqyasında, həm də müttəfiq respublikalarda, o cümlədən, Azərbaycanda torpaqların mühafizəsi işində müəyyən rol oynamışdır. Məsələn, Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin «Torpaqların külək və su eroziyasından mühafizəsinə dair təxirəsalınmaz tədbirlər haqqında» 1967-ci il 20 mart tarixli, SSRİ Nazirlər Sovetinin «Torpaqların külək və su eroziyasından mühafizəsi üzrə işlərin təşkilini yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» 13 oktyabr 1975-ci il tarixli, Sov. İKP MK və Nazirlər Sovetinin «1976-1980-ci illərdə torpaqların meliorasiyası planı və meliorasiya olunmuş torpaqların istifadəsini yaxşılaşdırmaq haqqında» avqust 1976-cı il tarixli qərarlarının ekoloji hüquq sahəsində müəyyən əhəmiyyəti olmuşdur.¹

Ekoloji hüquq baxımından «Torpaq qanunvericiliyinin pozulması üstündə inzibati məsuliyyət haqqında» SSRİ Ali Soveti Rəyasət heyətinin 1970-ci il 14 may tarixli fərmanını 70-ci illərin əvvəllərində torpaqların hüquqi mühafizəsində mühüm sənəd hesab etmək olar. Lakin torpağın ekoloji cəhətdən çirkləndirilməsinə görə fərmanda irəli sürülən cəza növləri çox zəif idi. Belə ki, torpaqların xarab edilməsi, onların sənaye, məişət və digər tullantılarla, axıntı suları ilə çirkləndirilməsi və torpaqdan səmərəsiz istifadə edilməsi üstündə vətəndaşlara 100 manatadək məbləğdə inzibati cərimə müəyyən edilmişdir ki, bu cəza növünün təsir dərəcəsini zəif hesab etmək olar.

¹ Ələsgərov.M. Təbiət və qanun. B., 1980, s. 16-17.

70-ci illərdə Azərbaycanda da torpaqların hüquqi mühafizəsi ilə bağlı bəzi partiya və dövlət qərarları qəbul edilmişdir ki, bu qərar və qətnamələr torpaqların mühafizəsi və səmərəli istifadəsi üzərində dövlət nəzarətini gücləndirmişdir. Azərbaycanda torpaqların ekoloji və hüquqi mühafizəsində Respublika Ali Sovetinin «Azərbaycan SSR-in torpaq ehtiyatından istifadə edilməsi, bu ehtiyatın qorunması vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» 6 iyul 1970-ci il tarixli qərarının mühüm rolu olmuşdur. Qəbul olunmuş bu qərarla əlaqədar təşkilatlara bir vəzifə olaraq tapşırılmışdır ki, torpaqların səmərəli istifadə olunması və onların münbitliyinin artırılması üçün tədbirlər kompleksi hazırlayıb həyata keçirsinlər, eroziyaya qarşı qoruyucu meşə zolaqları yaradılması haqqında planın yerinə yetirilməsini təmin etsinlər, torpaqların özbaşına tutulması hallarının qarşısını almaq üçün tədbirlər görsünlər. Qərarla respublikanın inzibati hüquq orqanlarına təklif edilmişdir ki, torpaq ehtiyatlarının qorunmasını təmin etmək üçün nəzarəti gücləndirsinlər. Bununla əlaqədar qərarın 16-cı maddəsində göstərilirdi ki, Azərbaycan SSR Daxili İşlər Nazirliyinə, Prokurorluğuna və Ali Məhkəməsinə tapşırılsın ki, torpaq qanunvericiliyini pozanlara qarşı mübarizəni gücləndirsinlər və bu işdə müqəssir olan şəxsləri müəyyən edilmiş qaydada cəza məsuliyyətinə və inzibati məsuliyyətə cəlb etsinlər.

Qeyd edək ki, torpaqların hüquqi mühafizəsi və ekoloji cəhətdən qorunmasında Azərbaycan SSR Ali Sovetinin bu tarixi qərarının mühüm əhəmiyyəti olmuşdur.

Mərkəzə tabeçilik prinsipi hökm sürsə də 70-ci illərin əvvəllərində respublikamızda ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı bəzən regional əhəmiyyət daşıyan, yerli şəraitin tələblərinə uyğun gələn, respublikamız üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən müstəqil qərarlar da qəbul edilirdi. Belə qərarlardan biri – Azərbaycan KP MK və respublika Nazirlər Sovetinin «Bakı şəhərini və Abşeron yarımadasını daha da yaşıllaşdırmaq tədbirləri haqqında» 7 sentyabr 1971-ci il tarixli qərarıdır.

Ətraf mühitin və yaşayış məskənlərinin yaşıllaşdırılması ilə bağlı bu qərarın hüquqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, qərarla yaşıllıqları məhv edən və ekoloji qaydaları pozanların ciddi məsuliyyət daşdığı irəli sürülürdü. Qərarla göstərilirdi:

– ağacları, kolları və digər bitkiləri qəsdən sındırmaqda və məhv etməkdə müqəssir olanlar ciddi inzibati məsuliyyətə və məhkəmə məsuliyyətinə cəlb edilsin;

– yaşıllaşdırma işləri görərəkən Bakının baş planının tikinti-iqtisadi əsaslarını ciddi rəhbər tutmalıdırlar. Yaşıllıq salmaqdan ötrü nəzərdə tutulmuş və yaşıllıqlar salınmış sahələri tikinti üçün ayırmaq qəti qadağan edilir».¹

Göründüyü kimi qərarın bu hissəsində Bakı və Abşeron kimi yaşıllıqları az olan bir bölgədə yaşıllıqların hüquqi mühafizəsi məsələsi əlaqədar təşkilatların və vətəndaşların nəzərinə çatdırılmaqla, ekoloji hüquqpozmalara qarşı inzibati və məhkəmə məsuliyyəti irəli sürülürdü. Bu qərarın qəbul edilməsi hələ 70-ci illərin əvvəllərində partiya və dövlət səviyyəsində ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji hüquq məsələlərinə respublikamızda ciddi fikir verildiyinə misaldır.

Ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı 70-ci illərdə İttifaq miqyasında da bir neçə mühüm qərarlar qəbul edilmişdir. 1972-ci il 20 sentyabr tarixdə SSRİ Ali Soveti 8-ci çağırış 4-cü sessiyasında «Təbiətin mühafizəsini daha da yaxşılaşdırmaq və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etmək tədbirləri haqqında» məsələ müzakirə edərək təbiətin mühafizəsinə ciddi qayğı göstərməyi mühüm dövlət vəzifələrindən biri hesab etmişdir. Bundan bir neçə ay sonra isə Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti 1972-ci il dekabrın 29-da «Təbiətin mühafizəsini gücləndirmək və təbii sərvətlərin istifadəsini yaxşılaşdırmaq haqqında» qərar qəbul etmişdir.

Qərarla qeyd edilirdi ki, əlaqədar təşkilatlar ətraf təbii mühitin çirklənmədən qorunması məsələləri ilə hələ lazımınca məşğul olmur, torpağın, atmosferin, suların çirklənməsini aradan qaldıran texnoloji proseslərin işlənilib hazırlanmasına kifayət qədər fikir vermir, təbiətin mühafizəsi və sərvətlərin istismarı ilə bağlı digər aktual problemlərin həllinə laqeyd yanaşırlar. Buna görə də Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti müttəfiq respublikaların rəhbərliyinə təklif etmişdir ki, təbiətin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunmasının təmin edilməsi məsələsinə diqqəti gücləndirsinlər, torpaqlar, meşələr, sular, bitki və heyvanlar aləmini qorumaq və çoxal-

¹ «Kommunist» qəzeti, 11 sentyabr 1971-ci il.

tmaq sahəsində, atmosfer havasının çirklənməsinin qarşısını almaq sahəsində qüvvədə olan qaydalara və normalara riayət edilməsinə nəzarət etsinlər.

Bu qərardan sonra respublikamızda ətraf mühitin mühafizəsini gücləndirmək məqsədilə Azərbaycan KP MK və Respublika Nazirlər Sovet 15 aprel 1973-cü il tarixdə «Təbiətin mühafizəsini gücləndirmək və təbii səratlərdən istifadə edilməsini yaxşılaşdırmaq haqqında» qərar qəbul etdi. Azərbaycan KP MK və Nazirlər Sovetinin bu qərarı Sov. İKP və SSRİ Nazirlər Sovetinin 29 dekabr 1972-ci il tarixli eyni adlı qərarına uyğun olmaqla təbiətin mühafizəsi orqanlarının işini daha da yaxşılaşdırmağı və bu sahədəki qanunvericilik üzərində nəzarəti gücləndirməyi nəzərdə tuturdu.

Təbiətin mühafizəsini gücləndirmək sahəsində mühüm rol oynayan İttifaq səviyyəli qərarlardan biri də Sov. İKP və SSRİ Nazirlər Sovetinin 1 dekabr 1978-ci il tarixli qərarı idi. «Təbiətin mühafizəsini gücləndirmək və təbii ehtiyatlardan istifadə edilməsini yaxşılaşdırmaq sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» adlanan Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin bu qərarı ekoloji hüquq baxımından əvvəlki qərarlardan fərqlənirdi. Belə ki, bu qərarla göstərilirdi ki, SSSRİ Nazirlikləri və baş idarələri, müttəfiq respublikaların nazirlər sovetləri, birliklər, müəssisələr, idarələr və təşkilatlar təbiətin mühafizəsi, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunması və onların bərpası və təbiətin mühafizəsinə dair müvafiq tədbirlərin vaxtında yerinə yetirilməsi üçün tam məsuliyyət daşıyırlar. Qərarla müttəfiq respublikaların rəhbərliyinə tapşırılmışdır ki, təbiətin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunması məsələləri barəsində partiya və hökumət qərarlarının, SSRİ qanunlarının təşkilatlar tərəfindən yerinə yetirilməsi üzərində nəzarəti gücləndirsinlər.

Adı çəkilən qərara görə, SSRİ Dövlət Hidrometeorologiya və Təbii Mühitə nəzarət Komitəsinə və onun yerli orqanlarına ixtiyar verilmişdir ki, idarə tabeliyindən asılı olmayaraq, müəssisə və idarələrin, təşkilatların atmosfer havasını mühafizə etmək sahəsində qaydalara riayət olunmasını yoxlasın, habelə bu qaydaları pozan m.övcud istehsal obyektlərindən istifadə olunmasını lazımi tədbirlər keçirilənədək dayandırmaq barəsində təkliflər versinlər.

Bundan başqa qərarla dövlət qoruqları, təbii abidələri, botanika bağları, zooloji və dendroloji parklar, yasaq yerləri, təbii (milli) parklar haqqında birtipli əsasnamələrin layihələrini hazırlamaq zəruri hesab edilmişdir.

Eyni zamanda qərarla göstərilir ki, müttəfiq respublikaların nazirlər sovetlərinə tapşırılmışdır ki, təbiətin mühafizəsi haqqındakı qanunların yerinə yetirilməsində ictimai nəzarətin həyata keçirilməsinə yardım göstərsinlər.

Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin adı çəkilən bu qərarına əsasən 7 fevral 1979-cu il tarixdə Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti «Təbiətin mühafizəsini gücləndirmək və təbii ehtiyatlardan istifadə edilməsini yaxşılaşdırmaq sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» qərar qəbul etdi. Bu qərarla müəyyən edilmişdir ki, respublikanın nazirlikləri və baş idarələri müvafiq təbiəti mühafizə tədbirlərinin vaxtında həyata keçirilməsi üçün tam məsuliyyət daşıyırlar. Nazirlik və baş idarələrə, rayon və şəhərlərin rəhbərliyinə tapşırılmışdır ki, atmosfərə, torpağa, su obyektlərinə çirkləndirici maddələr buraxılmasının müəyyən edilmiş normalar çərçivəsində azaldılmasına xüsusi diqqət yetirsinlər, təbiətin mühafizəsi sahəsində əlavə tədbirlər görsünlər.

Yaşılıqların, o cümlədən meşələrin qorunmasında SSRİ Ali Soventinin «Meşələrin mühafizəsini daha da yaxşılaşdırmaq və meşə ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək tədbirləri haqqında» 17 iyun 1977-ci il qərarının mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Bu qərarla göstərilirdi ki, xalq təsərrüfatının və əhalinin müxtəlif tələbatının ödənilməsi, ətraf mühitin yaxşılaşdırılması, indiki və gələcək nəsillərin sağlamlığının mühafizəsi və rifahının yüksəldilməsi üçün meşə ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək, meşələri mühafizə və bərpa etmək mühüm şərtlərdən biridir. Qərarın 3-cü bəndində müttəfiq respublikaların Nazirlər Sovetinə tapşırılmışdır ki, meşələrin mühafizəsinə və meşə ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasına, meşədən istifadənin müəyyən olunmuş qaydalarına əməl edilməsinə, meşələrin bərpasına və dövlət meşə fondunun torpaqlarında müəyyən edilmiş məqsədlərə uyğun surətdə istifadə edilməsinə lazımi nəzarət olunmasını təmin etsinlər. Bu qərarın 5-ci bəndində isə yerlərdə meşələrin mühafizəsi işinə geniş ictimaiyyətin cəlb edilməsi irəli sürülürdü. Qərarın bu hissəsində göstərilirdi ki,

yerli zəhmətkeş deputatları Sovetlərinə və onların icraiyyə komitələrinə tapşırılsın ki, meşələrdən istifadə olunmasına, onların mühafizəsinə və qorunmasına nəzarət sahəsində qanunvericiliklə onlara verilmiş hüquqları tamamilə həyata keçirsinlər, ölkənin meşə sərvətinin mühafizəsinin təmin olunmasını işinə ictimaiyyəti daha geniş cəlb etsinlər.

2.2. Torpaqların və yerin təkinin mühafizəsi

Torpaq və yerin təki xalqın ümumi sərvəti olmaqla, kənd təsərrüfatı istehsalı və xalq təsərrüfatı sahələrinin yerləşdirilməsi və inkişafının əsas vasitəsidir. Torpaqlardan kənd təsərrüfatının istehsalı, yaşayış məntəqələrinin, zavod və fabriklərin tikilməsi, insanların sağlamlığı və istirahəti üçün sahələr ayrılması, qoruqlar, yasaqlıqlar və s. yaradılması məqsədilə istifadə edilmişdir.

Keçmişdə SSRİ-də Konstitusiyaya görə torpaq dövlətin müstəsna mülkiyyəti sayılırdı. SSRİ və Azərbaycan SSR-in Konstitusiyasına görə torpaqların mühafizəsi və torpaqlardan səmərəli istifadə edilməsi, onun məhsuldarlığının artırılması ümumixalq vəzifəsi hesab olunurdu.

«Azərbaycan SSR-in Torpaq Məcəlləsi» Respublika Ali Soveti tərəfindən 4 iyul 1970-ci ildə qəbul edilmişdir. 11 bölmə, 192 maddədən ibarət olan bu qanunda göstərilirdi ki, Azərbaycan SSR-in Torpaq Məcəlləsinin vəzifələri torpaqdan səmərəli istifadə olunmasını təmin etmək, onların səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün şərait yaratmaq məqsədilə torpaq münasibətlərini nizama salmaqdan, təşkilatların və vətəndaşların hüquqlarını qorumaqdan, torpaq münasibətləri sahəsində qanunçuluğu möhkəmləndirməkdən ibarətdir.

Məcəllənin 37-ci maddəsində göstərilirdi ki, torpaqlardan istifadə edənlər, torpağın münbitliyini artırmaq üçün səmərəli tədbirlər görməli, torpaqları külək və su eroziyasından qorumaq üçün müvafiq tədbirlər kompleksini həyata keçirməli, torpaqların şoranlaşmasına, bataqlıqlaşmasına, çirklənməsinə, habelə torpaqların vəziyyətini pisləşdirən digər proseslərin getməsinə yol verilməməlidir.

Torpağı kimyəvi çirkləndiricilərdən qorumaq üçün qanunun 40-cı maddəsində göstərilirdi ki, torpaqlardan istifadə edənlərin öz istifadəsindəki torpaqların keyfiyyəti haqqında məlumatı olmalı və buna müvafiq surətdə kübrələri torpağa düzgün verməli, torpaqların münbitliyini və kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığını artırmalıdılar.

Məcəllənin 189-cu maddəsində torpaq qanunvericiliyinin pozulması üstündə məsuliyyət müəyyənləşdirilmişdir. Burada torpaq qanunvericiliyinin pozulması üçün məsuliyyət tətbiq edilmişdir. 189-cu maddəyə görə qanunvericiliyin pozulması üçün məsuliyyət aşağıdakı hallarda tətbiq edilir:

a) torpaq sahəsini özbaşına tutmaqda və torpaqlardan təsərrüfatsızcasına istifadə etməkdə;

b) torpaqları korladıqda, onları istehsalat və başqa tullantılarla, yaxud çirklili sularla çirkləndikdə;

v) torpaqları yaxşılaşdırmaq, onları külək, su eroziyasından və torpaqların vəziyyətini pisləşdirən digər proseslərdən mühafizə etmək sahəsindəki məcburi tədbirləri görmədikdə;

q) müvəqqəti tutulan torpaqları vaxtında qaytarmadıqda və ya təyinatı üzrə istifadə etmək üçün onları yararlı hala salmaq barəsindəki təhüdləri yerinə yetirmədikdə və s.

Bundan başqa məcəllənin müvafiq maddələrində (190; 191; 192-ci maddələrdə) özbaşına tutulan torpaq sahələrinin qaytarılması, torpaqdan istifadə qaydalarının müntəzəm pozulması üstündə torpağın istifadəçilərdən geri alınması, torpaq qanunvericiliyinin pozulması nəticəsində vurulmuş zərərin ödənilməsi məsələləri hüquqi cəhətdən müəyyənləşdirilmişdir.

İttifaq və respublika qanunvericiliyinə görə torpağın çirkləndirilməsi ilə bağlı ekoloji hüququn pozulmasına nisbətən, torpaq üzərində dövlət mülkiyyət hüququnun pozulması üstündə daha ciddi cəza tətbiq olunurdu ki, bu da Sovet ictimai-siyasi sisteminin mahiyyətindən irəli gəlirdi. Məsələn, Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsinin 162-ci maddəsinə əsasən torpaq mülkiyyət hüququnu pozanlar cinayət dərəcəsinə görə (alqı-satqı, girov, bağışlama, torpağın özbaşına zəbt edilməsi və s.) 100 manat cərimə, yaxud iki ilədək azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılırdı. Torpağın mühafizəsi ilə bağlı ekoloji hüquqpozmalara (torpağı korlamaq, onu çirkləndirmək, eroziyadan qorumamaq, torpaqdan səmərəsiz istifadə

etmək və s.) görə isə vətəndaşlara 100 manatdan 50 manatadək cərimə tətbiq olunurdu. Buradan göründüyü kimi Sovet siyasi sistemində ekoloji cinayətkarlığa nisbətən torpaq üzərində dövlət mülkiyyət hüququnun pozulmasına görə daha ciddi cəza tətbiq olunurdu.

Qanunvericiliyə görə torpaqla bağlı müvafiq qanun pozuntularına Respublika Dövlət Təbiəti Mühafizə Komitəsi tərəfindən nəzarət edilirdi. 70-ci illərdə Təbiəti Mühafizə Komitəsi tərəfindən aparılan yoxlamalar nəticəsində respublikamızın kolxoz və sovxoz torpaqlarının qanunsuz zəbt edilməsi ilə bağlı çoxlu faktlar aşkar edilmiş və bu faktlarla əlaqədar müəyyən cinayət və inzibati cəzalar tətbiq olunmuşdur.

Qeyd edək ki, 70-ci illərin ortalarında respublikamızda kənd təsərrüfatında ziyanvericilərlə mübarizə üçün kimyəvi metodlardan geniş istifadə edilməyə başlandı. Daha dəqiq desək, kənd təsərrüfatı məhsullarını artırmaq və ziyanvericilərə qarşı mübarizəni gücləndirmək üçün zəhərləyici kimyəvi maddələrin tətbiqi xeyli artmışdır. Torpağa kimyəvi maddələrin verilməsi bəzi pambıqçılıq rayonlarında normadan artıq olduğuna görə torpağın və atmosferin çirkləndirilməsi genişlənməmişdir. Bəzi rayonlarda 70-80-ci illərdə zəhərli kimyəvi maddələrin saxlanması və tətbiqi işinə məsuliyyətsiz münasibət bəslənilməsi də bitki və heyvanlar aləminə eyni zamanda insanların sağlamlığına müəyyən ziyan vurmuşdur. Göstərilən illərdə torpağın kimyəvi maddələrlə çirklənməsi uzun müddət ekoloji hüquq baxımından diqqətdən kənarda qalmışdır.

70-ci illərdə Azərbaycanda ekoloji hüququn formalaşmasında torpaqlarla yanaşı yerin təkinin hüquqi mühafizəsi məsələləri də müəyyən rol oynamışdır.

«Yerin təki haqqında Azərbaycan SSR-in Məcəlləsi» dekabr 1976-cı ildə qəbul edilmiş 1977-ci il martın 1-də qüvvəyə minmişdir. 11 bölmə, 86 maddədən ibarət olan bu qanun respublikada yerin təkindən istifadə edilməsi və onun mühafizəsi sahəsində müəssisə və təşkilatların hüquq və vəzifələrini müəyyən edirdi.

Məcəllənin 27-ci maddəsində yerin təkindən istifadə edənlərin əsas hüquq və vəzifələri göstərilirdi. Bu maddəyə görə yerin təkindən istifadə edənlər ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı aşağıdakıları təmin etməyə borcludurlar:

a) atmosfer havasının, torpaqların, meşələrin, suların və digər təbii mühit obyektlərinin, habelə bina və qurğuların yerin təkindən istifadə edilməsi ilə əlaqədar işlərin zərərli təsirindən mühafizə olunmasını;

b) qoruqların, təbiət və mədəniyyət abidələrinin yerin təkindən istifadə edilməsi ilə əlaqədar işlərin zərərli təsirindən qorunması;

v) yerin təkindən istifadə edilərkən korlanmış torpaq sahələrinin təhlükəsiz vəziyyətə, habelə İttifaq və respublika qanunvericiliyinə uyğun surətdə onlardan istifadə olunması üçün yararlı vəziyyətə salınmasını. Məcəllənin 28-ci maddəsində isə yerin təkindən istifadə edilməsinə və onun mühafizəsinə dair başqa qaydalar pozulduqda yerin təkindən istifadə hüququna xitam verilməsi göstərilmişdir.

Qanunun VI bölməsi (49-56-cı maddələr) yerin təkinin mühafizəsini müəyyənləşdirir. Yerin təkinin mühafizəsi sahəsində əsas tələblər aşağıdakılardır:

a) yerin təkinin tam və kompleks geoloji tədqiqini təmin etmək;

b) yerin təkinin müəyyən olunmuş qaydada istifadə edilməsinə əməl etmək və yerin təkindən özbaşına istifadə olunmasına yol verməmək;

v) əsas faydalı qazıntıları və onların tərkibindəki komponentləri yerin təkindən daha dolğun çıxarmaq və bunlardan səmərəli istifadə etmək;

q) yerin təkinin çirklənməsinin qarşısının alınması və s. tələblər nəzərdə tutulmuşdur. Bu tələblər pozulduqda isə «Yerin təkindən istifadə olunmasının məhdudlaşdırılması, dayandırılması və qadağan edilməsi» adlanan 50-ci maddəyə görə yerin təkindən istifadə edilməsi müvafiq dövlət orqanları tərəfindən İttifaq qanunvericiliyi ilə müəyyən olunan qaydada məhdudlaşdırıla, dayandırıla və ya qadağan edilə bilər.

Məcəllənin 54-cü maddəsinə görə, yerin təkindən istifadə edərkən qoruqlar, təbiət və mədəniyyət abidələri elan edilən obyektlərin mühafizə qaydalarını pozan hər cür fəaliyyət qadağan edilir. Bu maddənin 2-ci bəndinə görə yerin təkindən istifadə edərkən elm və mədəniyyət üçün maraq doğuran başqa obyektlər aşkar olunduğu hallarda yerin təkindən istifadə

edənlər müvafiq sahədə işi dayandırmağa və əlaqədar dövlət orqanlarına bu barədə məlumat verməyə borcludurlar.

Qanunun 54-cü maddəsində isə yerin təkinin mühafizəsi və ondan səmərəli istifadə edilməsi sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsinə ictimai təşkilatların iştirakı təsbit olunmuşdur. Burada göstərilir ki, vətəndaşlar yerin təkinin mühafizəsi sahəsində lazımi işlər görülməsində iştirak edir, yerin təkinin mühafizəsini yaxşılaşdırmaq və ondan səmərəli istifadə etmək barəsində təkliflər irəli sürür, yerin təkinin mühafizəsi qaydalarının pozulduğunu gördəkdə bu barədə müvafiq orqanlara məlumat verməlidirlər. Digər tərəfdən dövlət orqanları yerin təkinin mühafizəsi və ondan səmərəli istifadə edilməsi sahəsində tədbirlər həyata keçirərkən ictimai təşkilatların və vətəndaşların təkliflərini hər vasitə ilə nəzərə almağa borcludurlar.

Məcəllənin 7-ci bölməsi (63-71-ci maddələr) yerin təkindən istifadə edilməsi, onun mühafizəsi və yerin təkinin geoloji tədqiqi işlərinin aparılması üzərində nəzarəti müəyyənləşdirir. Məcəllənin 63-cü maddəsində yerin təkindən istifadə edilməsi və onun mühafizəsi üzərində dövlət nəzarətinin vəzifələri göstərilmişdir. Bu vəzifələr – əlaqədar təşkilatların və vətəndaşların yerin təkindən istifadə edilməsi üçün müəyyən edilmiş qaydalara əməl olunmasını, yerin təkindən istifadə edərkən bu işlərin əhaliyə, ətraf təbii mühitə zərərli təsirinin qarşısını almaq, yerin təki haqqında qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər qaydı və normalara əməl olunmasını təmin etməkdən ibarətdir.

Qanuna görə yerin təkindən istifadə edilməsi və onun mühafizəsi üzərində dövlət nəzarətini həyata keçirmək üçün respublikada xüsusi olaraq vəkil edilmiş dövlət orqanı – Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Dövlət Sənayedə İşlərin Təhlükəsiz Aparılmasına Nəzarət və Dağ-mədən Nəzarət Komitəsi idi. Dövlət Dağ-Mədən nəzarət orqanlarının hüquqları məcəlləsinin 66 maddəsində öz əksini tapmışdır.

Qanunun 83-cü maddəsinə görə, yerin təkindən özbaşına istifadə edilməsi, faydalı qazıntıların yerləşdiyi meydançalarda özbaşına tikinti işləri aparılması, yerin təkinin mühafizəsi qaydalarını, bina və qurğuların ətraf mühitin mühafizə tələblərini yerinə yetirməməyə görə və bu haqda digər qaydaların pozulması üstündə məsuliyyət təsbit edilmişdir. Yerin təkindən istifadə qaydalarını pozan şəxslər – İttifaq və respublika qanun-

vericiliyinə uyğun olaraq cinayət məsuliyyəti, inzibati və ya başqa məsuliyyət daşıyırlar. Məcəllədə göstərilmişdir ki, təşkilatlar və vətəndaşlar yerin təki haqqında qanunvericiliyin pozulması nəticəsində dəymiş zərəri İttifaq və respublika qanunvericiliyi (85-ci maddə) ilə müəyyən edilmiş məbləğdə və qaydada ödəməyə borcludurlar. Vəzifəli şəxslərin və digər işçilərin təqsiri üzündən müəssisə və təşkilatlar zərərin ödənilməsi ilə əlaqədar müəyyən xərclər çəkəndə həmin şəxslər qanunda qoyulmuş qaydada maddi məsuliyyət daşıyırlar.

2.3. Suların mühafizəsi

Su hövzələrinin çirklənməsinə qarşı mübarizə və suların hüquqi mühafizəsi müvafiq dövlət orqanlarının, ictimai təşkilatların və vətəndaşların başlıca vəzifələrindən biridir.

Başqa müttəfiq respublikalara nisbətən Azərbaycanda içməli su ehtiyatı az olduğuna və Kür, Araz çaylarının çirklənmə səviyyəsi normadan çox olduğuna görə respublikamızda suyun hüquqi mühafizəsi həmişə mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Məhz, sların hüquqi mühafizəsini yaxşılaşdırmaq məqsədilə 1972-ci il 29 iyun tarixdə «Azərbaycan SSR Su Məcəlləsi» qəbul edilmiş və bu qanun 1973-cü il yanvarın 1-də qüvvəyə minmişdir.

Beş bölmə, 28 fəsil və 166 maddədən ibarət olan bu Məcəllə respublika ərazisində suların daha səmərəli, elmi cəhətdən əsaslandırılmış qaydada istifadə olunmasında, suların çirklənməkdən, zibillənməkdən və azalmaqdan qorunmasında müəyyən rol oynamışdır.

Qanunun birinci fəslində (1-8-ci maddələr) Azərbaycan SSR-in su qanunvericiliyinin əsas vəzifələri, respublika su fondunun təsnifatı, sular üzərində dövlət mülkiyyət hüququ, su münasibətlərini tənzim etmək sahəsində İttifaq və respublikanın səlahiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Məcəllənin 7-ci maddəsində göstərilir ki, su münasibətlərini tənzim etmək sahəsində Azərbaycan SSR-in səlahiyyətlərinə–respublika ərazisində vahid dövlət su fondunu idarə etmək, suların işlədilməsi qaydasını müəyyən etmək, suların çirklənməkdən, zibillənməkdən və azalmaqdan qorunması qaydasını müəyyən etmək, suların zərərli təsirinin qarşısının alınması və ləğv edilməsi qaydasını

müəyyən etmək, suların işlədilməsi, mühafizəsi, onların zərərli təsirinin qarşısının alınması və ləğv edilməsi sahəsindəki tədbirləri planlaşdırmaq, suların kompleksli işlədilməsi və mühafizəsi sxemlərini, su təsərrüfatı balanslarını tətbiq etmək, suların işlədilməsi və mühafizəsi üzərində dövlət nəzarətini həyata keçirmək və s. daxildir. 8-ci maddədə isə ərəzi baxımından Naxçıvan MSSR-in su münasibətlərini tənzim etmək səlahiyyətləri göstərilmişdir.

Qanunun ikinci fəslində (9-12-ci maddələr) suların işlədilməsinin və mühafizəsinin dövlət tərəfindən idarə olunması, suların işlədilməsi və mühafizəsi üzərində dövlət nəzarəti təsbit olunmuşdur. Suların işlədilməsi və mühafizəsi üzərində dövlət nəzarətinin vəzifəsi (10-cu maddə) bütün əlaqədar təşkilatlar və vətəndaşlar tərəfindən suların işlədilməsinə dair müəyyən edilmiş qaydalara riayət olunmasını, suların mühafizəsi, onların çirklənməkdən qorunması, habelə su qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş digər qaydaların yerinə yetirilməsini təmin etməkdən ibarətdir. 12-ci maddəyə görə ictimai təşkilatlar və vətəndaşlar suların səmərəli işlədilməsi və mühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsində dövlət orqanlarına kömək edirlər. İctimai təşkilatlar suların səmərəli işlədilməsini və mühafizəsini təmin etmək məqsədi daşıyan işlərdə öz nizamnamələrinə, İttifaq və respublika qanunvericiliyinə uyğun surətdə iştirak edirlər.

Məcəllənin 32-ci maddəsinə görə vətəndaşların həyatını və səhhətini qorumaq və lazımi sanitariya şəraiti təmin etmək məqsədilə yaşayış məntəqələrində yerli sovetlərin icraiyyə komitələri adamların çimməsinin və qayıqlarda gəzintinin, içməli su və məişət ehtiyaclarını ödəmək üçün su götürülməsinin, mal-qaranın suvarılmasının qadağan olunduğu yerləri müəyyən edə bilər və Sudan istifadə olunmasının başqa şərtlərini təyin edə bilərlər.

Qanunun 34-cü maddəsində Sudan pulsuz istifadə olunması təsbit edilmişdir ki, bu da keçmiş SSRİ məkanında vətəndaşların öz mənzillərində Sudan istifadə edərkən israfçılığa yol verməsinə şərait yaratmışdır. Bizə məlumdur ki, inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətinin qanunvericiliyində Sudan istifadə pulludur və bu sudan istifadə zamanı israfçılığın qarşısının alınmasında mühüm rol oynamaqdadır.

Qeyd edək ki, 34-cü maddədə Sudan xüsusi məqsədlər üçün istifadə edərkən İttifaq hökumətinin müəyyən etdiyi hallarda və qaydada haqq qoyulması müəyyənəşdirilmişdir. Lakin praktikada bu maddə demək olar ki, tətbiq olunmamış, yaxud zəif tətbiq olunmuşdur. 41-ci maddədə Sudan istifadə edənlərin vəzifələri aydın göstərilmişdir. Məcəllədə irəli sürülən Sudan istifadə edənlərin əsas vəzifələrindən biri su obyektlərindən səmərəli istifadə etmək, suların keyfiyyətinin bərpa edilməsi və daha da yaxşılaşdırılması qayğısına qalınmasıdır. Bundan başqa tərkibində çirkləndirici maddələr olan çirkli suların su obyektlərinə buraxılmasının tamamilə dayandırılması üçün tədbirlər görməlidirlər və təbii obyektlərə (torpaq, meşə, heyvanlar aləmi, faydalı qazıntılara və s.) zərər vurulmasına yol verməməlidirlər.

Məcəllənin «İçməli yeraltı suların içməli su və məişət su təchizatı ilə əlaqədar olmayan ehtiyaclar üçün istifadə edilməsinin məhdudlaşdırılması» adlanan 51-ci maddəsində göstərilir ki, içməli yeraltı sulardan, bir qayda olaraq, içməli su və məişət təchizatı ilə əlaqədar olmayan ehtiyaclar üçün istifadə edilməsinə yol verilmir. 53-cü maddədə isə Sudan istifadə edənlərin üzərinə içməli suyu qənaətlə işlətmək vəzifəsi qoyulur.

10-cu fəsildə (54 -59-cu maddələr) su obyektlərindən müalicə, kurort və sağlamlaşdırma məqsədləri üçün istifadənin hüquqi qaydaları, 11-ci fəsildə isə (60-80-ci maddələr) su obyektlərindən kənd təsərrüfatı ehtiyacları üçün istifadənin hüquqi qaydaları təsbit olunmuşdur. 11-ci fəslin 82-ci maddəsində göstərilir ki, kənd təsərrüfatı torpaqlarının çirkli sularla suvarılmasına dövlət sanitariya və baytarlıq nəzarətini həyata keçirən orqanların razılığı ilə suların işlədilməsini tənzim edən və onları mühafizə edən orqanlar tərəfindən icazə verilir.

Qanunun 116-cı maddəsində çirkli suları su obyektlərinə axıtmağa yol verən halların hüquqi qaydalı müəyyənəşdirilmişdir. Burada göstərilir ki, çirkli suları su obyektlərinə axıtmağa yalnız o hallarda yol verilir ki, bu su obyektlərində çirkləndirici maddələrin miqdarının müəyyən edilmiş normalarından artıq olmasın və Sudan istifadə edənlər çirkli suları təmizləyib suların işlədilməsini tənzim edən, onları mühafizə edən orqanlar tərəfindən məhdudlaşdırılmalı, dayandırılmalı və ya

qadağan edilməli, hətta ayrı-ayrı sənaye qurğularının, sexlərin, müəssisələrin, təşkilatların, idarələrin işi dayandırılmalıdır.

Məcəllənin ekoloji hüquq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən hissəsi suların mühafizəsinin hüquqi tənzimlənməsini əhatə edən üçüncü hissəsi suların mühafizəsinin hüquqi tənzimlənməsini əhatə edən üçüncü bölmədir (142-162-ci maddələr). 143-cü maddədə suların mühafizəsi sahəsində müəssisələrin, təşkilatların və idarələrin vəzifələri müəyyənləşdirilir. Burada göstərilir ki, öz fəaliyyəti ilə suların keyfiyyətinə təsir edən müəssisələr suları çirklənməkdən, zibillənməkdən və azalmaqdan qorunmasını, habelə suların keyfiyyətinin və rejiminin yaxşılaşdırılmasını təmin edən müvafiq tədbirlər görməlidirlər. Bütövlükdə 26-cı fəsildə suların çirklənməkdən və zibillənməkdən mühafizəsi məsələləri daha da konkretləşdirilmişdir. Belə ki, 26-cı fəslin 145-ci maddəsində – su obyektlərinə istehsalat, məişət tullantıların tökülməsi qadağan edilmişdir. 149-cu maddədə isə göstərilir ki, dövlət su təsərrüfatı sisteminin idarələri və s. təşkilatları suların kübrələrlə və zəhərli kimyəvi maddələrlə çirklənməsinin qarşısını almalıdırlar.

Məcəllədə suların mühafizəsi ilə bağlı göstərilir ki, qaz, kömür, neft və digər faydalı qazıntı yataqlarının axtarılması, kəşf edilməsi və işlədilməsi ilə əlaqədar qazma və başqa mədən işləri görülərkən yeraltı su qorizontları (təbəqələri) aşkara çıxarıldıqda, mədən işləri görən təşkilatlar dərhal bu barədə suların işlədilməsini tənzim edən və onları mühafizə edən orqanlara məlumat verməli və yeraltı suların mühafizəsi üçün müəyyən edilmiş qaydada tədbirlər görməlidirlər.

Qanunun 5-ci bölməsi (163-166-cı maddələr) su qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyətin hüquqi qaydalarının müəyyənləşdirilməsinə həsr olunmuşdur. 164-cü maddəyə görə su qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət aşağıdakı hallarda müəyyən edilir:

1. Su obyektlərini özbaşına tutmaqda və ya Sudan özbaşına istifadə etməkdə;

2. Sudan istifadə planlarını pozmaqla su yığmaqda;

3. Suları çirkləndirməkdə və zibillənməkdə;

4. Suların çirklənməsinin və zibillənməsinin və ya onların zərərli təsirinin qarşısını alan qurğular və avadanlıq olmadan

müəssisələri, kommunal obyektlərini və digər obyektləri işə salmaqda;

5. Sudan təsərrüfatsızcasına istifadə etməkdə;

6. Su toplanan sahələrdə suyun qorunması rejimini pozub suları çirkləndirməkdə, torpaqların su eroziyasına və başqa zərərli hallara səbəb olmaqda;

7. Özbaşına hidrotexnika işləri görməkdə;

8. Su təsərrüfatı qurğularını və avadanlığını zədələməkdə;

9. Su təsərrüfatı qurğularının və avadanlığının işdəlməsi qaydalarını pozmaqda;

10. Kollektorlara və drenlərə əkin suyu və çirkli sular axıtmaqda. Bununla da kollektorları, jrenajları dağıtmaqda və suvarılan torpaqların meliorasiya vəziyyətini pisləşdirməkdə.

Qanunvericiliyə görə yuxarıda göstərilən hallarda təqsirli bilinən şəxslər İttifaq və respublika cinayət məəcəlləsinin müvafiq maddələri ilə cinayət məsuliyyəti və inzibati məsuliyyət daşıyırlar.

Məcəllənin 166-cı maddəsinə görə su qanunvericiliyinin pozulmasına görə maddi məsuliyyət müəyyən edilir. Burada göstərilir ki, müəssisələr, təşkilatlar, idarələr və vətəndaşlar su qanunvericiliyi ilə müəyyən edilən məbləğdə və qaydada ödəməlidirlər. Zərərin ödənilməsi ilə əlaqədar olaraq müəssisələr, təşkilatlar və idarələr xərc çəkdikcə, buna görə təqsirli olan vəzifəli şəxslər və digər işçilər müəyyən edilmiş qaydada maddi məsuliyyət daşıyırlar.

Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsi və digər normativ aktlar əsasında Sudan istifadə qaydalarının pozulmasına görə cinayət və inzibati məsuliyyət müəyyən edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsinin 160-cı maddəsinə görə su mənbələrinin – çayların, dənizin, göllərin və digər sututarların təmizlənməmiş axıntı sularla, sənaye, məişət və kənd təsərrüfatı tullantıları ilə çirkləndirilməsi nəticəsində insanların səhhətinə, kənd təsərrüfatı və balıq ehtiyatlarına zərər dəyərsə, bu hərəkətlər bir ilə qədər islah əmək işləri, yaxud 300 manata (1980-ci il qiymətləri ilə) qədər cərimə ilə cəzalandırılır. Lakin bu hərəkətlər nəticəsində insanların həyatına və təsərrüfata ciddi zərər dəyərsə, yaxud balıqların kütləvi qırılması baş verərsə, cinayət məəcəlləsində bu cür hərəkətlərə görə beş ilədək azadlıqdan məhrumetmə cəzası göstərilir.

Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsinin 163-cü maddəsinə görə su təsərrüfatı obyektlərinin (suvarma kanalları, kollektorlar, müxtəlif hidrotexniki qurğuların və s.) qəsdən xarab edilməsi nəticəsində həmin obyektlərə külli miqdarda zərər dəyərsə, təqsirkarlar üçün – üç ilə qədər azadlıqdan məhrumetmə, yaxud bir ilə qədər islah-əmək işləri, ya da 100 manat (1980-ci il qiymətlərilə) məbləğində cərimə cəzası göstərilir.

Qeyd edək ki, suların mühafizəsi hüququndan danışarkən Xəzər dənizinin çirklənmədən qorunması məsələsi üzərində ayrıca dayanmaq lazımdır. Xüsusən respublikamız üçün Xəzərin hüquqi mühafizəsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Planetimizin nadir balıqlarının məskəni olan Xəzər həm də xalqımızın gözəl istirahət yeridir. Xəzər qiymətli balıqlardan başqa həm də neft-qaz yataqları ilə zəngindir. Buna görə də Xəzər dənizinin çirklənməsinin qarşısını almaq, xəzərdəki zəngin sərvətləri qoruyub saxlamaq xalqımızın mənafeyi üçün çox zəruridir.

Xəzərin hüquqi mühafizəsində Azərbaycan SSR Su məcəlləsindən başqa Xəzər dənizinin çirklənməsinin qarşısını almaq, Xəzərin su ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi ilə əlaqədar qəbul edilmiş İttifaq və respublika partiya və dövlət qərarlarının da mühüm rolu olmuşdur. Bu qərarlar içərisində – SSRİ Nazirlər Sovetinin «Xəzər dənizinin çirklənməsi qarşısının alınması tədbirləri haqqında» 23 sentyabr 1968-ci il tarixli qərarı, Azərbaycan KP MK-nın və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin «Xəzər dənizinin təmizlənməsi və çirklənməsinin qarşısının alınması haqqında» 6 noyabr 1968-ci il tarixli qərarı, SSRİ Nazirlər Sovetinin «Dənizin insanların səhhəti və dənizin canlı ehtiyatları üçün zərərli olan maddələrlə çirklənməsi ilə mübarizənin gücləndirilməsi haqqında» 14 fevral 1974-cü il tarixli qərarı Xəzər dənizinin çirklənməsinin qarşısının alınmasında ekoloji hüquq baxımından müəyyən əhəmiyyət kəsb etmişdir.

60-80-ci illərdə Xəzərlə bağlı qəbul edilmiş İttifaq və respublika səviyyəli bir çox partiya və dövlət qərarları Xəzərin hüquqi mühafizəsinin konkret forma və üsullarını müəyyən etmiş və onun çirklənməsinə qarşı mübarizə tədbirləri nəzərdə tutulmuşdur.

Təbii mühit kompleksində mühüm əhəmiyyət kəsb edən meşələr xalq təsərrüfatında və insanların həyatında öz mövqeyinə görə əsasən suyu mühafizə, qoruyu, sanitariya-gigiyena, sağlamlaşdırma və s. funksiyaları yerinə yetirir. Meşələr ümumiyyətlə, yaşıllıqlar torpağı eroziyadan qoruyur, yağış və qar sularının torpaqda toplanmasına kömək edir, temperaturu aşağı salır, karbon qazını udur, havanı insan zəruri olan oksigenlə zənginləşdirir. Zəngin oduncaq ehtiyatı mənbəyi olan meşələr, müxtəlif çöl heyvanlarının və quşların yaşadıkları mühit, insanlar üçün estetik duyğular mənbəyi, sağlamlıq və istirahət guşəsidir.

Respublikamız azmeşəli bölgələrdən sayılır. Respublikamızın meşə fondu (1978-ci ilin məlumatına görə) təqribən 1.200 mln. hektardır. Ümumi meşə fondunun meşə ilə örtülü sahəsi 980 min hektardır ki, bu da respublika ərazisinin 11 %-ni təşkil edir. 70-ci illərin sonuna olan məlumata görə meşə fondunun 982 min hektarı dövlət əhəmiyyətli meşələr, 165 min hektarı isə kolxoz və sovxozlara məxsus idi.

«SSR İttifaqının və müttəfiq respublikaların meşə qanunvericiliyinin Əsasları» SSRİ Ali Soveti tərəfindən qəbul edildikdən (iyul 1977-ci il) sonra başqa müttəfiq respublikalarda olduğu kimi Azərbaycanda da meşələrin hüquqi mühafizəsi sahəsində müəyyən irəliləyişlər hiss olundu. Bu qanunvericiliyin qəbul edilməsi ilə əlaqədar olaraq müttəfiq respublikaların Ali Sovetlərinə tapşırılmışdır ki, qanunvericiliyi Ümumittifaq Əsasnaməsinə uyğunlaşdırsınlar.

«Azərbaycan SSR Meşə Məcəlləsi» Respublika Ali Soveti tərəfindən 16 dekabr 1978-ci il tarixdə təsdiq edilmiş və 1979-cu il aprel 1-dən qüvvəyə minmişdir. Azərbaycan SSR-in meşə məcəlləsi SSRİ və müttəfiq respublikaların meşə qanunvericiliyinin əsaslarına tamamilə uyğun şəkildə hazırlanmış və respublikamızda meşə qanunvericiliyinin vəzifələrini müəyyən etmişdir. 7 bölmə, 113 maddədən ibarət olan bu Məcəllədə Azərbaycan SSR Meşə qanunvericiliyinin vəzifələri müəyyən olunmuş, meşələr üzərində dövlət mülkiyyət hüququ, vahid dövlət meşə fondu və onun tərkibi haqqında prinsipial müddəalar təsbit olunmuşdur.

Azərbaycan SSR Meşə Məcəlləsində təkcə meşələrin yox, eyni zamanda bütövlükdə yaşıllıqların mühafizəsinin hüquqi əsasları da göstərilmişdir. Məsələn, Məcəllənin 5-ci maddəsində dövlət meşə fonduna daxil olmayan ağac-kol bitkilərinin təsnifatı göstərilmişdir ki, bunlara da aşağıdakılar daxildir:

1. kənd təsərrüfatı torpaqlarındakı ağaclar və ağac qrupları, habelə digər-ağac-kol bitkiləri;
2. avtomobil və dəmir yollarını, kanalları ayıran qoruyucu ağaclar;
3. yaşayış məntəqələrində, meşələrin yerləşmədiyi torpaqlarda bitən ağaclar;
4. həyətyanı sahələrdə, yaylaq və bağ sahələrində olan ağac və kol qrupları.

Burada göstərilən yaşıllıqların yaradılması, onlara qulluq edilməsi və onlardan istifadə olunması İttifaq və respublika qanunvericiliyi ilə qoyulan qaydada müəyyən edilmişdir.

Məcəllənin 15-ci maddəsində – meşələrdən səmərəli istifadə etmək, onları mühafizə və bərpa etmək sahəsindəki tədbirlərin həyata keçirilməsində ictimai təşkilatların və vətəndaşların iştirakı hüquqi cəhətdən müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, ictimai təşkilatlar və vətəndaşlar meşələrdən və digər yaşıllıqlardan səmərəli istifadə və onları mühafizə etmək sahəsində tədbirlər görməklə dövlət orqanlarına və kolxozlara yardım göstərməlidirlər.

Qanunvericiliyin 16-cı maddəsində meşələrin və s. yaşıllıqların qanunsuz qırılması, meşələrdən istifadənin başqa şəkildə pozulması və mühafizə qaydalarının üzərində ictimai nəzarəti gücləndirmək məqsədilə meşə təsərrüfatını idarə edən təşkilatlar yanında ictimai müfəttişliklər yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Məcəllədə – adamların cansağlığının qorunması, ətraf mühitin yaxşılaşdırılması və xalq təsərrüfatının inkişafı xeyrinə meşələrin suyu mühafizə, qoruyu, iqlim tənzimləmə, sağlamlaşdırma və digər faydalı təbii xassələrini gücləndirmək, meşə təsərrüfatının idarə edilməsi qarşıya qoyulan əsas tələblərdən biri idi.

Meşələri bərpa və mühafizə etmək, onların sanitariya vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, meşələrə qulluq etmək, meşələrdən istifadə olunmasını təşkil etmək, onları uçota almaq işləri meşə

təsərrüfatını idarə edən müəssisə, təşkilat və idarələrə tapşırılmışdır.

Ətraf mühitin mühafizəsi, məişət və istehsalat tullantılarının ətraf mühitə zərərli təsirinin qarşısının alınması məsələsi daim respublikanın partiya və hökumətinin diqqət mərkəzində durduğuna görə bu məsələ qanunvericiliyin müvafiq (32-ci maddə) maddəsində öz əksini tapmışdır. Belə ki, meşələrin sənaye və məişət tullantıları, kimyəvi maddələr və çirkli sularla korlanmaqdan qorunması məqsədilə Məcəllənin 32-ci maddəsində müəyyən edilmişdir ki, meşələrin vəziyyətinə təsir göstərən obyektlər layihələşdirilərkən, tikilərkən və istifadəyə verilərkən, meşələrə zərərli təsirin qarşısını almaq sahəsində tədbirlər nəzərdə tutulmalı və həyata keçirilməlidir.

Məcəllədə (34-85-ci maddələr) meşələrdən istifadə qaydalarına mühüm fikir verilmişdir ki, bu da meşə ehtiyatlarından səmərəli istifadənin hüquqi əsaslarının təmin edilməsində vacib şərtlərdəndir. Burada meşə istifadəçilərinin hüquq və vəzifələri, təşkilatların və vətəndaşların meşədən istifadə hüququna xitam verilməsi, şəhər meşələrində meşədən istifadənin xüsusiyyətləri, qoruq meşələrində meşədən istifadənin məhdudlaşdırılması, kolxoz meşələrində meşədən istifadənin xüsusiyyətləri, meşədən istifadə haqqında mübahisələrin həll edilməsi və s. məsələlər təsbit olunmuşdur.

Meşələrin bərpası və meşələrin məhsuldarlığının artırılmasına həsr edilmiş üçüncü bölmədə (86-90-cı maddələr) meşələrin bərpası və meşəsalma, meşə bərpa işlərinin görülməsi üsulları, meşələrin məhsuldarlığının artırılması və meşəyə qulluq edilməsi məsələləri öz əksini tapmışdır. Burada meşəsi qırılmış sahələrdə meşəbərpa işləri aparılması, meşəsiz rayonlarda yeni meşələr yaradılması, meşələrin su və külək eroziyasından qorunması sahəsinə tədbirlər görülməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Məhz, meşə məəcəlləsi qüvvəyə mindikdən sonra respublikada meşə ehtiyatlarından düzgün istifadə edilməsinə nəzarətin səviyyəsi yüksəlmişdir. Meşə təsərrüfatı orqanları meşələrdən istifadə üçün müəyyən olunmuş qaydalara əməl etməklə, oduncaq tədarükləri qarşısında daha yüksək tələblər qoymağa başlamışlar.

Qeyd edək ki, meşələrin hüquqi mühafizəsində Məcəllənin IV bölməsi (91-99-cu maddələr) mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 9

maddədən ibarət olan bu bölmə bütövlükdə meşələrin mühafizəsi və qorunmasının hüquqi qaydalarını müəyyənləşdirir. 92-ci maddədə meşələri mühafizə etmək və qorumaq sahəsində tədbirlər həyata keçirən təşkilatların səlahiyyətləri göstərilmişdir. 93-cü maddədə isə meşələrin mühafizəsi və qorunması sahəsində dövlət idarə orqanlarının vəzifələri irəli sürülmüşdür. 95-ci maddədə göstərilir ki, dövlət meşə fonduna daxil olmayan kolxoz və sovxoz torpaqlarındakı tarlaqoruyucu meşə zolaqlarının və ya digər yaşıllaşdırıcı ağac-kol bitkilərinin mühafizəsi və qorunması torpaq istifadəçiləri, müvafiq nazirliklər, baş idarələr, yerli xalq deputatları sovetlərinin icraiyyə komitələri tərəfindən təmin edilir.

Meşələrin yanğından, qanunsuz qırılmaqdan, meşədən istifadə üçün müəyyən edilmiş qaydaların pozulması hallarından və meşəyə zərər vuran digər hərəkətlərdən mühafizə etmək, habelə onları ziyanvericilərdən və xəstəliklərdən qorumaq dövlət meşə təsərrüfatı orqanlarının mühüm vəzifələrindən biri kimi qanunvericiliyi n4-cü bölməsində öz əksini tapmışdır.

Məcəllənin VI bölməsində meşə qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət müəyyən edilmişdir. Bu bölmənin 106-cı maddəsinə görə meşə qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət aşağıdakı hallarda tətbiq edilir:

1. meşələri qanunsuz qırmaqda, ağac və kolları zədələdikdə;
2. meşələrdə yanğın təhlükəsizliyini pozduqda və ya bilərəkdən meşəyə od vurduqda;
3. meşələrin çirkli sularla, kimyəvi maddələrlə, sənaye və kommunal-məişət tullantıları ilə, ağacların qurumasına və ya xəstələnməsinə səbəb olan tullantılarla zədələdikdə;
4. meşə bitkilərini, meşədəki ağacları məhv etməkdə və ya zədələməkdə;
5. dövlət meşə fondunun torpaq sahələrindən istifadə edilməsi üçün lazımi icazə olmadan həmin sahələrdə müəyyən işlər gördükdə;
6. meşəqırma fondundan istifadə edilməsi, oduncaq tədarük olunması üçün müəyyən edilmiş qaydaları pozmaqda;
7. meşə fonduna aid ərazilərdə özbaşına ot çalmaq və mal-qara otarmaqda, meşə üçün faydalı faunanı məhv etməkdə;
8. meşələrin vəziyyətinə və bərpasına zərərli təsirin qarşısını alan qurğularla təmin edilməmiş yeni obyektləri işə salmaqda

müqəssir olan şəxslər İttifaq və respublika qanunvericiliyinə uyğun olaraq cinayət, inzibati və başqa məsuliyyət daşıyırlar.

Meşə Məcəlləsində göstərilmiş qaydaları pozan şəxslər Azərbaycan Cinayət Məcəlləsinin müvafiq maddələri ilə cəzalandırılır. Belə ki, cinayət Məcəlləsinin 164-cü maddəsinə görə qanunsuz meşə qıran şəxslər üçün bir ilə qədər azadlıqdan məhrum etmə, yaxud, bir ilədək islah əmək işləri, ya da 300 manat məbləğində cərimə tətbiq edilmişdir. Cinayət Məcəlləsinin 165-ci maddəsinə görə isə ehtiyatsızlıq edərək yanğın törədənlərin əməlləri ağır nəticələrə səbəb olarsa, iki ilədək azadlıqdan məhrum etmə və yaxud bir ilədək islah-əmək işləri cəzası göstərilmişdir. Meşə təsərrüfatında qulluq mövqeyindən sui-istifadə etmək, qulluq mövşeyini aşmaq və ya səhlənkarlıq nəticəsində meşələrə ziyan vuran vəzifəli şəxslərin bu hərəkətləri Azərbaycan CM-nin vəzifə cinayətlərinin 167-169-cu maddələri ilə cəzalandırılır. Qeyd edək ki, meşələrin, yaşıllıqların korlanmasına, məhv edilməsinə görə CM-də göstərilən bu cəzalar ekoloji hüququn indiki tələblərinə görə xeyli zəifdir.

2.5. Atmosfer havasının mühafizəsi

Təbii mühitin həyat üçün zərərli əhəmiyyəti olan üsürlərindən biri – atmosfer havasıdır. Elmi-texniki tərəqqinin sürəti, şəhərlərin böyüməsi, sənayenin inkişafı, fabriklər və zavodların çoxalması, insanların ətraf mühitə təsirinin genişlənməsi atmosfer havasının mühafizəsinə diqqəti artırmağı tələb edir.

«Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında» keçmiş SSRİ qanunu 1980-ci ilin iyununda qəbul edilmişdir. Həmin vaxt Azərbaycan SSR-in müvafiq qanunvericiliyi olmadığına görə bu qanun Azərbaycan ərazisində də fəaliyyət göstərirdi.

«Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında» SSRİ qanuna görə atmosfer havasının mühafizəsi ilə əlaqədar münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində SSRİ İttifaqının səlahiyyətlərinə aşağıdakılar daxil idi:

a) atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində ümumi tədbirləri və səs qaydaları müəyyən etmək;

b) atmosfer havasını çirkləndirici maddələrin yol verilə bilən qatılıq həddi normativlərini və bu qatılığın təyin edilməsinin vahid normalarını müəyyənləşdirmək;

v) çirkləndirmə mənbələrinin atmosfərə çirkləndirici maddələr buraxılmasının yol verilə bilən həddinin normativlərini hesablamaq üçün metodlar hazırlamaq;

q) avtomobillər, təyyarələr, digər nəqliyyat vasitələri və qurğuları üçün, habelə digər vasitələr üçün atmosfərə çirkləndirici maddələr buraxılmasının yol verilə bilən həddinin normativlərini müəyyən etmək;

ğ) fiziki amillərin və digər amillərin atmosfərə zərərli təsirinə yol verilə bilən həddinin normativlərini müəyyən etmək;

d) SSRİ-nin iqtisadi və sosial inkişafına dair dövlət planlarının bir hissəsi olaraq, atmosfer havasının mühafizəsinə dair ümumittifaq planları işləyib hazırlamaq və təsdiq etmək;

e) atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində dövlət nəzarəti qoymaq və onun həyata keçirilməsi qaydasını müəyyən etmək;

ə) qanuna uyğun olaraq atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində Ümumittifaq əhəmiyyətli digər tədbirlər görmək.¹

Atmosfer havasının mühafizəsi ilə bağlı SSRİ qanunu qəbul edildikdən bir müddət sonra – 4 dekabr 1981-ci ildə «Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında» Azərbaycan SSR-in qanunu qəbul edilmiş və bu qanun 1982-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmişdir.

Qeyd edək ki, atmosfer havasının təmizliyinin qorunmasını tənzim etmək, atmosferin çirklənməsinin qarşısını almaq, atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində qanunçuluğu möhkəmləndirmək haqqında Azərbaycan SSR-in bu qanununda prinsipial qayalar qoyulmuşdur. Qanunun 4-cü maddəsinə atmosfer havasının mühafizəsi ilə əlaqədar münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində Azərbaycan SSR-in səlahiyyətləri göstərilmişdir. Atmosfer havasının mühafizəsi ilə bağlı Azərbaycan SSR-in səlahiyyətlərinə – atmosfer havasının qaydasını müəyyən etmək, atmosfer havasının mühafizəsinə dair respublika planlarını hazırlamaq və təsdiq etmək, atmosfer havasının mühafizəsinə dövlət nəzarətini həyata keçirmək və s. daxil edilmişdir.

Biz burada İttifaq və respublika qanunvericiliyini müqayisə etsək, atmosfer havasının mühafizəsi ilə əlaqədar münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində İttifaqla respublikanın səlahiyyətləri arasında ciddi fərqlər olduğunu görürük. Belə ki, hər iki

qanunvericilikdə ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi ilə bağlı məsələlərin SSR İttifaqının səlahiyyətində olduğu göstərilmişdir. Bu onu göstərir ki, atmosfer havasının mühafizəsi ilə əlaqədar münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi ilə bağlı üstünlük (prioritet) SSR İttifaqının səlahiyyətlərinə aid idi. Bu vəziyyət sovet cəmiyyətinin ictimai-siyasi mahiyyətindən irəli gəlirdi.

Bütün bu deyilənlərdən asılı olmayaraq «Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul edildikdən sonra atmosfer havasının mühafizəsinə nəzarət edilməsinin hüquqi əsasları xeyli yaxşılaşdı, əlaqədar təşkilatlar tərəfindən isə atmosfer havasının qorunmasına diqqət artırıldı.

Qanunun 8-ci maddəsində göstərilmişdir ki, atmosfer havasının mühafizəsi planlarının layihələri nazirliklər, idarə və təşkilatlar tərəfindən hazırlanıb. Atmosfer havasının mühafizəsinə dövlət nəzarətini həyata keçirən orqanlarla SSR İttifaqı və Azərbaycan SSR qanunvericiliyi ilə qoyulan qaydada razılaşdırılır. Qanunda atmosfer havasının mühafizəsi tədbirlərinin həyata keçirilməsində ictimai təşkilatların və vətəndaşların iştirakı da müəyyən edilmişdir. Burada qeyd edilir ki, ictimai təşkilatlar və vətəndaşlar atmosfer havasının mühafizəsi tədbirlərinin həyata keçirilməsində dövlət orqanlarına yardım göstərirlər və ictimai təşkilatlar atmosfer havasının mühafizəsini təmin etməyə yönəldilmiş fəaliyyətlərində öz nizamnamələrinə, İttifaq və respublika qanunvericiliyinə uyğun fəaliyyət göstərirlər.

Qanunun 2-ci hissəsi (12-26-cı maddələr) atmosfer havasının mühafizəsi tədbirlərini əhatə etmişdir. 12-ci maddədə göstərilmişdir ki, atmosfer havasında çirkləndirici maddələrin yol verilən çoxluq həddini və ona zərərli fiziki təsir səviyyəsinin normativləri SSRİ-nin bütün əraziləri üçün eynidir. Qeyd edilən bu normativlərin təyin edilməsi İttifaq səlahiyyətində olduğuna görə keçmiş SSRİ-nin müttəfiq respublikalarında eyni hüquqi qüvvəyə malik idi. Lakin qanunvericilikdə göstərilirdi ki, lazım gəldikdə ayrı-ayrı rayonlar üçün atmosfer havasında çirkləndirici maddələrin yol verilən çoxluq hədlərinin daha ciddi normativləri müəyyən edilə bilər. Atmosfer havasında çirkləndirici maddələrin yol verilən çoxluq hədləri elə müəyyən

¹ «Kommunist» qəzeti, 27 iyun 1980-ci il.

edilir ki, bu hədlər çirkləndirici maddələrin yol verilə bilən həddini ötüb keçməsin, eyni zamanda həmin çirkləndirici maddələr havadakı miqdarına görə əhalinin sağlamlığına və ətraf mühitə ziyan vurmasın.

Qanunvericilikdə stasionar və səyyar çirkləndirmə mənbələrindən çirkləndirici maddələr buraxılmasının yol verilən hədlərinin normativləri, habelə zərərli fiziki təsirlərin yol verilən həddinin normativləri müəyyən olunmuşdur. Bu normativlər atmosfer havasına çirkləndirici maddələr buraxan və ya başqa zərərli təsir göstərən hər bir stasionar mənbə üçün, habelə nəqliyyat vasitələri və qurğularının, digər səyyar vəsaitə və qurğuların hər bir modeli üçün müəyyən edilmişdir.

Qanunun 14-cü maddəsinə görə, stasionar çirkləndirmə mənbəyindən atmosfərə çirkləndirici maddələr buraxılmasına xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanlarının icazəsi ilə yol verilirdi. Stasionar çirkləndirmə mənbələrindən atmosfərə çirkləndirici maddələr buraxılması üçün icazə vermək qaydaları İttifaq qanunvericiliyinə görə SSRİ Nazirlər Soveti tərəfindən müəyyən edilirdi. İcazə verilməsi qaydalarında nəzərdə tutulmuş tələblər pozulduğu hallarda, habelə əhalinin sağlamlığı üçün təhlükə əmələ gəldikdə, atmosfer havasının mühafizəsinə dövlət nəzarətini həyata keçirən orqanın qərarı ilə atmosfərə çirkləndirici maddələr buraxılması məhdudlaşdırılmalı, dayandırılmalı, qadağan edilməli, hətta ayrı-ayrı sənaye qurğularının, sex, müəssisə, idarə və təşkilatların fəaliyyəti dayandırılmalıdır.

Qanunvericiliyə görə müəssisə, idarə və təşkilatlar gözlənilən əlverişsiz meteoroloji şəraitlə əlaqədar olaraq atmosfer havasında çirkləndirici maddələrin daha da çoxala biləcəyi haqda xəbərdarlıq aldıqda, atmosfərə bu cür maddələr buraxılmasını azaltmaq üçün nəzarətçi orqanlarla xüsusi hazırlanmış tədbirlər görməlidirlər. Eyni zamanda idarə, müəssisə və təşkilatların rəhbərləri qəza şəraiti nəticəsində atmosfərə çirkləndirici maddələr buraxılması yol verilən hədlərin müəyyən edilmiş normativlərindən artıq olduqda bu barədə nəzarətçi orqanlara dərhal məlumat verməli və çirklənmənin nəticələrini aradan qaldırmaq üçün qoyulmuş qaydada tədbirlər görməlidirlər.

Qanunun 15-ci maddəsinə görə atmosfərə çirkləndirici maddələr buraxılmasının yol verilən hədləri normativlərinə istismarda olan bütün nəqliyyat vasitələrində və səyyar qurğularda əmələ olunmasına

İttifaq qanunlarına uyğun surətdə nəzarət edilməlidir. Göstərilən normativlərə əməl edilməsinə nəzarət qaydaları SSR Nazirlər Sovetinin qoyduğu qaydada müəyyən olunmuşdur. Avtomobilləri və digər səyyar qurğuları istismar edən şəxslər, atmosfer havasının çirklənməsinin qarşısını almaq və onu azaltmaq üçün tədbirlər görməlidirlər.

Adı çəkilən qanunda atmosfərə zərərli fiziki təsirlərin hüquqi tənzimlənməsi də müəyyənləşdirilmişdir. Burada göstərilir ki, əlaqədar təşkilatlar atmosfərə zərərli fiziki təsirin (səs-küy, şüalanma və s.) qarşısını almaq, bu təsiri azaltmaq, aradan qaldırmaq üçün tədbirlər hazırlamalı və həyata keçirməlidirlər. Qanunvericilikdə səs-küyə qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin görülməsi irəli sürülmüşdür:

a) səs-küy az olan texnoloji proseslər tətbiq edilməsi;

b) nəqliyyat vasitələrinin və onların istismarının yaxşılaşdırılması;

v) səs-küy mənbəyi olan aerodromların, aeroportların, sənaye və digər qurğuların yaşayış məntəqələrindən və mənzil tikintisi rayonlarından lazımi məsafədə yerləşdirilməsi.

Qanunun 17-ci maddəsinə görə vətəndaşlar mənzillərdə, yaşayış evlərinin həyətlərində, küçələrdə, istirahət yerlərində və digər ictimai yerlərdə məişət səs-küyünə qarşı mübarizə məqsədilə müəyyən olunmuş tələblərə əməl etməlidirlər.

Ekoloji hüquq baxımından qanunda diqqəti çəkən məsələlərdən biri də odur ki, atmosfer havasının mühafizəsi tələblərini ödəməyən yeni və yenidən qurulmuş müəssisələrin, qurğuların və digər obyektlərin istismara verilməsi qanunla qadağan edilir.

Qanunun «Şəhərlər və digər yaşayış məntəqələri salınarkən və inkişaf etdirilərkən atmosfer havasının mühafizəsi tələblərinin yerinə yetirilməsi» adlanan 19-cu maddəsində göstərilir ki, şəhərlərin və digər yaşayış məntəqələrinin salınması və inkişaf etdirilməsi planlaşdırılarkən atmosfer havasının vəziyyəti və onun dəyişmə proqnozu, atmosfer havasını zərərli təsirlərdən mühafizə vəzifəsi nəzərə alınmalıdır. Belə ki, şəhər və ya digər yaşayış məntəqələri atmosfer havasının mühafizəsinin sanitariya-gigiyena və s. norma qaydalarına uyğun olaraq layihələndirilir, tikilir, yenidən qurulur. Eyni zamanda qanunun bu maddəsində göstərilir ki, atmosfer havasına buraxılan çirkləndirici

maddələri və zərərli təsirləri qoyulmuş normativlər həddinə endirmək mümkün olmadığı hallarda müvafiq müəssisələr, qurğular və digər obyektlər bağlanılır və ya onların istehsal profili dəyişdirilir.

Kənd təsərrüfatında bitkiləri qoruyan vasitələr, mineral kübrələr və digər preparatlar tətbiq edilərkən atmosfer havasının mühafizəsi tələblərinin yerinə yetirilməsinə də qanunvericilikdə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. Bununla əlaqədar qanunda göstərilmişdir ki, kolxozlar, sovxozlar, digər müəssisə, idarə və təşkilatlar, habelə vətəndaşlar bitkiləri qoruyan vasitələrin, mineral kübrələrin və digər preparatların atmosfer havasını çirkləndirməsinə yol vermək üçün bunların daşınması, saxlanması və tətbiqi qaydalarına əməl etməlidirlər.

Atmosfer havasına və iqlimə təsirin tənzimlənməsi üçün qanunda irəli sürülən qaydalarda göstərilir ki, müəssisə və təşkilatlar ancaq xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanlarının icazəsi ilə və yalnız havaya, iqlimə əverişsiz təsir göstərməmək şərti ilə xalq təsərrüfatı məqsədləri üçün atmosferin vəziyyətini və atmosfer hadisələrini süni surətdə dəyişdirməyə yönəldilən hərəkətlər edə bilərlər.

Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında qanunvericiliyi pozmaq üstündə məsuliyyət qanunun 33-34-cü maddələrində təsbit edilmişdir. 33-cü maddəyə görə atmosfer havasının mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə aşağıdakı hallarda müqəssir olan şəxslər cinayət və inzibati məsuliyyət daşıyırlar:

1. atmosfer havasına çirkləndirici maddələr buraxılmasına yol verilən hədləri normativlərini aşdıqda;

2. xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanlarının icazəsi olmadan atmosfərə çirkləndirici maddələr buraxdıqda;

3. atmosfərə buraxılan maddələri təmizləmək və onların buraxılmasına nəzarət etmək üçün qurulmuş qurğuların, avadanlıqların istismarı qaydalarını pozduqda, habelə onlardan istifadə etməməkdə;

4. atmosfer havasının mühafizəsi tələblərini ödəməyən yeni və yenidən qurulmuş müəssisələri, qurğuları və başqa obyektləri istismara verməməkdə;

5. tullantılarda çirkləndirici maddələr normativlərdən çox olan avtomobil, təyyarə, gəmi və digər səyyar vasitə və qurğular istehsal və istismar edildikdə;

6. atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində SSRİ-də qoyulmuş tələbləri ödəməyən və atmosfərə zərərli maddələr buraxılmasına nəzarət üçün texniki vasitələrlə təmin olunmayan kəşfləri, ixtiraları, səmərələşdirmə təkliflərini, yeni texnoloji sistemləri, maddələri tətbiq etdikdə, habelə xarici ölələrdən bu cür texnoloji avadanlıq və digər obyektlər aldıqda;

7. sənaye və məişət tullantılarının toplanması, bitkiləri qoruyan vasitələrin, mineral kübrələrin və digər preparatların daşınması, saxlanması və tətbiqi qaydalarını atmosfer havasının çirklənməsinə səbəb olmuş və ya səbəb ola biləcək şəkildə pozduqda;

8. atmosfer havasının mühafizəsinə dövlət nəzarətini həyata keçirən orqanların göstərişlərini yerinə yetirmədikdə;

9. müəssisə, idarə və təşkilatların yerləşdiyi rayonda atmosfer havasının vəziyyətinə nəzarət qaydalarına əməl etmədikdə.

Bundan başqa, qanunda göstərilir ki, mövcud qanunvericiliyin pozulması nəticəsində dəymiş zərərin ödənilməsi üçün respublikada yerləşən müəssisələrdən və vətəndaşlardan tutulan vəsait qoyulmuş qaydada zərərin ödənilməsi, atmosfer havasının mühafizəsini və təmizləyinin bərpasını təmin etməklə əlaqədar tədbirlərin həyata keçirilməsinə xərclənir.

Bütün bunlar mövcud qanunvericilikdə 80-ci illərdə atmosfer havasının mühafizəsi üzrə ekoloji hüquq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Göstərilən qanunvericiliyə görə atmosfer havasının çirklənməsi nəticəsində müəssisələrə və vətəndaşlara maddi zərər dəyirdikdə mülki cəza tətbiq olundu. Lakin əgər atmosfərə atılan zərərli maddələr insan sağlamlığı üçün təhlükə yaradarsa, bu halda keçmiş Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsinin müvafiq maddələrinə uyğun olaraq cinayət cəzası tətbiq edilmişdir. Məsələn, Azərbaycan SSR CM-nin 160-cı maddəsinə əsasən su və balıq ehtiyatlarının axıntı suları və sənaye tullantıları ilə zibillənməsi ilə yanaşı atmosfer havasının çirklənməsi üstündə də məsuliyyət müəyyən edilir. Belə ki, insan sağlamlığına ziyan vuran sənaye tullantıları ilə havanın çirklənməsi bir ilə qədər islah əmək işləri və yaxud 300 manat cəriməyə səbəb olur. Bu

hərəkətlər nəticəsində insanların səhhətinə mühüm dərəcədə zərər dəydikdə, beş ilədək azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulurdu.

Məcəllədə göstərilmişdir ki, atmosfer havasının saflığı uğrunda mübarizə aparmaq bütün dövlət orqanları, ictimai təşkilatlar, habelə vətəndaşların qarşısında mühüm bir vəzifə kimi durur.

2.6. Heyvanlar aləminin mühafizəsi

Heyvanlar aləmi təbiətin ən qiymətli tərkib hissəsi olub, əhalinin və iqtisadiyyatın tələbatını ödəmək üçün lazım olan sənaye və dərman xammalı, yeyinti məhsulları və digər sərvətlər əldə etmək mənbəyidir. Bundan başqa heyvanat aləmindən elmi, maarifçilik və estetik məqsədlər üçün də istifadə edilir.

Heyvanlar aləminin hüquqi mühafizəsində bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır. Heyvanlar aləminin mühafizəsi də atmosfer havası kimi milli, regional yox, global xarakter daşıyır. Çünki atmosfer havasına və köçəri heyvanlara sərhəd qoymaq mümkün deyildir. Azərbaycan ərazisinə gələn köçəri quşlar, vəhşi heyvanlar, xəzərdə yaşayan balıqlar təkcə milli sərvət olmayıb, həm də beynəlxalq təbii sərvət hesab olunur. Buna görə də bu cür təbii sərvətlərin mühafizəsi, bütün maraqlı dövlətlərin hüquq qaydaları əsasında mühafizə olunmalıdır.

Qeyd edək ki, həm keçmiş SSRİ, həm də Azərbaycan SSR-in qanunvericilik aktlarında bu məsələ öz əksini tapmışdır.

«Heyvanlar aləminin mühafizəsi və ondan istifadə haqqında» SSRİ qanunu 1980-ci ilin iyununda qəbul edilmişdir. Bu qanunda SSRİ və müttəfiq respublikalarda daimi və müvəqqəti məskən salan heyvanların mühafizəsi və onların istifadə olunması sahəsində münasibətlər tənzim edilir.

«Heyvanlar aləminin mühafizəsi və ondan istifadə haqqında» Azərbaycan SSR-in qanunu isə 4 dekabr 1981-ci ildə qəbul edilmiş, 1982-ci ilin yanvarın 7-də qüvvəyə minmişdir. 8 bölmə və 57 maddədən ibarət olan bu qanunda heyvanlar aləminin mühafizəsi və ondan istifadə haqqında İttifaq və respublika səlahiyyətlərini müəyyənləşdirirdi. Ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı digər qanunlarda olduğu kimi, bu qanunda da heyvanlar aləminin mühafizəsi ilə bağlı sərəncamçılıq etmək, bu sahədə

əsas müddəalar, qaydalar, normalar müəyyən etmək, ümumitifaq planlarını hazırlamaq və təsdiq etmək, heyvanlar aləminin mühafizə edilməsinə dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi qaydasını müəyyən etmək və s. məsələlər İttifaq səlahiyyətlərinə daxil edilmişdir.

Azərbaycan SSR-in bu qanununda (11-ci maddə) heyvanlar aləminin mühafizəsinə və ondan istifadəyə dair tələbləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

1. təbii sərbətslik şəraitində heyvanların növ müxtəlifliyini qoruyub saxlamaq;

2. heyvanların yaşayış mühitini, çoxalma şəraitini və miqrasiya yollarını mühafizə etmək;

3. heyvanların təbii birliklərinin bütövlüyünü qoruyub saxlamaq;

4. heyvanlar aləmindən elmi əsaslarla, səmərəli istifadə etmək və heyvanlar aləmini törədib artırmaq;

5. əhalinin sağlamlığının qorunması, xalq təsərrüfatına zərər vurulmasının qarşısının alınması məqsədilə heyvanların sayını tənhim etmək.

Heyvanlar aləminin mühafizəsi və ondan istifadə tədbirlərinin həyata keçirilməsində ictimai təşkilatların, vətəndaşların və ictimai inspeksiyaların iştirakı qaydaları qanunun 12-15-ci maddələrində müəyyənləşdirilmişdir. Qanunun ikinci bölməsində heyvanlar aləmindən istifadə qaydaları, heyvanlar aləminin istifadəçilərinin heyvanlar aləmindən istifadə etmək şərtləri, ovçuluq və balıqçılığın qaydaları, heyvanlar aləmi istifadəçilərinin hüquq və vəzifələri təsbit olunmuşdur.

Qanunun 17-ci maddəsinə görə heyvanlar aləmindən istifadənin aşağıdakı növlərinə yol verilmişdir:

1. ovçuluq;

2. balıqçılıq;

3. ov və balıqçılıq obyektləri olmayan heyvanların tutulması;

4. heyvanlar aləmindən elmi, mədəni-maarif, tərbiyəvi və estetik məqsədlər üçün istifadə edilməsi;

5. heyvanların həyat fəaliyyətlərinin torpağı yaxşılaşdırmaq, bitkiləri tozlandırmaq və sair faydalı xassələrindən istifadə edilməsi;

6. heyvanların onların həyat fəaliyyətinin məhsullarını əldə etmək məqsədilə istifadə edilməsi.

Heyvanlar aləminin hüquqi mühafizə qaydaları qanunun 3-cü bölməsində (39-48-ci maddələrdə) əks olunmuşdur. Bu bölmədə heyvanlar aləminin mühafizəsi tədbirləri, qoruqlarda, yasaqlıqlarda və xüsusi mühafizə olunan digər ərazilərdə heyvanların mühafizəsi, nadir və nəsli kəsilməkdə olan heyvan növlərinin mühafizəsi, zooloji kolleksiyalar, heyvanların köçürülməsi, iqlimə uyğunlaşdırılması və cütləşdirilməsi ilə bağlı qaydalar ayrı-ayrı maddələrdə müəyyən edilmişdir.

Məsələn, 47-ci maddədə heyvanların özbaşına köçürülməsi, iqlimə uyğunlaşdırılması və cütləşdirilməsi qanunla qadağan edilmişdir. Ancaq xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanlarının qərarı əsasında, müvafiq elmi təşkilatların rəyləri nəzərə alınmaqla elmi-tədqiqat və təsərrüfat məqsədləri ilə heyvanları yeni yaşayış yerlərinə köçürmək, iqlimə uyğunlaşdırmaq və cütləşdirmək üçün tədbirlər görməyə yol verilir.

Qanunun 39-cu maddəsi ndə heyvanlar aləminin mühafizəsinin təmin edilməsi yolları göstərilmişdir:

1. heyvanlar aləminin mühafizəsi, ondan səmərəli istifadə və onun törəyib artması sahəsində qaydalar və normalar müəyyən etmək;

2. heyvanlar aləmindən istifadə olunmasında qadağanlar və məhdudlaşdırmalar müəyyən etmək;

3. heyvanlar aləminin özbaşına istifadə hallarından mühafizə etmək;

4. heyvanların yaşayış mühitini, çoxalma şəraitini və miqrasiya yollarını mühafizə etmək;

5. istehsal problemləri həyata keçirilərkən heyvanların tələf olmasının qarşısını almaq;

6. qoruqlar, yasaqlıqlar yaratmaq və xüsusi mühafizə olunan digər ərazilər ayırmaq;

7. nadir və nəsli kəsilməkdə olan heyvanlar növlərini qeyri-sərbəst şəraitdə çoxaltmaq;

8. zooloji kolleksiyalar üçün heyvanlar götürülməsini məhdudlaşdırmaq;

9. müəyyən səbəblərdən tələb olmaq təhlükəsi yarandıqda heyvanlara yardım göstərmək;

10. heyvanlar aləminin mühafizəsi tədbirlərinin əsaslandırılmasına yönəldilmiş elmi tədqiqatlar təşkil etmək;

11. heyvanlar aləminin mühafizəsinin kütləvi informasiya vasitələrində təbliğ etmək və vətəndaşları heyvanlar aləminə humanist münasibət ruhunda tərbiyə etmək.

Buradan göründüyü kimi, qanunvericilikdə irəli sürülən heyvanlar aləminin mühafizəsi yolları 70-80-ci illərdə ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı tələbata cavab verirdi və ekoloji hüquq normalarına tamamilə uyğun idi.

Qanunda irəli sürülmüş heyvanlar aləminin mühafizəsinə və ondan istifadəyə dövlət nəzarətinin vəzifəsi əlaqədar təşkilatlar və vətəndaşların qanunvericilikdə qoyulmuş qaydalara əməl olunmasını təmin etməkdən ibarətdir.

Heyvanlar aləminin mühafizəsinə və ondan istifadəyə idarə nəzarəti heyvanlar aləmi obyektlərindən istifadə edən müəssisə, idarə və təşkilatların tabe olduqları orqanlar tərəfindən həyata keçirilir.

Qanunun 7-ci bölməsi (55-56-cı maddələr) heyvanlar aləminin mühafizəsi və ondan istifadə haqqında qanunvericiliyi pozmaq üstündə məsuliyyət qaydalarına həsr olunmuşdur.

Qanunun 55-ci maddəsinə görə aşağıdakı hallarda müqəssir olan şəxslər İttifaq və respublika qanunvericiliyinə uyğun olaraq cinayət, yaxud digər məsuliyyət daşıyırlar:

1. heyvanlar aləmi obyektlərindən özbaşına istifadə etdikdə, ovçuluq, balıqçılıq və heyvanlar aləmindən istifadənin qanunvericilikdə qoyulan qaydalarını pozduqda;

2. heyvanların yaşayış mühitinin və miqrasiya yollarının mühafizəsi qaydalarını pozduqda;

3. heyvanları özbaşına köçürdükdə, iqlimə uyğunlaşdırmaqda və cütləşdirdikdə;

4. heyvanlarla amansız rəftar etməkdə və ya onlara işgəncə verməkdə;

5. heyvanlar aləmi obyektləri kolleksiyalarının saxlanması, uçotu və onlardan istifadə qaydalarına əməl etmədikdə;

6. hüquq qaydalarına zidd olub, nadir və nəsli kəsilmək təhlükəsi qarşısında olan heyvanların tələf olması, sayının azalması və yaşayış mühitinin pozulması ilə nəticələnmiş hərəkətlər etdikdə.

Bundan başqa qanunun 56-cı maddəsində göstərilir ki, təşkilatlar və vətəndaşlar tərəfindən mövcud qanunvericilik pozularsa, bunun nəticəsində dəymiş zərər İttifaq və respublika qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada ödənilməlidir. Belə ki, qanunda göstərilmişdir ki, qanunsuz olaraq tutulmuş heyvanlar və onlardan hazırlanmış məhsul İttifaq və respublika qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada götürülməlidir. Qanunsuz olaraq tutulmuş heyvanları və onlardan hazırlanmış məhsulu götürmək mümkün olmadıqda, qanunvericilikdə müəyyən edilən qiymətlərlə onların dəyəri tutulmalıdır.

Qanunvericilikdə icazəsiz ov ovlamaq, balıq tutmaq qanunla qadağan edilmişdir. Qanunsuz ov etmək nəticəsində öldürülmüş vəhşi heyvan, od alətləri, qanunsuz tutulmuş balıqlar və balıqçılıq ləvazimatı dövlət orqanları tərəfindən müsadirə edilir. Məsələn, Azərbaycan SSR-in Cinayət Məcəlləsinin 159-cu maddəsinə görə qanunsuz balıq tutulmasına görə bir ilə qədər azadlıqdan məhrum etmə, habelə bir ilə qədər islah-əmək işləri, yaxud 200 manat (1980-1982-ci ilin qiymətləri ilə) cərimə tətbiq olunmaqla balıqçılıq ləvazimatı (tilov, qayıq və s.) müsadirə olunur. 159-cu maddənin 2-ci bəndində göstərilir ki, əgər yuxarıda göstərilən hallar təkrar olunarsa və qanunsuz balıq tutulması dəniz heyvanlarına, o cümlədən qiymətli balıq cinslərinə daha ciddi ziyan vurularsa, 4 ilə qədər azadlıqdan məhrum etmə ilə cəza tətbiq edilə bilər.

Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsinin 161-ci maddəsinə görə, qanunsuz ov etmək, habelə bir ilə islah-əmək işləri, yaxud ovçuluq ləvazimatını müsadirə etməklə 400 manat cərimə tətbiq edilirdi.

Qanunvericilikdə tamamilə qadağan olunmuş heyvan və quş növlərinin ovlanması və bu heyvan quşların ovlanması nəticəsində heyvanlar aləminə ciddi zərər vurularsa, Azərbaycan SSR CM-nin 161-ci maddəsinin 2-ci bəndinə görə, ovlanmış heyvanların və ovçuluq alətlərini müsadirə etməklə bir ildən üç ilədək azadlıqdan məhrum etmə cəzası tətbiq edilirdi.

Ümumiyyətlə, heyvanların mühafizə qaydalarının pozulmasına görə tətbiq edilən cəzalar, ətraf mühitin qorunması ilə bağlı olan digər qanunvericilikdə olduğu kimi ekoloji hüquq baxımından tələbata tam cavab vermirdi.

III FƏSİL

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANDA EKOLOGİYANIN FƏLSƏFİ VƏ HÜQUQİ MƏSƏLƏLƏRİ

3.1. Təbii sərvətlərdən istifadə edilməsinin fəlsəfi və hüquqi əsasları

İnsan – təbiət münasibətlərinin optimallaşdırılmasında əsas amillərdən biri təbiətdən istifadənin ekoloji – hüquqi və mənəvi aspektlərinin nəzərə alınmasıdır. Təbii sərvətlərdən istifadə edilməsinin ekoloji – hüquqi və mənəvi aspektlərinin nəzərə alınması, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadəni, həm də respublikamızda ekoloji şəraitin normal səviyyədə saxlanılmasını şərtləndirən amillərdəndir.

Təbiətdən istifadənin ekoloji və hüquqi-mənəvi aspektlərini araşdırmazdan əvvəl, təbii ehtiyatların təsnifatına, onların əsas əlamətlərinə, ekoloji strukturuna və təbiətdən istifadənin təyinatına nəzər salaq.

Mütəxəssislərin fikrincə, təbii ehtiyatlar insanın öz mövcudluğunu təmin etməyə yönəlmiş, öz məqsədlərinə nail olmaq üçün istifadə etdiyi təbii cisimlərin, maddələrin və təbiət hadisələrinin məcmuyuna deyilir. Təbii ehtiyatlara - hava, günəş, külək, su, torpaq, meşə, təbii tikinti materialları, faydalı qazıntılar və s. aiddir.¹

İnsanın meydana gəlməsi ilə əlaqədar təbii proseslərdə dəyişikliklər baş vermişdir. Təbiətin inkişafında yeni hərəkətverici qüvvəyə çevrilən insanların təbiəti dəyişdirici fəaliyyəti antropogen amillər adlanır.

Təbii ehtiyatların təsnifatında əsas əlamət onların növlərə bölünməsidir. Təbii ehtiyatların növlərinin təsnifatı elmi ədəbiyyatda aşağıdakı kimi təqdim edilir:

¹ Экологические основы природопользования: Учеб. пособие, 2-е изд., М., Изд -й Дом «Дашков и К», 2002 с 65.

1. Təbii hadisələr (günəş enerjisi, külək, okeanların qabarma və çəkilməsi və s.)

2. Heyvanat aləmi;

3. Bitki aləmi;

4. Təbii obyektlər (su, hava, toraq);

5. Faydalı qazıntılar (neft, qızıl və s.);

Faydalı qazıntılar təbiətdə həm hazır şəkildə (daş kömür, qiymətli metallar və s.), həm də emal edildikdən sonra (neft, süni kübrələr və s.) istifadə edilir.

Təbii ehtiyatların təsnifatında ikinci əlamət onların tükənmə dərəcəsinə görə bölünməsidir. Bu cəhətdən təbii ehtiyatlar 2 yerə bölünür: tükənən və tükənməyən.

Tükənməyən təbii ehtiyatlar: Uzun müddətli təbiətdən istifadə prosesində kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişməyən, yaxud hiss edilməyəcək dərəcədə dəyişən təbii-fiziki hadisə və cisimlərə deyilir. Tükənməyən təbii ehtiyatlara - günəş enerjisi, külək enerjisi, hərəkətdə olan suyun enerjisi, yerin təkinin enerjisi və s. daxildir. Su və hava praktiki olaraq kəmiyyətə dəyişməyə də insan fəaliyyəti nəticəsində keyfiyyətə pisləşmişdir.

Tükənən təbii ehtiyatlar: Uzunmüddətli təbiətdən istifadə prosesində kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişən təbii-fiziki hadisə və cisimlərə deyilir.

Təbii ehtiyatların təsnifatında üçüncü əlamət bərpa edilmə dərəcəsinə görə 3 yerə bölünür:

1. Bərpa edilən təbii ehtiyatlar;

2. Bərpa edilməyən təbii ehtiyatlar;

3. Qismən bərpa edilən təbii ehtiyatlar.

Təbiətdən istifadənin təyinatı müxtəlifdir. Belə ki, təbiətdən istifadə - insanın öz həyat fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə onun təbiətdən (təbii ehtiyatlardan) istifadəsinə deyilir və istifadə məqsədinə görə 4 formada özünü göstərir:

1. Həyati təminat məqsədi,

2. İqtisadi-təsərrüfat məqsədi,

3. Sağlamlıq məqsədi,

4. Mədəni - estetik məqsədlər.

1. Təbiətdən istifadənin ən mühüm formasını insanın həyat fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə hava, su, bitki və heyvanat aləmindən istifadə təşkil edir.

2. Təbiətdən istifadənin ikinci forması insan üçün istehlak malları istehsal edən iqtisadiyyat subyektinin (fabrik, zavod, kənd təsərrüfatı müəssisələri və s.) fəaliyyəti ilə bağlıdır.

3. Təbii ehtiyatlardan sağlamlıq məqsədi ilə istifadə edilməsi. Burada insanın sağlamlığı üçün lazım olan dağ havası, müalicəvi palçıqlar, mineral su mənbələri və s. təbii ehtiyatlardan istifadə nəzərdə tutulur.

4. Təbiətdən istifadənin mədəni - estetik forması dedikdə, insanların mədəni-idrakı tələbatının ödənilməsinə xidmət edən təbii gözəlliklərdən istifadə nəzərdə tutulur.

Təbiətdən istifadənin 3-cü və 4-cü formaları adətən, eyni vaxtda həyata keçirilir. Terminoloji cəhətdən 3-cü və 4-cü formalar çox vaxt mütəxəssislər tərəfindən ekoprofilaktika, ekomühafizə, sağlamlıq və mədəniyyəti əhatə edən ekoturizm kimi şərh edilir. Hər hansı bir ölkədə ekoturizmin geniş yayılması insan təbiət münasibətlərində mədəni amillərin formalaşmasında və ekoloji şüurun inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ekoturizmin genişləndirilməsi aktuallığı da bununla şərtlənir.

Təbiətdən istifadə öz xarakterinə görə iki yerə ayrılır: **ümumi** və **xüsusi**. Təbii ehtiyatlardan hava, dəniz, günəş enerjisi öz istifadə xarakterinə görə ümumi mahiyyət daşıyır və istifadə üçün xüsusi icazə tələb olunmur. Təbiətdən xüsusi istifadə isə səlahiyyətli dövlət orqanlarının icazəsi əsasında fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən həyata keçirilir.

İnsan-təbiət münasibətlərinin optimallaşdırılmasında təbiətdən səmərəli istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təbiətdən səmərəli istifadə insan - təbiət münasibətlərində ekoloji və hüquqi-mədəni amillərin vəhdəti ilə şərtlənir. Elmi ədəbiyyatın təhlili əsasında təbiətdən səmərəli istifadənin əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Təbii ehtiyatlardan istifadə həmin ehtiyatların bərpa olunması ilə müşayiət olunmalıdır;

2. Təbii ehtiyatlardan kompleks istifadə;

3. Təbii ehtiyatların təkrar istifadəsi;

4. Təbiəti mühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsi;

5. Təbii ehtiyatlardan istifadə prosesində yeni texnologiyaların tətbiq edilməsi.

Təbiətdən istifadənin yuxarıda göstərilən istiqamətlərini şərh edək:

1. Təbii ehtiyatlardan istifadənin birinci istiqaməti təbiətdə ekoloji tarazlığın saxlanmasıdır. Respublikamızın ekoloji qanunvericiliyində heyvanat və bitki aləminin qorunub saxlanması üçün xüsusi mühafizə olunan ərazilər nəzərdə tutulmuşdur ki, bura da qoruqlar, yasaqlıqlar, milli və təbii parklar, təbiət abidələri daxildir. Qanunda göstəriləyinə görə qoruqlarda nəinki hər hansı bir təsərrüfat fəaliyyətinə icazə verilmir, eyni zamanda müvafiq icazəsi olmayan kənar şəxslərin qoruq ərazisində gəzməsi qadağan edilir.

2. Təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadənin digər (ikinci) istiqaməti - təbiətdən kompleks istifadədir. Təbii ehtiyatlardan istifadənin hüquqi - mənəvi və ekoloji tərəfləri kompleks istifadəni tələb edir. Təbiətdən səmərəli istifadənin bu istiqaməti faydalı qazıntıların hasilatı zamanı həyata keçirilməlidir. Daha dəqiq desək, bu istiqamət faydalı qazıntı yataqlarının kompleks işlənməsini nəzərdə tutur. Qeyd edək ki, bütün faydalı filiz yataqları kompleks xarakter daşıyır, yəni praktiki olaraq hamısı bir çox müxtəlif mineralları və kimyəvi elementləri əhatə edir. Məsələn, mis filizindən həmçinin, sink, kükürd, dəmir, molibden, qızıl və gümüş almaq olar. Dəmir filizindən isə vanadium, nikel, kobalt, fosfor, borium, kükürd və germanium almaq olar. Yaxud, neft emalı zamanı əldə edilən və məşəldə yandırılan səmt qazından bir çox qiymətli birləşmələr almaq üçün istifadə etmək olar. Burada iki tendensiyanı nəzərə almaq olar: 1-si təbii ehtiyatlardan eyni müxtəlif təsərrüfat sahələrində istifadə edilməsi, 2-si təbii ehtiyatların istismara daha çox cəlb edilməsi. Bütün bunlar təbiətdən istifadənin mənəvi – ekoloji tərəflərini əhatə edir.

Məsələn, neft emalı sənayesinin tullantılarından şlaklar əmələ gəlir və şlaklardan asfalt tökülməsində ucuz və keyfiyyətli material kimi istifadə etmək olar. Belə ki, mütəxəssislərin fikrincə yolların bitum-şlakla örtülməsi asfalt-beton örtüklərindən 2 - 5 dəfə ucuz başa gəlir. Yaxud, bəzi sənaye istehsalı tullantılarından kənd təsərrüfatında şoran topaqların əhəng ilə gübrələnməsində istifadə etmək olar. Bu faktlar onu göstərir ki, təbii ehtiyatlardan kompleks istifadə, həm də müxtəlif tullantılardan səmərəli istifadəni nəzərdə tutur.

3. Təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadənin 3-cü istiqaməti təbii resusların təkrar istifadəsidir. Praktiki olaraq istehsal olunan bütün material növlərinin – metal, kağız, parça, plastmas və s.

təkrar emalı mümkündür. Sənaye tullantılarının təkrar emalının əhəmiyyəti ondadır ki, birincisi tullantıların təkrar emalına daha az enerji sərf edilir, ikincisi təkrar emal bərk tullantıların təbiətdə kəmiyyətə azalmasına xidmət edir.

Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda təkrar emal məsələsi inkişaf etmiş ölkələrdən geri qalır ki, bu da təkrar emal texnologiyasının mürəkkəb və baha başa gəlməsi ilə əlaqədardır.

4. Təbii ehtiyatlardan istifadənin 4-cü istiqaməti təbiəti mühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsidir. Təbii ehtiyatlardan istifadə prosesində təbiəti mühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsini əsasən, sənaye müəssisələri yerinə yetirməlidirlər. Ətraf mühitin mühafizəsinə cavabdeh olan dövlət orqanları isə sənaye müəssisələri tərəfindən təbiətimühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsinə nəzarət etməlidirlər. Ekoloji normativlərə görə hər hansı bir sənaye müəssisəsi aşağıdakı təbiətimühafizə tədbirlərini həyata keçirməlidir:

- Müəssisələrin təmizləyici qurğularla təchiz olunmasını təmin etməli;
- Aztullantılı texnologiyaların tətbiqi üzrə tədbirlər görməli;
- Müəssisələrin ətrafında sanitariya-mühafizə zonalarının yaradılmasını təmin etməli və s.

Ümumiyyətlə, dövlət ekoloji nəzarət orqanları ekoloji qanunvericilikdə nəzərdə tutulan normativ-hüquqi aktların yerinə yetirilməsinə nəzarət etməlidir.

5. Təbii ehtiyatlardan istifadə prosesində yeni texnologiyaların tətbiq edilməsi. Hazırda yeni texnologiyaların hazırlanması əsasən aşağıdakı bir çox sahələri əhatə edir:

- enerjiqoruyucu texnologiya;
- resursqoruyucu texnologiya;
- təkrar emal;
- tullantıların təmizlənməsi;
- ətraf mühitin monitorinqi və s.

Enerjiqoruyucu texnologiyalara adətən qeyri-ənənəvi enerji mənbələrindən (günəş enerjisindən, dəniz axıntılarından enerji mənbələrindən və s.) istifadə aid edilir. Hazırda ABŞ, Rusiya, Meksika və s. ölkələrdə qeyri-ənənəvi enerji mənbələrindən istifadə həyata keçirilməkdədir.

Resursqoruyucu texnologiyaların tətbiqi xüsusən, tükənən təbii ehtiyatlar üçün aktualdır. Məsələn, yerin daha dərin qatların-

dan neft hasilatına imkan yaradan yeni texnologiyalar işlənməkdədir. Tullantıların təmizlənməsi texnologiyası isə avtomobil mühərriklərindən çıxan qazların təmizlənməsində tətbiq edilir. Bu texnologiya artıq bir çox ölkələrdə tətbiq edilir. Respublikamızda bu problemin həlli ilə bağlı son illər müəyyən işlər görülmüşdür. Məsələn, tərkibində qurğuşun olan benzinin istehsalı və istifadəsi artıq bir neçə ildir ki, qadağan edilmişdir.

Təbii ehtiyatların bərpa olunması əsasən bitki aləmi və heyvanat aləminin zənginləşdirilməsini və torpağın məhsuldarlığını əhatə edir. Bu baxımdan təbii ehtiyatlara ziyan vura biləcək hər hansı bir antropogen təsirlərin (meşələrin qırılması, qanunsuz ov, torpaqların səmərəsiz istifadəsi və s.) qarşısının alınması üçün dövlət tərəfindən müxtəlif hüquqi tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Bu hüquqi tədbirlərdən biri yeni ekoloji qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsidir.

Təbiətdən istifadənin hüquqi – mənəvi aspektlərinə əməl edilməsi şərtlərindən biri insan həyatının və bütöv canlı aləmin mövcudluğunu təşkil edən su ehtiyatlarından səmərəli istifadədir.

Məlumdur ki, Planetin üst qatının ümumi sahəsinin 70,8%-ni su təşkil edir. Yerin bütün su ehtiyatının 97%-i dünya okeanlarının payına düşür. İçməli suyun əsas hissəsi (70%) qar örtükləri və buzlaqlarda toplanır. İçməli su ehtiyatının 23%-i yeraltı suların payına düşür ki, bunların da ancaq 7%-i istifadə üçün əldə etmək mümkün olur.

Su ehtiyatlarından istifadə prosesində əsas problemlərdən biri içməli suyun müxtəlif polyutantlarla çirklənməsidir. Bu çirkləndiricilərə - zərərli maddələr, pestisidlər, neft və neft məhsulları, səthi-aktiv maddələr və s. daxildir. Su hövzələrinin müxtəlif polyutantlarla (çirkləndiricilərlə) çirkləndirilməsi bütün ölkələrdə insan-təbiət münasibətlərinə mənfi təsir edən problemlərdən biridir. Təəssüf ki, suyun çirklənməsi onsuz da su qıtlığı olan respublikamızda da ciddi problemə çevrilmişdir.

Bu baxımdan suyun çirklənməsinin qarşısını almaq üçün əhəlinin ekoloji maarifləndirilməsini gücləndirmək və sudan istifadənin hüquqi-ekoloji məsələlərini həll etmək istiqamətində son illər müəyyən tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlərdən biri su hövzələrinin mühafizəsi ilə bağlı yeni hüquqi-normativ aktların qəbul edilməsidir.

Su ehtiyatlarının səmərəli istifadəsinin əsas istiqamətlərini sudan təkrar istifadə, yəni təmizləmə texnologiyalarının tətbiqi, suyun paylanması üzrə təşkilatı tədbirlərin həyata keçirilməsi, sudan istifadənin hüquqi-iqtisadi metodlarla nizamlanması, sudan istifadə prosesində hüquqi və mənəvi tələblərə əməl edilməsi və s. təşkil edir. Sudan istifadənin hüquqi-iqtisadi metodlarla tənzimlənməsi - ödənişlilik, lissenziyalaşdırma və limitləşdirməni əhatə edir.

Respublikamızda su qanunvericiliyinin inkişafında «Azərbaycan Respublikası Su Məcəlləsinin təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (27/XII/97) mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu Qanun Azərbaycan respublikasında su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi ilə bağlı hüquq münasibətlərini tənzimləyir. Respublikanın su obyektləri, Xəzər dənizinin Azərbaycana mənsub olan bölməsi hüquqi cəhətdən Azərbaycan xalqının milli sərvətidir, əhəlinin həyat və fəaliyyətinin əsası kimi istifadə edilir və qorunur, flora və faunanın mövcudluğunu təmin edir.

Su Məcəlləsinin I bölməsində qanunvericiliyin mahiyyəti, su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi ilə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsi, respublikanın yeraltı, yerüstü və sərhəd su obyektləri, su münasibətlərinin subyektləri, su obyektləri üzərində dövlət və bələdiyyə mülkiyyəti şərh edilmişdir.

Məcəllənin II bölməsi – su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi sahəsində idarəetmənin təşkilinə həsr edilmişdir. Bu bölmədə (16-29 – cu maddələr) su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi sahəsində dövlətin vəzifələri və bələdiyyənin səlahiyyətləri, su obyektlərinin dövlət monitorinqi, suların dövlət uçotu, dövlət su kadastı, su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi üzərində dövlət nəzarəti müəyyənləşdirilmişdir.

Qanunvericiliyin III bölməsi (30-95-ci maddələr) su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi qaydalarını əhatə edir. Bu bölmədə (30-46-cı maddələr) su obyektlərindən istifadə hüququ, su obyektlərindən istifadənin növləri, su obyektlərinin istifadəyə verilməsi qaydaları, sudan istifadə edənlərin hüquq və vəzifələri, su təsərrüfatı fəaliyyəti nəticəsində dəymiş zərərin ödənilməsi izah edilmişdir. Bundan başqa, su obyektlərindən əhəlinin içməli su, müalicə-kurort, sağlamlaşdırma, istirahət və idman məqsədləri üçün istifadə (47-50-ci maddələr), su obyektlərindən kənd təsərrü-

fatı ehtiyacları üçün istifadə (51-58-ci maddələr), sənaye və hidroenergetika məqsədləri üçün istifadə (59-63-cü maddələr), nəqliyyat ehtiyacları üçün istifadə (64-65-ci maddələr), balıqçılıq və ovçuluq üçün istifadə (66-73-cü maddələr), xüsusi qorunan su obyektlərindən istifadə (74-76-cı maddələr), tullantı suların axıdılması, yanğından mühafizə və digər məqsədlər üçün istifadə (77-80-ci maddələr) qaydaları da Məcəllənin 3-cü bölməsində şərh edilmişdir.

Qanunvericiliyin III bölməsinin XIV fəslində su obyektlərinin mühafizəsinin ümumi qaydaları təsbit edilmişdir. Burada (81-93-cü maddələr) su mühafizə zonaları, su obyektlərinin çirklənməkdən və zibillənməkdən qorunması, sanitariya mühafizəsi zonalarının müəyyən edilməsi, su obyektlərinə zərərli təsirin yol verilən normaları, su obyektlərində fəvqəladə ekoloji vəziyyət və ekoloji fəlakət zonaları haqqında hüquqi qaydalar öz əksini tapmışdır.

Məcəllənin 94-95-ci maddələrində suların vəziyyətinə təsir edən müəssisələrin, qurğuların və digər obyektlərin yerləşdirilməsi, layihələşdirilməsi, tikilməsi, bərpası və istismarının hüquqi şərtləri ifadə olunmuşdur.

Respublikamızda meşələrdən istifadə və yaşıllıqların qorunmasında «Azərbaycan respublikasında Meşə Məcəlləsinin təsdiq edilməsi haqqında» AR Qanunu (30 dekabr 1997-ci il) mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 10 fəsil 80 maddədən ibarət olan bu Qanun Respublika ərazisində meşə münasibətlərinin tənzimlənməsinin, meşələrdən istifadənin, onların mühafizəsinin, qorunmasının, bərpasının, ekoloji və ehtiyat potensialının yüksəldilməsinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir.

Meşə qanunvericiliyinin məqsəd və vəzifələri - meşələri elmi əsaslarla idarə etmək, meşə ekosisteminin bioloji müxtəlifliyini saxlamaq, meşələrin ehtiyat potensialını yüksəltmək prinsipləri əsasında onlardan səmərəli istifadə etmək, eyni zamanda meşələrin mühafizəsini və bərpasını təmin etməkdən ibarətdir.

Məcəllənin I fəslində (1-10-cu maddələr) meşə qanunvericiliyi ilə tənzimlənən münasibətlər, meşə münasibətlərinin obyektləri, meşə fondu, meşə fondunun torpaqları və sahələri, meşə fonduna daxil olmayan ağac – kol bitkiləri, meşə münasibətlərinin subyektləri, meşə istifadəçiləri və s. məsələlər təsbit olunmuşdur. Meşə Məcəlləsində respublikanın meşə fondu və ağac – kol bitkiləri üzərində mülkiyyət, onlardan istifadə hüququ, meşələrin

mühafizəsi və bərpası sahəsində dövlət idarəetməsi, mühafizəsi, qorunması və s. məsələlər hüquqi cəhətdən geniş şərh edilmişdir.

Qeyd edək ki, qanunvericilikdə meşələrlə yanaşı meşə bitkiləri ilə örtülü olmayan meşə fondu torpaqlarının istifadəsi, mühafizəsi, qorunması və bərpası, meşədən istifadəyə qoyulan əsas tələblər (V fəsil) də şərh edilmişdir. Bu tələblərdən biri – əhəlinin sağlamlığının qorunması, ətraf mühitin yaxşılaşdırılması və iqtisadiyyatın inkişafı üçün meşələrin mühityaradıcı, suyu mühafizə, qoruyucu və digər funksiyalarının saxlanılması və gücləndirilməsindən (maddə 47) ibarətdir. Qanunvericilikdə meşə fondunun mühafizəsi və qorunması haqqında (maddə 58) göstərilmişdir ki, meşələrin qorunması onların bioloji və digər xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla həyata keçirilir. Meşələrin mühafizəsi – meşələri məhv olunmaqdan, zədələnmədən, zəifləmədən, çirklənmədən və digər mənfi təsirlərdən qorumaq sahəsində təşkilati, hüquqi və başqa tədbirlər sistemindən ibarətdir.

Təbiətdən istifadənin hüquqi – mənəvi aspektlərinə əməl edilməsi şərtlərindən biri də istər milli, istərsə də, qlobal şəkildə faydalı qazıntılardan səmərəli istifadə ilə əlaqədardır.

Mövcüd elmi ədəbiyyata əsaslanaraq faydalı qazıntıların təsnifatını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Filiz ehtiyatları – dəmir və marqans filizləri, boksitlər, xromitlər, mis, qurğuşun, sink, nikel, volfram, molibden, qalay, sürmə filizləri və s.;

- Təbii tikinti materialları – daş, mərmər, qranit, qum, əhəng, dolomit, gil və s.;

- Qeyri-filiz faydalı qazıntılar – dağ billuru, almaz, aqat, korund, yaşma və s.;

- Dağ - kimya xammalı – apatin, fosforit, xörək duzu, kalium duzu, kükurd, yod, və bromlu məhsullar, borit və s.;

- Yanacaq – enerji ehtiyatları – neft, qaz, daş kömür, torf, uran filizləri;

- Hidromineral ehtiyatları, yeraltı, təmiz (içməli), mineral və termik sular;

- Oksanların mineral ehtiyatları – filizli hissələr, kontinental şelf təbəqələri, dəmir-marqans birləşmələri (3-6 km. dərinlikdə) və s.;

- Dəniz sularının mineral ehtiyatları – dəmir, qurğuşun, uran, qızıl, natrium, brom, maqnezium, duz, marqans və s.

Qeyd edək ki, faydalı qazıntıların istismarında texnoloji qaydalara əməl olunmadığına görə çoxlu itkiyə yol verilir. Bu baxımdan hazırda dağ-mədən kompleksləri ətraf təbii mühiti çirkləndirən, insan – təbiət münasibətlərindəki tarazlığı ciddi şəkildə pozan mühüm bir amilə çevrilmişdir. Dağ-mədən sənayesinin tullantıları, həm tərkibinə görə, həm də kəmiyyətə ekosistemin vəziyyətinə mənfi təsir etməklə gözlənilməyən ekoloji təhlükə mənbəyinə çevrilə bilər.

Respublikamızda faydalı qazıntılardan istifadənin ekoloji – hüquqi cəhətdən tənzimlənməsində «Yerin təki haqqında» Azərbaycan respublikasının Qanunu (13.02.1998-ci il) mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu Qanun Azərbaycan respublikası ərazisində, o cümlədən Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan respublikasına mənsub bölməsində yer təkinin öyrənilməsi (axtarış, kəşviyyət), onun səmərəli istifadəsi, mühafizəsi və görülməli işlərin təhlükəsizliyi ilə əlaqədar münasibətləri tənzimləyir. Bu Qanun yerin təkindən istifadədə dövlətin, yer təki istifadəçilərinin və vətəndaşların mənafelərinin qorunmasını təmin edir.

Qanunun 1-ci fəslində - yer təkindən istifadənin prinsipləri, yer təki üzərində mülkiyyət hüququ, yer təkinin vahid dövlət fondu, yer təkindən istifadə münasibətlərinin tənzimlənməsində dövlət hakimiyyət orqanlarının vəzifələri əsas yer tutur. «Yer təkindən istifadənin prinsipləri» adlanan 2-ci maddədə – ətraf mühitin mühafizəsinin təmin edilməsi – əsas şərtlərdən biridir.

Qanunun 11-ci maddəsində göstərilir ki, yerin təkinin ayrı-ayrı sahələrindən istifadə ölkənin təhlükəsizliyi və ətraf mühitin mühafizəsini təmin etmək məqsədilə məhdudlaşdırıla, yaxud qadağan edilə bilər. Bu baxımdan əgər yaşayış məntəqələrinin, şəhəratı zonaların, sənaye, nəqliyyat və rabitə obyektlərinin ərazilərində yerin təkindən istifadə insanların həyat və sağlamlığına təhlükə törədərsə, təsərrüfat obyektlərinə və ya ətraf mühitə zərər vursasa, o, qismən və ya tamamilə qadağan edilə bilər.

Qanunda göstərilir ki, yerin təki istifadə üçün müəyyən müddətə və ya daimi verilir. Yerin təkinin müəyyən müddətə verilməsi qanunda aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir.

1. Geoloji öyrənilmə üçün - 5 ilədək müddətə;
2. Faydalı qazıntıların çıxarılması üçün - 25 ilədək müddətə;
3. Göstərilən istifadə növləri birləşdirildikdə - 30 ilədək müddətə.

Qanunun əsas bölmələri aşağıdakı hüquqi məsələləri əhatə edir:

- I bölmə – *Ümumi müddəalar*,
- II bölmə – *Yerin təkindən istifadənin əsasları*,
- III bölmə – *Yer təkinin səmərəli istifadəsi və mühafizəsi*,
- IV bölmə – *Yer təkinin geoloji tədqiqi*,
- V bölmə – *Yerin təkindən istifadə münasibətlərinin dövlət tənzimlənməsi*,
- VI bölmə – *Yerin təkindən istifadənin iqtisadi mexanizmi*,
- VII bölmə – *Qanunun pozulmasına görə məsuliyyət*.

Qanunun 46-cı maddəsində göstərilir ki, bu qanunun pozulmasına görə hüquqi və fiziki şəxslər aşağıdakı hallarda məsuliyyət daşıyırlar.

1. Yerin təkindən istifadənin qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydaları pozularsa;
2. Yerin təkindən istifadə ilə əlaqədar işlərin aparılması, yer təkinin və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə standartların (norma və qaydaların) tələbləri pozularsa;
3. Yer təkinin çirklənməsinə və faydalı qazıntı yatağının istismarı üçün yararsız hala düşməsinə yol verilsə;
4. Faydalı qazıntı yayılan sahələrdə özbaşına tikinti işləri aparılarsa;
5. Yerin təkindən istifadə edilərkən bina və qurğuların, eləcə də, xüsusi mühafizə olunan ərazilərin və ətraf mühit obyektlərinin toxunulmazlığı təmin edilməzsə;
6. Ləğv edilən və konservasiya olunan dağ – qazmaların və buruq quyularının əhalinin və ətraf mühitin təhlükəsizliyini təmin edən vəziyyətə gətirilməsi, habelə konservasiya müddəti ərzində faydalı qazıntı yataqlarının, dağ – qazmalarının və buruq quyularının qorunması tələblərinə əməl edilməzsə;
7. Yerin təkindən istifadə edilərkən yararsız hala salınmış torpaq sahələri və digər təbiət obyektləri onların istifadəsi üçün yararlı vəziyyətə gətirilməzsə və s. Bundan başqa, yerin təkindən istifadə sahəsində bu Qanuna zidd olan hər hansı bir fəaliyyət qadağandır.

Təbiətdən istifadə prosesində tarixən həmişə hüquqi – ekoloji gərginlik yaradan məsələlərdən biri torpaqdan səmərəsiz və israfçılıqla istifadə olunmasıdır. Tarixi təcrübə göstərir ki, torpaqdan səmərəsiz istifadə forması onun deqradasiyasına gətirib çıxarır.

Torpağın degradasiyası dedikdə onun ekosisteminin pozulması, torpağın ətraf mühitin davamlılığını təmin etmə qabiliyyətinin azaldılması, yaxud məhv edilməsi başa düşülür. Torpaq ehtiyatlarından istifadə öz təyinatına görə 2 növə ayrılır:

1. Sənaye məqsədləri üçün.

2. Kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün.

Topağdan sənaye üçün istifadə – faydalı qazıntıların çıxarılmasından - zavod və fabriklərin tikilməsi, sənaye infrastrukturunun yaradılması, yeni yaşayış məntəqələrinin tikilməsi kimi geniş bir antropogen fəaliyyət sahəsini əhatə edir. Torpaq ehtiyatlarından sənaye fəaliyyəti üçün istifadə ekosistemin dağılması, ətraf mühitin çirkləndirilməsi, su obyektlərində ekoloji rejimin pozulması, torpaq örtüyünün dağılması ilə müşayiət olunur.

Doğrudur, kənd təsərrüfatı ərzaq məhsullarının əldə edilməsində davamlılığını təmin edir. Eyni zamanda kənd təsərrüfatında məhsuldarlığı artırmaq məqsədilə torpaqlara mineral kübrələrin və pestisidlərin normadan artıq verilməsi nəticəsində torpağın və su obyektlərinin intensiv şəkildə çirklənməsi baş verir. Buna görə də hazırda torpaqdan istifadədə başlıca sosial-ekoloji məqsəd - davamlı aqrosistemin yaradılması, kənd təsərrüfatı torpaqlarının məhsuldarlığını artırmaq və əhalinin kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatını ödəməkdən ibarətdir.

Torpağın məhsuldarlığı onun kimyəvi tərkibi, fiziki xüsusiyyətləri və su rejimindən asılıdır. Torpaq, həmçinin özünəməxsus bioloji xüsusiyyətlərə malikdir. Rütubət, temperatur, günəşli günlərin sayı da torpağın məhsuldarlığına təsir edən mühüm amillərdir. Bu baxımdan həm, ekoloji tarazlığı saxlamaq, həm də kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını artırmaq üçün torpağın istismarını elmi metodlar əsasında həyata keçirmək məqsədəuyğundur. Torpağın ekoloji tarazlığının pozulmasında eroziya (torpağın fiziki cəhətdən məhv olması) əsas rol oynayır. Torpaq eroziyası əsasən, torpağın aqrotexniki qaydada becərilmə səviyyəsindən asılıdır.

Eroziyaya qarşı mübarizə metodları müxtəlifdir və torpağın kimyəvi-bioloji xüsusiyyətlərindən, iqlim və aqro-iqtisadi şəraitindən asılıdır. Torpağı külək və su eroziyasından, şorlanmadan qorumaq üçün əlaqədar təşkilatlar və mütəxəssislər tərəfindən müəyyən ekoloji tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur.

Təbiətdən istifadənin hüquqi – ekoloji tənzimlənməsinə təsir edən amillərdən biri yaşıllıqlardan istifadənin vəziyyətidir. Yaşıllıqlardan istifadənin hüquqi – ekoloji tənzimlənməsi «Bitki mühafizəsi haqqında» Azərbaycan respublikasının Qanununda (03.12.1996-cı il) öz geniş ifadəsini tapmışdır. Azərbaycan respublikası ərazisində bitki mühafizəsinin təşkili və həyata keçirilməsinin hüquqi əsaslarını müəyyən edən bu Qanun VI fəsil və 17 maddədən ibarətdir. Bitki mühafizəsi haqqındakı Qanunun məqsədi – bitkilərin və onların məhsullarının ziyanverici, xəstəlik və əlaq otlarından qorunması məqsədilə elmi cəhətdən əsaslandırılmış kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsidir.

Bu Qanuna görə - Dövlət bitki mühafizə xidməti bitki mühafizəsi sahəsində, habelə pestisidlərin, bioloji və digər bitki mühafizə vasitələrinin toksikoloji təsiri, ətraf mühitin çirklənməsi, keyfiyyətini itirmiş və istifadəsi qadağan olunmuş kimyəvi maddələrin zərərsizləşdirilməsi məsələlərində ekologiya və təbiəti mühafizə, sanitariya – epidemioloji, baytarlıq və bitki karantini üzrə dövlət xidmətləri ilə birlikdə fəaliyyət göstərir (maddə 7).

Qanunun 8-ci maddəsində Dövlət fitosanitar nəzarətinin vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir. Burada göstərilir ki, Dövlət fitosanitar nəzarəti – dövlət bitki mühafizə xidmətinin ziyanverici və xəstəliklərinin, habelə əlaq otlarının aşkar edilməsi, onların məhsullarının qorunması üçün tədbirlərin görülməsi, bitki mühafizəsi sahəsində Azərbaycan respublikasının qanunvericiliyin pozulması hallarının aşkar edilməsi və aradan qaldırılmasına yönəldilmiş fəaliyyətdir.

Qanunun IV fəslində (11-12-ci maddələr) göstərilir ki, bitkiləri ziyanverici, xəstəlik və əlaq otlarından qorumaq üçün mütləq dövlət sınağından keçmiş və respublikamızda tövsiyyə edilmiş, kimyəvi, bioloji və digər bitki mühafizə vasitələri, xüsusi maşın və aparatlar tətbiq edilir. Mövcud qanuna görə, bu və ya başqa ölkələrdə dövlət sınağından keçməmiş, qeydə alınmamış, habelə istifadəsi qadağan olunmuş preparatların istehsalı, satışı, xaricdən gətirilməsi və tətbiqi qadağan olunur.

Qanunun V fəslində – bitki mühafizəsi sahəsində müəssisələrin, idarələrin, təşkilatların, torpaq mülkiyyətçilərinin, torpaq istifadəçilərinin və vətəndaşların vəzifələri təsbit edilmişdir. Burada göstərilir ki, bitki mənşəli məhsulların tərkibində pestisidlər, nitratların, həyat üçün təhlükəli olan müxtəlif zəhərli maddə-

lərin qalıq miqdarı yol verilən normativ səviyyədən artıq olarsa, onun satışına icazə verilmir.

Qanunun VI fəslində qeyd edilmişdir ki, bitki mühafizəsi haqqında qaydaları pozduqda, kənd təsərrüfatı məhsullarını və ətraf mühiti pestisidlərlə və müxtəlif zəhərli maddələrlə çirkləndirdikdə, tərkibində digər müxtəlif zəhərli maddələrin qalıq miqdarı yol verilən normativ səviyyədən artıq olan məhsulları satdıqda və mövcud qanunun pozulmasının digər hallarında respublikamızın qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada intizam, maddi, inzibati və cinayət məsuliyyətinə cəlb edirlər.

Qeyd edək ki, insanların rifahı naminə təbii mühafizə amili kimi bitki ekosistemlərinin saxlanması və istifadəsi problemi artıq qlobal xarakter daşıyır. Bu o deməkdir ki, meşələr qırılmalı və bataqlıqlar qurudulmalıdır. Eyni zamanda, bitki ekosistemlərinin bəzi sahələrindən istifadə ümumiyyətlə, qanunla qadağan edilməlidir. Bəzi sahələr isə elmi metodlara əsaslanaraq, **hüquqi və mənəvi amillər** nəzərə alınmaqla səmərəli istifadə olunmalıdır. Bitki ekosistemlərinin istifadəsində və onların tükənməsinin qarşısının alınmasında hüquqi-mənəvi amillərə ciddi şəkildə diqqət yetirilməsi əsas şərtlərdən biri ola bilər.

İnsan – təbiət münasibətlərinin optimallaşdırılmasında heyvanat aləmindən səmərəli istifadə də mühüm yer tutur. Məlumdur ki, ekosistemlərdə heyvanat aləminin rolu böyükdür. Heyvanlar bitki aləminin (bəzi üzvü maddələrin) emalında, torpaq əmələ gəlmə prosesində iştirak edir, ekosistemlərin həyat siklini tamamlayır, insanlar üçün qida və paltar mənbəyi rolu oynayır. Məsələn, yağış qurdları 20 sm. dərinliyə kimi torpaq kütləsini emal edir, marmotlar (gəmiricilər dəstəsinə aid olub yeraltı yuvalarda yaşayan kiçik heyvan) 1 hektar ərazidə 100 kubmetrə qədər torpağı üzə çıxarır, köstəbək isə 500 kq. torpağı altından üzə çıxarır (şum edir). Bir çox heyvan növləri bitkiləri tozlandırır, müxtəlif bitki toxumlarını ərazilərə yayırlar. Yırtıcı heyvanlar xəstə və zəif heyvanları məhv edərək ekosistemdə sanitar rolu oynayır və çoxlu bioloji növlərin populyasiyasının sağlamlaşmasına xidmət edirlər. Bu baxımdan heyvanların faydalı və zərərli qruplara bölünməsi çox nisbi xarakter daşıyır. Ekosistemin tənzimlənməsində və insanların ərzaq və paltara olan tələbatının ödənilməsində mühüm rol oynayan vəhşi heyvanlardan səmərəli istifadə edilməsi

hazırda ekoloji mədəniyyətin inkişaf dərəcəsini göstərən amillərdəndir.

Heyvanların sayının vaxtı-vaxtında qeydiyyatı alınması, onların ərazilər üzrə optimal sıxlıq vəziyyətinin müəyyənəndirilməsi, heyvanların sayının və artım dinamikasının idarə olunması, ovlama müddətinin düzgün təyin edilməsi insan-təbiət münasibətlərinin mənəvi amillərindəndir. Heyvanat aləmindən istifadə prosesində mənəvi amillərə əməl edilməzsə, nə vəhşi heyvanları, nə də onların yaşadıkları vəhşi təbiəti gələcək nəsillər üçün qoruyub saxlamaq mümkün olmayacaqdır.

Lakin, son 30-40 ilin təcrübəsi göstərir ki, heyvanat aləmindən istifadə prosesində təkcə mənəvi amillər kifayət etmir. Bizim fikrimizcə, heyvanat aləmindən istifadə prosesində həm mənəvi, həm də hüquqi məsuliyyətin artırılması məsələləri Respublikamızın ekoloji qanunvericiliyində kifayət qədər öz ifadəsini tapmışdır. Bu fikri şərh etmək üçün «Heyvanlar aləmi haqqında» Azərbaycan respublikasının Qanununa (04.06.1999-cu il) diqqət yetirək.

Bu Qanun Azərbaycan respublikasında heyvanlar aləminin mühafizəsinin və istifadəsinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir. Qanunda göstərilir ki, heyvanlar aləmi təbii mühitin və bioloji müxtəlifliyin əsas komponentlərindən biri, ölkənin milli sərvəti, əhalinin mənəvi və estetik tələbat mənbəyi olaraq elmi-tədqiqat obyektı, xammal və yeyinti məhsulları kimi istifadə edilir və qorunur.

Bu Qanunun məqsədi – respublika ərazisində təbii sərbəstlik, yarımşəbəst və qeyri sərbəst şəraitdə daimi, müvəqqəti və köçəri yaşayan bütün vəhşi heyvan növlərinin, onların yaşayış yerlərinin, nəsil verməsinin, populyasiyalarının, cinsiyyət hüceyrələrinin, rüşeymlərinin və heyvanlar aləminin digər obyektlərinin qorunub saxlanması və səmərəli istifadəsini təmin etməkdir.

Qanunun vəzifələri isə, heyvanlar aləminin mühafizəsinin və istifadəsinin təşkilinə, idarə edilməsinə və dövlət tənzimlənməsinə hüquqi baza yaratmaqdır.

Qanunun I fəslində (1-6-cı maddələr) istifadə edilən termin və anlayışların izahı, heyvanlar aləminin obyektləri və subyektləri, heyvanlar aləminin obyektləri üzərində mülkiyyət hüququ, heyvanlar aləminin mühafizəsi və istifadəsi ilə bağlı hüquq münasibətləri müəyyənəndirilmişdir.

lərin qalıq miqdarı yol verilən normativ səviyyədən artıq olarsa, onun satışına icazə verilmir.

Qanunun VI fəslində qeyd edilmişdir ki, bitki mühafizəsi haqqında qaydaları pozduqda, kənd təsərrüfatı məhsullarını və ətraf mühiti pestisidlərlə və müxtəlif zəhərli maddələrlə çirkləndirdikdə, tərkibində digər müxtəlif zəhərli maddələrin qalıq miqdarı yol verilən normativ səviyyədən artıq olan məhsulları satdıqda və mövcud qanunun pozulmasının digər hallarında respublikamızın qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada intizam, maddi, inzibati və cinayət məsuliyyətinə cəlb edirlər.

Qeyd edək ki, insanların rifahı naminə təbii mühafizə amili kimi bitki ekosistemlərinin saxlanması və istifadəsi problemi artıq global xarakter daşıyır. Bu o deməkdir ki, meşələr qırılmalı və bataqlıqlar qurudulmalıdır. Eyni zamanda, bitki ekosistemlərinin bəzi sahələrindən istifadə ümumiyyətlə, qanunla qadağan edilməlidir. Bəzi sahələr isə elmi metodlara əsaslanaraq, **hüquqi və mənəvi amillər** nəzərə alınmaqla səmərəli istifadə olunmalıdır. Bitki ekosistemlərinin istifadəsində və onların tükənməsinin qarşısının alınmasında hüquqi-mənəvi amillərə ciddi şəkildə diqqət yetirilməsi əsas şərtlərdən biri ola bilər.

İnsan – təbiət münasibətlərinin optimallaşdırılmasında heyvanat aləmindən səmərəli istifadə də mühüm yer tutur. Məlumdur ki, ekosistemlərdə heyvanat aləminin rolu böyükdür. Heyvanlar bitki aləminin (bəzi üzvü maddələrin) emalında, torpaq əmələ gəlmə prosesində iştirak edir, ekosistemlərin həyat siklini tamamlayır, insanlar üçün qida və paltar mənbəyi rolu oynayır. Məsələn, yağış qurdları 20 sm. dərinliyə kimi torpaq kütləsini emal edir, marmotlar (gəmiricilər dəstəsinə aid olub yeraltı yuvalarda yaşayan kiçik heyvan) 1 hektar ərazidə 100 kubmetrə qədər torpağı üzə çıxarır, köstəbək isə 500 kq. torpağı altdan üzə çıxarır (şum edir). Bir çox heyvan növləri bitkiləri tozlandırır, müxtəlif bitki toxumlarını ərazilərə yayırlar. Yırtıcı heyvanlar xəstə və zəif heyvanları məhv edərək ekosistemdə sanitar rolu oynayır və çoxlu bioloji növlərin populyasiyasının sağlamlaşmasına xidmət edirlər. Bu baxımdan heyvanların faydalı və zərərli qruplara bölünməsi çox nisbi xarakter daşıyır. Ekosistemin tənzimlənməsində və insanların ərzaq və paltara olan tələbatının ödənilməsində mühüm rol oynayan vəhşi heyvanlardan səmərəli istifadə edilməsi

hazırda ekoloji mədəniyyətin inkişaf dərəcəsini göstərən amillərdəndir.

Heyvanların sayının vaxtı-vaxtında qeydiyyata alınması, onların ərazilər üzrə optimal sıxlıq vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi, heyvanların sayının və artım dinamikasının idarə olunması, ovlama müddətinin düzgün təyin edilməsi insan-təbiət münasibətlərinin mənəvi amillərindəndir. Heyvanat aləmindən istifadə prosesində mənəvi amillərə əməl edilməzsə, nə vəhşi heyvanları, nə də onların yaşadıkları vəhşi təbiəti gələcək nəsillər üçün qoruyub saxlamaq mümkün olmayacaqdır.

Lakin, son 30-40 ilin təcrübəsi göstərir ki, heyvanat aləmindən istifadə prosesində təkcə mənəvi amillər kifayət etmir. Bizim fikrimizcə, heyvanat aləmindən istifadə prosesində həm mənəvi, həm də hüquqi məsuliyyətin artırılması məsələləri Respublikamızın ekoloji qanunvericiliyində kifayət qədər öz ifadəsini tapmışdır. Bu fikri şərh etmək üçün «Heyvanlar aləmi haqqında» Azərbaycan respublikasının Qanununa (04.06.1999-cu il) diqqət yetirək.

Bu Qanun Azərbaycan respublikasında heyvanlar aləminin mühafizəsinin və istifadəsinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir. Qanunda göstərilir ki, heyvanlar aləmi təbii mühitin və bioloji müxtəlifliyin əsas komponentlərindən biri, ölkənin milli sərvəti, əhalinin mənəvi və estetik tələbat mənbəyi olaraq elmi-tədqiqat obyektı, xammal və yeyinti məhsulları kimi istifadə edilir və qorunur.

Bu Qanunun məqsədi – respublika ərazisində təbii sərbəstlik, yarımşəbəst və qeyri sərbəst şəraitdə daimi, müvəqqəti və köçəri yaşayan bütün vəhşi heyvan növlərinin, onların yaşayış yerlərinin, nəsil verməsinin, populyasiyalarının, cinsiyyət hüceyrələrinin, rüşeymlərinin və heyvanlar aləminin digər obyektlərinin qorunub saxlanması və səmərəli istifadəsini təmin etməkdir.

Qanunun vəzifələri isə, heyvanlar aləminin mühafizəsinin və istifadəsinin təşkilinə, idarə edilməsinə və dövlət tənzimlənməsinə hüquqi baza yaratmaqdır.

Qanunun I fəslində (1-6-cı maddələr) istifadə edilən termin və anlayışların izahı, heyvanlar aləminin obyektləri və subyektləri, heyvanlar aləminin obyektləri üzərində mülkiyyət hüququ, heyvanlar aləminin mühafizəsi və istifadəsi ilə bağlı hüquq münasibətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Qanunun II fəslı (7-11-ci maddələr) heyvanlar aləminin mühafizəsi və istifadəsi sahəsində idarəetməyə həsr edilmişdir. Qanunun III fəslində (12-26-cı maddələr) isə heyvanlar aləmindən istifadənin hüquqi qaydaları şərh edilmişdir. Burada heyvanlar aləmindən istifadənin forma və növləri, balıqçılıq, ovçuluq, ov və balıqçılıq obyektlərinə aid edilməyən vəhşi heyvanların tutulması və vurulmasının hüquqi qaydaları şərh edilir, habelə heyvanların sayının tənzimlənməsi müəyyənləşdirilir.

Heyvanlar aləminin mühafizəsinin hüquqi məsələləri Qanunun IV fəslində (27- 40-cı maddələr) göstərilmişdir. Bu fəsildə vəhşi heyvanların yaşayış mühitinin, çoxalma şəraitinin və miqrasiya yollarının mühafizəsi, heyvanlar aləminin vəziyyətinə zərərli təsir göstərə bilən obyektlərin ekoloji ekspertizası, nadir və nəsli kəsilməkdə olan heyvanların mühafizəsi, törəyib artması və istifadəsi, ekoloji normativlər müəyyən edilərkən heyvanlar aləminin mühafizəsinə dair tələblər geniş şərh edilmişdir. Eyni zamanda, burada heyvanların köçürülməsi, iqlimə uyğunlaşdırılması və artırılması, heyvanlar aləminin mühafizəsi, səmərəli istifadəsi və törəyib artması xeyrinə təbii ehtiyatların mülkiyyətçilərinin və istifadəçilərinin hüquqlarının məhdudlaşdırılması irəli sürülmüşdür.

Qanunun V fəslı (41-42-ci maddələr) heyvanlar aləmi obyektlərinin dövlət uçotu, kadastrı və monitorinqi məsələlərinə həsr edilmişdir.

Qanunun VI fəslində isə (43-46-cı maddələr) heyvanlar aləminin mühafizəsi və istifadəsinə nəzarətin hüquqi əsaslarından bəhs edir. Burada heyvanlar aləminin mühafizəsi və istifadəsinə dövlət nəzarətini həyata keçirən müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının və bələdiyyələrin hüquqları sadalanır.

Qanunun VII fəslində (47-51-ci maddələr) heyvanlar aləminin mühafizəsi və istifadəsinin iqtisadi tənzimlənməsi müəyyənləşdirilmişdir. Burada heyvanlar aləmindən istifadəyə görə ödəmələr və qeyri-qanuni heyvan ovuna görə cərimələr, heyvanlar aləminə vurulan zərərin ödənilməsi hüquqi cəhətdən müəyyənləşdirilmiş, heyvanlar aləminin mühafizəsinin səmərəli istifadəsinin və artırılmasının stimullaşdırılması şərh edilmişdir.

Qanunun VII fəslində (52-54-cü maddələr) heyvanlar aləmi haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət və mübahisələrin həlli təsbit olmuşdur. Burada (maddə 53) göstərilir

ki, heyvanlar aləmi haqqındakı qanunu pozan şəxslər, respublika qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş qaydada inzibati, mülki-hüquqi və cinayət məsuliyyəti daşıyırlar.

Təbiətdən istifadənin mənəvi-hüquqi amillərinin vəhdəti daha çox xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinə münasibətdə özünü göstərir. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinə münasibətdə hüquqi amillər mənəvi amilləri üstələyir. Çünki, həmin ərazilərin mühafizə məsələsi ekoloji qanunvericilikdə ciddi şəkildə təsbit olunmuşdur.

Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərində qoruqlar əsas yer tutur. Qoruqların yaradılmasında əsas məqsəd aşağıdakı ekoloji və hüquqi məsələlərin həll edilməsidir:

1. Əraziyə daxil olmanı məhdudlaşdırmaq və qadağan etməklə flora, fauna və təbii landşaftların mühafizəsi;

2. Qoruqlar elmi-tədqiqat xarakteri daşdığına görə, həmin ərazilərdə bitki və heyvanat ekosisteminin tədqiqi və onlara nəzarətin həyata keçirilməsi.

3. Tükənməkdə olan bitki və heyvanat növlərinin populyasiyasının bərpa edilməsi.

Lakin, çox təəssüf ki, xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektlərinin mahiyyəti, həmin ərazilərin növləri haqqında əhalinin məlumatı zəifdir. Bu baxımdan xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinə insanların hüquqi və mənəvi – etik münasibətlərini qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Buna görə də xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin mahiyyətinin geniş şərh edilməsi vacib məsələlərdən biridir.

«Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında» (24.03.2000) Azərbaycan Respublikası Qanunun I fəslində (1-ci maddə) xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və təbiət obyektləri anlayışının mahiyyəti şərh edilir, onların əhatə dairəsi sadalanır. Burada qeyd olunur ki, xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri – xüsusi ekoloji, elmi, mədəni, estetik və sağlamaşdırma əhəmiyyəti daşıyan təbiət komplekslərindən və obyektlərindən, nadir və nəsli kəsilmək təhlükəsi qarşısında olan bitki və heyvan növlərinin yayıldığı yerlərdən ibarət olan, təsərrüfat dövriyyəsinə tamamilə və ya qismən, daimi və ya müvəqqəti çıxarılan torpaq, su (akvatoriya) və onların üzərindəki atmosfer məkanıdır. Qanunun 1-ci maddəsinin 2-ci bəndində isə göstərilir ki, xüsusi mühafizə olunan təbiət obyektləri – elmi, mədəni, estetik və

sağlamlaşdırma dəyəri olan nadir, nəslə kəsilmək təhlükəsi qarşısında olan, səciyyəvi, xüsusi mühafizə rejimi zooloji, botanik, dendroloji, hidroloji, geomorfoloji, hidrogeoloji, meşə, landşaft və torpaq obyektləridir.

Qanunun II fəslində xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin növləri (maddə 5), onların kateqoriyaları (maddə 6), istifadəsi və icarəsi (maddə 7), həmin ərazi və obyektlərin mühafizəsi (maddə 10), bu ərazilərin dövlət kadastrı və monitorinqi (maddə 12) təsbit edilmişdir.

Qanunvericilikdə xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin növləri ayrı-ayrı fəsilərdə təsbit olunmuşdur:

- Dövlət təbiət qoruqları (o cümlədən, biosfer qoruqları) (IV fəsil);

- Milli parklar (V fəsil);
- Təbiət parkları (VI fəsil);
- Dövlət təbiət yasaqlıqları (VII fəsil);
- Təbiət abidələri (VIII fəsil);
- Zooloji parklar (IX fəsil);
- Nəbatat parkları və dendroloji parklar (X fəsil);
- Müalicə sağlamlaşdırma yerləri və kurortlar (XI fəsil).

Qanunda xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərindən və obyektlərindən istifadənin məqsədli təyinatı aydın şəkildə izah edilmişdir. Bu baxımdan qanunun 11-ci maddəsində göstərilir ki, xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərindən və obyektlərindən müəyyən edilmiş tələblərə əməl etmək şərti ilə: təbiəti mühafizə, elmi tədqiqat, ətraf mühitin monitorinqi, sağlamlaşdırma, təlim-təربiyə, turizm və istirahət (rekreasiya) məqsədləri ilə istifadə edilə bilər.

Qanunun III fəslində (13-16-cı maddələr) xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektlərini idarəetmə sahəsində dövlətin, bələdiyyələrin səlahiyyətləri, fiziki və hüquqi şəxslərin və ictimai birliklərin iştirakı təsbit edilmişdir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, respublikamızın ekoloji qanunvericiliyində insan-təbiət münasibətlərinin hüquqi və mənəvi tərəflərinin vəhdəti nəzəri cəhətdən öz ifadəsini tapmışdır. Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri içərisində dövlət qoruqları və yasaqlıqları daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, bu onların hüquqi – ekoloji statusu ilə bağlıdır. Çünki, qoruqlar təbiəti mühafizənin ən yüksək forması hesab olunur. Qoruqların təşkilinin ekoloji-

hüquqi mahiyyəti Qanunun 17 maddəsində aydın şəkildə şərh edilir. Burada göstərilir ki:

- Dövlət təbiət qoruqları – səciyyəvi və nadir təbiət komplekslərini və obyektlərini təbii vəziyyətdə qoruyub saxlamaq, təbiət proseslərinin və hadisələrinin gedişini öyrənmək məqsədilə yaradılan təbiəti mühafizə və elmi tədqiqat idarələri statusuna malik olan ərazilərdir.

- Dövlət təbiət qoruqları xüsusi ekoloji, elmi və mədəni dəyərə malik olan təbiət obyektlərinin (səciyyəvi və nadir landşaftlar, nadir geoloji törəmələr, bitki və heyvan növləri və s.) yerləşdiyi ərazilərdə (torpaq və su məkanı, akvatoriya sahələrində) yaradılır.

- Dövlət təbiət qoruqlarının əraziləri respublika əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinə aiddir və bu ərazilərə xüsusi mühafizənin hüquqi rejimi tətbiq edilir.

- Dövlət təbiət qoruqları elmi təşkilatların və əlaqədar təşkilatların rəyi nəzərə alınmaqla, müvafiq dövlət orqanlarının təqdimatı əsasında müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarı ilə təşkil edilir.

- Dövlət təbiət qoruqlarının təşkili üçün ayrılmış torpaq sahələri onların daimi istifadəsinə verilir.

- Dövlət təbiət qoruqlarından, habelə onun hüdudlarında olan sudan, bitki və heyvanlar aləmindən təsərrüfat məqsədləri üçün istifadə edilməsi qadağan edilir.

- Hər bir dövlət təbiət qoruğunun əsasnaməsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilir.

- Dövlət qoruqlarının vəzifəsi də Qanunda (maddə 18) konkret formada təsbit olunmuşdur:

- Elmi tədqiqatları təşkil etmək və aparmaq; «təbiət salnaməsi» tərtib etmək;

- Ətraf mühitin və təbii ehtiyatların dövlət monitorinqi çərçivəsində ekoloji monitorinqi həyata keçirmək;

- Təsərrüfat obyektlərinin və digər obyektlərin yerləşdirilməsi layihələrinin və sxemlərinin dövlət ekoloji ekspertizasında iştirak etmək;

- Ətraf təbii mühitin mühafizəsi sahəsində elmi kadrların və mütəxəssislərin hazırlanmasına kömək etmək.

Qanunda göstərilir ki, dövlət təbiət yasaqlıqları – təbiət komplekslərinin və ya onların komponentlərinin qorunması və ya

bərpası, habelə ekoloji tarazlığın saxlanması üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyan ərazilərdir. Yasaqlıqların təşkili ilə əlaqədar qanunda göstərilir ki, dövlət təbiət yasaqlıqları torpaq mülkiyyətçilərindən, istifadəçilərindən və icarəçilərindən torpaq sahələri alınmadan qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada onların torpaq sahələrində təşkil edilə bilər. Yasaqlıqlar bioloji, paleontoloji, hidroloji, geoloji, yaxud kompleks profilli eyni zamanda, respublika və bölgə əhəmiyyətli ola bilər.

Bəzi müəlliflərə görə, təbiətdən istifadə - əhalinin tələbatını ödəmək və ictimai istehlakın səmərəliyini daim artırmaq məqsədilə ətraf mühitə kompleks təsirin həyata keçirilməsidir. Həmin müəlliflər təbiətdən istifadənin əsas sosial ekoloji aspektlərini aşağıdakı kimi təsnif edirlər:

- cəmiyyətin təbii ehtiyatlara artmaqda olan tələbatını ödəmək;

- təbii ehtiyatların genişlənməkdə olan təkrar istehsalı üçün şəraitin yaradılması və təbii mühitin məhsuldarlığının yüksəldilməsi;

- təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadənin səmərəliliyini artırmaq hesabına ictimai əməyə qənaət edilməsi;

- landşaftların məqsədyönlü dəyişdirilməsi və s.;¹

Ekoloji ədəbiyyat və respublikamızın ekoloji qanunvericiliyinin təhlilinə əsaslanaraq insan – təbiət münasibətlərinin optimallaşdırılması üçün bizim fikrimizcə, təbiətdən istifadənin aşağıdakı əsas prinsiplərinə əməl edilməsi məqsədmüvafiqdir:

1. Təbii ehtiyatlardan istifadənin xarakter və xüsusiyyətlərinin konkret yerli şəraitə uyğunluğu;

2. Təbiətdən istifadənin neqativ sosial nəticələrinin öncəgörümlüyü və bu nəticələrin aradan qaldırılmasının mümkünlüyü;

3. Təbii ehtiyatların mənimsənilməsinin intensivliyinin artırılmaması;

4. Elmi və estetik dəyərlərin mühafizəsi;

5. Təbii ehtiyatların istifadəsinin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış məqsədyönlü ardıcılığına əməl edilməsi;

6. Xalq təsərrüfatı sahələrində təbii ehtiyatlardan istifadənin kompleks xarakteri;

7. Faydalı qazıntıların istismarı, emalı və zənginləşdirilməsində yol verilən itkinin aradan qaldırılması, yaxud azaldılması;

8. İctimai istehlakın hərtərəfli ekologiyalaşdırılması.

3.2. Təbiəti mühafizə sistemində ekoloji nəzarətin fəlsəfi və hüquqi istiqamətləri.

Təbiəti mühafizənin həyata keçirilməsinin əsas şərtlərindən biri ekoloji nəzarətdir. Ekoloji nəzarət dövlətin ekoloji funksiyalarından biri olub ətraf mühitin zərərli təsirlərdən qorunması və təbiətdən səmərəli istifadə edilməsində mühüm hüquqi ölçüdür. Ekoloji nəzarət ekoloji qanunvericiliyin tələblərinə əməl edilməsi və onların yerinə yetirilməsində səlahiyyətli subyektlərin fəaliyyətidir.

Ekoloji nəzarətin əsas fəlsəfi və hüquqi mahiyyəti ətraf təbii mühitin və bütün təsərrüfat subyektlərinin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin olunması qaydalarının yoxlanılması, eyni zamanda vətəndaşların ekoloji tələblərinin yerinə yetirməsinə nəzarətin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Ekoloji nəzarətin əsas məqsədi – təsərrüfat və başqa fəaliyyətlərin təsiri nəticəsində ətraf mühitin dəyişməsinin müşahidə edilməsi, onun sağlamlaşdırılması və mühafizəsi, təbii ehtiyatların bərpası və səmərəli istifadəsi, keyfiyyət normativlərinin və ekoloji tələblərin yerinə yetirilməsinə nəzarət edilməsidir. Ekoloji nəzarətin əsas vəzifəsi təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsi və ətraf mühitin mühafizəsində hüquqi – ekoloji tələblərin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsidir.

Öz xarakterinə görə ekoloji nəzarətin hüquqi cəhətdən üç funksiyası vardır: xəbərdaredici, məlumatverici və cəzaverici.

1. Xəbərdaredici nəzarət funksiyası – konkret obyektlər üzrə ekoloji qanunvericilik aktlarının yerinə yetirilməməsi ilə nəticələnmə biləcək hərəkətlərin aradan qaldırılmasına yönəlmiş nəzarət prosesinə deyilir. Xəbərdaredici ekoloji nəzarət forması insan-təbiət münasibətlərinin həm hüquqi, həm də mənəvi aspektlərini əhatə edir.

¹ Основы экологии и природопользования. Учебное пособие. (Дикань В.Л., Дейнека А.Г. и др.) – Харьков, ООО «Олант», 2002. с.83.

2. Məlumatverici nəzarət funksiyası – ətraf mühitin vəziyyəti, texnogen və antropogen təsirlər nəticəsində ətraf mühitdə baş verən mənfi dəyişikliklər haqqında vaxtaşırı olaraq, ətraf mühitə nəzarət səlahiyyətlərini həyata keçirən müvafiq dövlət orqanlarına məlumat verilməsi prosesinə deyilir. Hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən həyata keçirilən bu proses hüquqi aspektlərdən çox mənəvi aspektləri əhatə edir. Çünki məlumatverici prosesin həyata keçirilməsində adamların ekoloji şüur səviyyəsi, ekoloji məsuliyyəti və vətəndaşlıq mövqeyi mühüm rol oynayır. Məlumatverici nəzarətin həyata keçirilməsi hər bir fərdin təbiətə münasibətinin mənəvi tərəflərinin göstəricisidir.

3. Cəzaverici nəzarət funksiyası isə, ekoloji qanunvericilik aktlarının tələblərini pozanların cəzalandırılmasına yönəlmiş məcburi dövlət tədbiridir. Cəzaverici nəzarət forması 1999-cu il 30 dekabr tarixli qanunla təsdiq edilmiş və 2000-ci il 01 sentyabrda qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin müvafiq (247-261) maddələrində təsbit olunmuş və ekoloji cinayətkarlığa qarşı həyata keçirilən müxtəlif cəza tədbirlərini nəzərdə tutur. Dünya təcrübəsinə görə təbiəti mühafizə sistemində ekoloji nəzarətin üç növü – dövlət, müəssisə (istehsalat) və ictimai növü vardır. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə ekoloji nəzarət sistemi dövlət, müəssisə (istehsalat) və ictimaiyyət tərəfindən həyata keçirilir.

Dövlət ekoloji nəzarətinin hüquqi mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri, formaları "Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 70-74-cü maddələrində təsbit olunmuşdur. Bundan başqa təbii obyektlərin mühafizəsi ilə əlaqədar ekoloji nəzarətin istiqamətləri ayrı-ayrı sahəvi qanunlarda da öz ifadəsini tapmışdır. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının "Su Məcəlləsi", "Torpaq Məcəlləsi", "Meşə Məcəlləsi", "Heyvanlar aləmi haqqında", "Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında", "Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında" və s. qanunlarda ekoloji nəzarətin sahəvi istiqamətləri təsbit olunmuşdur.

«Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında»kı Əsas Qanunda ekoloji nəzarəti həyata keçirən dövlət orqanlarının səlahiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- hər hansı bir obyektə ekoloji cəhətdən qanun pozuntularını aşkar etdikdə onun aradan qaldırılmasını tələb etmək və

müəyyən edilmiş müddət ərzində təbiətdə qoruyucu tədbirləri həyata keçirmək;

- təbiətdən istifadəyə icazə vermək, normativ və limitlər qoymaq, dövlət ekoloji ekspertizasını təyin etmək;

- ekoloji cəhətdən ziyanlı obyektlərin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması, dayandırılması və xitam verilməsi barədə qərar qəbul etmək;

- ekoloji qanunvericiliyin pozulmasına görə müəyyən olunmuş miqdarda inzibati cərimələr qoymaq, təbii obyektlərə dəymiş ziyanı görə ödəmələr barədə iddia qaldırmaq və günahkarların cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması üçün materialları müvafiq inzibati orqanlara göndərmək (71-ci maddə).

Qanunvericiliyə görə mülkiyyət formasından və tabeçiliyindən asılı olmayaraq dövlət orqanlarının bu səlahiyyətləri bütün təsərrüfat subyektlərinə şamil olunur.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində dövlət nəzarətini müvafiq icra hakimiyyəti orqanları həyata keçirirlər. Dövlət ekoloji nəzarəti öz strukturuna görə iki hissədən ibarətdir: dövlət müşahidə xidməti və dövlət nəzarəti. Dövlət müşahidə xidməti ətraf mühitin monitorinqini və dövlət ekoloji ekspertizasını həyata keçirir. Dövlət nəzarəti isə təbiəti mühafizə sahəsindəki qanunvericiliyin icrasının həyata keçirilməsinə yönəlmişdir.

Dövlət müşahidə xidmətində dövlət monitorinqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Respublikamızın ekoloji qanunvericiliyində terminoloji cəhətdən təbii mühitin monitorinqi – hava, su, torpaq mühitlərinin vəziyyətlərinin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması məqsədilə onların kimyəvi tərkibini, çirklənmə dərəcəsini, radioaktiv, hidrobioloji xüsusiyyətlərini, fiziki xassələrini təyin edən müntəzəm müşahidə və tədqiqatlar sistemi kimi şərh edilir.¹

Respublikanın ekoloji qanunvericiliyində dövlət monitorinqi aşağıdakıları əhatə edir:

- ətraf mühitin və təbii ehtiyatların vəziyyəti və onlara antropogen təsir edən mənbələrin üzərində müşahidələr;

- ekzogen proseslərin yayılması, inkişafı və dinamikasını öyrənmək üçün müşahidələr;

¹ Azərbaycan Respublikasının ətraf mühitə dair qanunvericilik Toplusu, I hissə, Bakı, 2002. səh. 126.

- ərazilərin seysmik fəallığını öyrənmək və zəlzələlərin proqnozunu vermək üçün müşahidələr;

- müşahidə obyektlərinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və onların ilkin şəraitə nəzərən dəyişməsinin araşdırılması ("Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, maddə 17).

Ekoloji qanunvericilikdə ətraf mühitin müəssisə (istehsalat) monitorinqi də nəzərdə tutulmuşdur:

1. Hüquqi şəxslər (təbiətdən istifadəçilər) ətraf mühitin müəssisə (istehsalat) monitorinqini, onların həyata keçirdiyi ekoloji cəhətdən təhlükə törədə bilən təsərrüfat fəaliyyətinin ətraf mühitə təsirinin uçotunu və hesabətini aparmağa borcludurlar.

2. Ətraf mühitin müəssisə (istehsalat) monitorinqində istifadə edilən ölçü vasitələri standartlaşdırmanın və metrologiyanın tələblərinə uyğun olmalıdır.

3. Müəssisə (istehsalat) monitorinqinin göstəriciləri barədə hesabat ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində AR-nın müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına onlarla razılaşdırılmış müddətlərdə təqdim edilir. (maddə 18)

Bundan başqa ekoloji qanunvericiliyə görə ətraf mühitin ayrı-ayrı sahələri üzrə monitorinqi sahəvi dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının «Su Məcəlləsi»ndə su obyektlərinin dövlət monitorinqi ətraf mühitin dövlət monitorinqi sisteminin tərkib hissəsi kimi şərh edilir (maddə 24).

Azərbaycan Respublikasının «Meşə Məcəlləsi»nin 40-cı maddəsində göstərilir ki, meşələrin monitorinqi, meşə fondundan istifadə, onun mühafizəsi, qorunması və meşələrin bərpası, onların ekoloji funksiyalarının artırılması sahəsində dövlət idarəetməsi məqsədilə meşə fondunun vəziyyətinin və dinamikasının qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması sistemindən ibarətdir. Bu Qanunun 45-ci maddəsində isə meşə fondunun vəziyyətinə, istifadəsinə, mühafizəsinə, qorunmasına və meşələrin bərpasına dövlət nəzarətinin əsas vəzifəsi şərh edilir. Bu maddədə qeyd olunur ki, bu sahədə dövlət nəzarətinin əsas vəzifəsi fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən meşə fondundan istifadəni, köküstü oduncaq buraxılışını, meşəbərpa və aralıq istifadə qırmaları və digər qırma qaydalarını qanunvericiliyə uyğun təmin etməkdən ibarətdir. Qanunvericilikdə ekoloji monitorinqin hüquqi

məzmunu eyni olsa da, ayrı-ayrı sahələr üzrə olan qanunlarda formaca müxtəliflik vardır.

Məsələn, «Hidrometeorologiya fəaliyyəti haqqında» AR Qanununda təbii mühitin monitorinqi müvafiq (15-17) maddələrdə öz ifadəsini tapmışdır. Bu qanunun 15-ci maddəsində göstərilir ki, hidrometeorologiya və təbii mühitin çirklənməsi üzrə müşahidələrin və tədqiqatların təhlili nəticəsində hazırlanan proqnozlar, xülasələr, arayışlar, sorğu məlumatları, xəritə və bülletenlər hidrometeorologiya və təbii mühitin monitorinqi üzrə məlumatlar hesab edilir. Hidrometeorologiya və təbii mühitin monitorinqi üzrə məlumatların qeydiyyatı atmosferdə, yer səthində və su obyektlərində baş verən proseslərin nəticələrinin uçotunu aparmaq, hazırlanmış məlumatların mənbəyinə və düzgünlüyünə nəzarət etmək məqsədilə həyata keçirilir (maddə 16).

Respublikamızda ekoloji nəzarətin hüquqi və sosial –ekoloji vəziyyətini öyrənmək məqsədi ilə faktlara müraciət edək. Məsələn, 2002-ci ildə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin monitorinq xidmətləri tərəfindən respublikada 1893 müəssisə müayinə edilmişdir. Müayinə zamanı məlum olmuşdur ki, hər on iki müəssisədən birində su hövzəsinə atılan çirkləndirici maddələrin miqdarı, hər on bir müəssisədən birində isə, atmosfərə atılan zərərli maddələrin miqdarı yol verilən qatılıq həddindən (YVQH) artıqdır. Monitorinq nəticəsində ətraf mühitin çirklənməsinin əsasən, Binəqədi Neft və Qazçıxarma İdarəsinin, Tovuz, Ağstafa, Qazax rayonlarındakı gəcyandırma sexlərinin, Binəqədi rayonundakı «Sənan» kiçik müəssisəsinin, Şamaxı Su – Kanal idarəsinin və digər müəssisələrin təqsiri üzündən baş verdiyi müəyyənləşdirilmişdir. Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi məlumata görə, ekoloji qanunvericiliyin pozulması nəticəsində 26 obyektin fəaliyyəti dayandırılmış və 1345 nəfər inzibati məsuliyyətə cəlb edilmişdir. Vəzifəli şəxslərdən və vətəndaşlardan 146.1 milyon manat, müəssisələrdən isə 431 milyon manat cərimə alınmışdır.¹

Ətraf mühitin dövlət monitorinqi sisteminin tərkib hissələrindən biri də su obyektlərində balıq təsərrüfatının monitorinqidir. «Balıqçılıq haqqında» AR Qanununun 26-cı maddəsində göstərilir ki, su obyektlərinin balıq təsərrüfatının monitorinqi balıqçılıq əhəmiyyəti daşıyan su hövzələrində baş verən neqativ proseslərin

¹ «Azərbaycan» qəzeti 31 yanvar, 2003-cü il.

vaxtında aşkara çıxarılması, qiymətləndirilməsi, bu proseslərin inkişafının proqnozlaşdırılması və zərərli təsirin qarşısının alınması məqsədi daşıyır. Eyni zamanda, göstərilən obyektəki monitoring balıq mühafizə tədbirlərinin səmərəliliyinin təmin edilməsi məqsədilə suların hidroloji, ixtoloji və hidrogeoloji göstəricilərinə müntəzəm olaraq müşahidə sistemindən ibarətdir.

Son illərdə müvafiq orqanlar balıqçılıq sahəsində ekoloji nəzarəti gücləndirmişdir. Belə ki, Nazirliyin mütəxəssisləri qanunsuz balıq ovunun qarşısını almaq üçün müəyyən hüquqi tədbirlər həyata keçirmişlər. Bu məqsədlə 2002-ci ildə 394 reydlə keçirilmiş və bu reydlər zamanı 4632 kq. balıq və 7.76 kq. kürü müsadirə edilmişdir. Müsadirə edilmiş balığın 4256 kq.-ı qiymətli nəre növləri, qalanları isə pullu balıqlar olmuşdur. Qanunsuz balıq ovu ilə məşğul olanlardan 2241 müxtəlif növlü tor, 20165 qırmaq, 50 qayıq, 23 qayıq motoru müsadirə edilmişdir. Reydlər zamanı brakonyerlik faktları üzrə 184 protokol tərtib edilmiş, 143 akt bağlanmış, 22 cinayət işi qaldırılmışdır. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, ölkənin balıq ehtiyatına 268 milyon manat zərər vurulmuşdur. Bu zərərin 248 milyon 690 manatı ödənilmiş, dəymiş zərərin qalan hissəsinin istintaq başa çatdıqdan sonra ödənilməsi qərara alınmışdır.²

Dövlət ekoloji nəzarətinin digər tərkib hissəsi **dövlət ekoloji ekspertizasının həyata keçirilməsidir**. Ekoloji ekspertiza ekoloji nəzarətin sərbəst bir növü kimi fəaliyyət göstərir və onun vəzifəsi hər hansı bir təsərrüfat obyektlərinin ətraf mühitə və insan sağlamlığına təsirini öyrənməkdir. Ekoloji ekspertizanın dövlət, müəssisə (istehsalat), ictimai və elmi formaları vardır. Qanunvericiliyə görə səlahiyyətli dövlət orqanı (Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi) tərəfindən təşkil olunan dövlət ekoloji ekspertizasının gəldiyi nəticələri bütün digər dövlət orqanları müzakirəsiz icra etməlidirlər. Dövlət ekoloji ekspertizası ekoloji nəzarətin hüquqi əsasını təşkil edir. Dövlət ekoloji ekspertizasının mahiyyəti, məqsədi, vəzifələri, obyektləri, ekspertizanın keçirilməsinin forma və üsulları "Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında" Qanunun 50-54-cü maddələrində öz ifadəsini tapmışdır. Qanunun 53-cü maddəsində göstərilir ki, dövlət ekoloji ekspertizası aşağıdakıları rəhbər tutur:

- beynəlxalq hüquq öhdəliklərini;

- qanunçuluq, elmi əsaslılıq, aşkarlıq, ekoloji, sosial, mühəndis texnoloji, arxitektura – planlaşdırma, iqtisadi və başqa qiymətlərin inteqrasiyası prinsiplərini;

- bütün insanların sağlamlığı və rifahı üçün əlverişli ətraf mühitə malik olmaq hüququnu;

- indiki və gələcək nəsillərin mənafeyi naminə ekoloji tarazlığın, genefondun və canlı təbiətin rəngarəngliyinin saxlanılmasını təmin etmək zərurətini;

- qəzaların baş verməsinin mümkünliyünü;

- ətraf mühitin qorunub saxlanmasının cəmiyyətin inkişafının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilməsini və s.

Buradan göründüyü kimi Qanunun 53-cü maddəsində ekoloji nəzarətin hüquqi və mənəvi aspektləri ekoloji ekspertizanın əsasları kimi vəhdətdə şərh edilir.

Ekoloji ekspertizanın formalarından biri də müəssisə (istehsalat) ekoloji ekspertizasıdır. Müəssisə ekoloji ekspertizası müvafiq nazirlik, komitə, şirkət və s. rəhbərliyi tərəfindən təyin olunur. Müəssisə ekoloji ekspertizasının nəticələri dövlət ekoloji ekspertizası ilə ziddiyyət təşkil etmərsə yuxarıda göstərilən həmin dövlət orqanlarının bütün strukturları tərəfindən icra olunur. Qanunun 72-ci maddəsində göstərilir ki, "Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində müəssisə (istehsalat) nəzarəti müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən təsdiq edilən əsasnamələrə uyğun həyata keçirilir."¹

Ekoloji nəzarət sisteminin digər forması ictimai (vətəndaş) nəzarətdən ibarətdir. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində ictimai nəzarət Əsas Qanunun 73-cü maddəsində təsbit olunmuşdur. Burada qeyd olunur ki, ictimai ekoloji nəzarət təbiətdən istifadəçilərlə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları arasında müqavilələr üzrə ictimai birliklər tərəfindən onların təşəbbüsü ilə həyata keçirilir. Qanunvericiliyə görə ictimai ekoloji nəzarətin aparılması qaydaları ictimai birliklər tərəfindən onların nizamnaməsinə uyğun müəyyən edilir

«İstehsalat və məişət tullantıları haqqında» AR Qanununda tullantılarla bağlı fəaliyyətə nəzarətin üç formada – dövlət nəzarəti (maddə 15), istehsalat nəzarəti (maddə 16) və ictimai nəzarət (maddə 17) formasında həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Tullantılarla bağlı fəaliyyətə ictimai nəzarət ekoloji nəzarətin so-

² «İki sahil» qəzeti, 11 fevral 2003-cü il.

¹ Azərbaycan Respublikası Ətraf Qanunvericilik. Səh. 193

vaxtında aşkara çıxarılması, qiymətləndirilməsi, bu proseslərin inkişafının proqnozlaşdırılması və zərərli təsirinin qarşısının alınması məqsədi daşıyır. Eyni zamanda, göstərilən obyektəki monitoring balıq mühafizə tədbirlərinin səmərəliliyinin təmin edilməsi məqsədilə suların hidroloji, ixtoloji və hidrogeoloji göstəricilərinə müntəzəm olaraq müşahidə sistemindən ibarətdir.

Son illərdə müvafiq orqanlar balıqçılıq sahəsində ekoloji nəzarəti gücləndirmişdir. Belə ki, Nazirliyin mütəxəssisləri qanunsuz balıq ovunun qarşısını almaq üçün müəyyən hüquqi tədbirlər həyata keçirmişlər. Bu məqsədlə 2002-ci ildə 394 reydlə keçirilmiş və bu reydlər zamanı 4632 kq. balıq və 7.76 kq. kürü müsadirə edilmişdir. Müsadirə edilmiş balığın 4256 kq.-ı qiymətli nəre növləri, qalanları isə pullu balıqlar olmuşdur. Qanunsuz balıq ovu ilə məşğul olanlardan 2241 müxtəlif növlü tor, 20165 qırmaq, 50 qayıq, 23 qayıq motoru müsadirə edilmişdir. Reydlər zamanı brakonyerlik faktları üzrə 184 protokol tərtib edilmiş, 143 akt bağlanmış, 22 cinayət işi qaldırılmışdır. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, ölkənin balıq ehtiyatına 268 milyon manat zərər vurulmuşdur. Bu zərərin 248 milyon 690 manatı ödənilmiş, dəymiş zərərin qalan hissəsinin istintaq başa çatdıqdan sonra ödənilməsi qərara alınmışdır.²

Dövlət ekoloji nəzarətinin digər tərkib hissəsi **dövlət ekoloji ekspertizasının həyata keçirilməsidir**. Ekoloji ekspertiza ekoloji nəzarətin sərbəst bir növü kimi fəaliyyət göstərir və onun vəzifəsi hər hansı bir təsərrüfat obyektlərinin ətraf mühitə və insan sağlamlığına təsirini öyrənməkdir. Ekoloji ekspertizanın dövlət, müəssisə (istehsalat), ictimai və elmi formaları vardır. Qanunvericiliyə görə səlahiyyətli dövlət orqanı (Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi) tərəfindən təşkil olunan dövlət ekoloji ekspertizasının gəldiyi nəticələri bütün digər dövlət orqanları müzakirəsiz icra etməlidirlər. Dövlət ekoloji ekspertizası ekoloji nəzarətin hüquqi əsasını təşkil edir. Dövlət ekoloji ekspertizasının mahiyyəti, məqsədi, vəzifələri, obyektləri, ekspertizanın keçirilməsinin forma və üsulları "Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında" Qanunun 50-54-cü maddələrində öz ifadəsini tapmışdır. Qanunun 53-cü maddəsində göstərilir ki, dövlət ekoloji ekspertizası aşağıdakıları rəhbər tutur:

- beynəlxalq hüquq öhdəliklərini;

- qanunçuluq, elmi əsaslılıq, aşkarlıq, ekoloji, sosial, mühəndis texnoloji, arxitektura – planlaşdırma, iqtisadi və başqa qiymətlərin integrasiyası prinsiplərini;

- bütün insanların sağlamlığı və rifahı üçün əlverişli ətraf mühitə malik olmaq hüququnu;

- indiki və gələcək nəsillərin mənafeyi naminə ekoloji tarazlığın, genefondun və canlı təbiətin rəngarəngliyinin saxlanılmasını təmin etmək zərurətini;

- qəzaların baş verməsinin mümkünlüyünü;

- ətraf mühitin qorunub saxlanmasının cəmiyyətin inkişafının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilməsini və s.

Buradan göründüyü kimi Qanunun 53-cü maddəsində ekoloji nəzarətin hüquqi və mənəvi aspektləri ekoloji ekspertizanın əsasları kimi vəhdətdə şərh edilir.

Ekoloji ekspertizanın formalarından biri də müəssisə (istehsalat) ekoloji ekspertizasıdır. Müəssisə ekoloji ekspertizası müvafiq nazirlik, komitə, şirkət və s. rəhbərliyi tərəfindən təyin olunur. Müəssisə ekoloji ekspertizasının nəticələri dövlət ekoloji ekspertizası ilə ziddiyyət təşkil etmirsə yuxarıda göstərilən həmin dövlət orqanlarının bütün strukturları tərəfindən icra olunur. Qanunun 72-ci maddəsində göstərilir ki, "Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində müəssisə (istehsalat) nəzarəti müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən təsdiq edilən əsasnamələrə uyğun həyata keçirilir."¹

Ekoloji nəzarət sisteminin digər forması ictimai (vətəndaş) nəzarətdən ibarətdir. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində ictimai nəzarət Əsas Qanunun 73-cü maddəsində təsbit olunmuşdur. Burada qeyd olunur ki, ictimai ekoloji nəzarət təbiətdən istifadəçilərlə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları arasında müqavilələr üzrə ictimai birliklər tərəfindən onların təşəbbüsü ilə həyata keçirilir. Qanunvericiliyə görə ictimai ekoloji nəzarətin aparılması qaydaları ictimai birliklər tərəfindən onların nizamnaməsinə uyğun müəyyən edilir

«İstehsalat və məişət tullantıları haqqında» AR Qanununda tullantılarla bağlı fəaliyyətə nəzarətin üç formada – dövlət nəzarəti (maddə 15), istehsalat nəzarəti (maddə 16) və ictimai nəzarət (maddə 17) formasında həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Tullantılarla bağlı fəaliyyətə ictimai nəzarət ekoloji nəzarətin so-

² «İki sahil» qəzeti, 11 fevral 2003-cü il.

¹ Azərbaycan Respublikası Ətraf Qanunvericilik. Səh. 193

sial-mənəvi aspektlərini əhatə edir. Qanunun 17-ci maddəsində göstərilir ki, ictimai nəzarət qanunvericilikdə müəyyən olunan qaydada ictimai birliklər, əmək kollektivləri və vətəndaşlar (əhali) tərəfindən həyata keçirilir. Tullantılarla bağlı fəaliyyətə ictimai nəzarətin məqsədi dövlət orqanları və bələdiyyələr, eləcə də hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən bu Qanunun tələblərinin yerinə yetirilməsini araşdırmaqdan ibarətdir. Buradan göründüyü kimi vətəndaş cəmiyyətinin qurulması prosesində ekoloji nəzarətin sosial – mənəvi aspektlərinə diqqət yetirilməsi qanunvericilikdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu həm də ətraf mühitə insanların sosial – mənəvi münasibətlərinin formalaşmasına hüquqi şəraitin yaradılması deməkdir.

Sahəvi ekoloji qanunlarda ictimai nəzarətin geniş təsbit olunması əhalinin ekoloji nəzarət prosesində, o cümlədən ekoloji problemlərin həllində birbaşa, yaxud dolayı yolla iştirakı deməkdir. İnkişaf etmiş ölkələrin ekoloji qanunvericiliyində əhalinin ekoloji nəzarət prosesində iştirakının hüquqi təminatı çoxdan öz ifadəsini tapmışdır. İctimai həyatın bütün sahələrində Avropa standartlarına doğru addımlayan Azərbaycanda insanların ekoloji problemlərinin həllində, ekoloji hüquq sahəsində fəal iştirak etməsinə hüquqi təminat yaradılmasının vaxtı çoxdan çatmışdır.

Respublikamızda ekoloji nəzarətin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar bir çox hüquqi qaydalar qəbul edilmişdir. Bunlardan biri 23 oktyabr 2003-cü il tarixli prezident Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Torpaqların münbitliyinin təmin olunmasına dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi Qaydaları»dır.¹ Respublikada torpaqların münbitliyinin təmin olunmasına dövlət nəzarətinin məqsədi – torpaq mülkiyyətçiləri, istifadəçiləri tərəfindən kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların qorunub – saxlanmasını, habelə onların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, münbitliyinin bərpası, artırılması və mühafizəsi sahəsində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş norma tələblərinə əməl olunmasını təmin etməkdir. Bu Qaydalarda dövlət ekoloji nəzarətinin hüquqi əsasları, nəzarəti həyata keçirən orqanların səlahiyyətləri, hüquq və vəzifələri şərh edilmiş, nəzarətin həyata keçirilməsi mexanizmləri göstərilmişdir. Bu Qaydaların 6-cı maddəsində qeyd olunur ki, dövlət nəzarətini həyata keçirən orqan torpağın münbitliyi haqqında qanunvericiliyin pozulması

nəticəsində vurulan zərərin ödənilməsi məqsədilə qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada fiziki və hüquqi şəxslərə qarşı iddia qaldırmaq hüququna malikdir. Buradan göründüyü kimi, bu qaydalar ekoloji nəzarətin hüquqi aspektlərini özündə əks etdirən mühüm sənədlərdən biridir.

İctimai nəzarətin fəaliyyət sahəsindən biri **ictimai ekoloji ekspertizadır**. İctimai ekoloji ekspertiza ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Əsas Qanunun 58-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Burada göstərilir ki, "İctimai birliklər və ya əhalinin digər qrupları ictimai ekoloji ekspertiza apara bilərlər." İctimai ekoloji ekspertiza ictimai təşkilatların təşəbbüsü ilə təşkil olunur, nəticələri isə təklif və tövsiyə xarakteri daşıyır.

Ekoloji nəzarətin funksiyaları aşağıdakı hüquqi – ekoloji tədbirlər vasitəsilə həyata keçirilir:

- Ekoloji normalaşdırma;
- Ekoloji standartlaşdırma;
- Ekoloji sertifikatlaşdırma;
- Ekoloji lisenziyalaşdırma;
- Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi;
- Ətraf mühitə təsirdə yol verilən qatılıq həddinin müəyyənləşdirilməsi.

İnsanın ətraf təbii mühitə təsiri həmişə olmuşdur. Lakin, insan – təbiət münasibətlərinin indiki səviyyəsi cəmiyyətin uzunmüddətli sosial – iqtisadi, mədəni maraqlarını və təbiətin kəmiyyət – keyfiyyət xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla ətraf təbii mühitə təsirin elmi cəhətdən əsaslandırılmış həddinin müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Bunu həm də insan-təbiət münasibətlərinin optimallaşdırılmasında əsas məqsəd kimi qəbul etmək olar. Göstərilən bu məqsədə çatmaq üçün ekoloji normalaşdırma və standartlaşdırma kateqoriyalarından istifadə edilir.

Rus alimlərindən Korobkin V.N. və Peredelskiy L.V. göstərilir ki, ətraf təbii mühitin keyfiyyəti dedikdə onun xarakteristikasının insanların tələbatına və texnoloji tələblərə uyğunluq dərəcəsi başa düşülür. Bu baxımdan bütün təbiəti mühafizə tədbirlərinin əsasında ətraf təbii mühitin keyfiyyət normalaşdırılması prinsipi durur. Bu termin insanın ətraf təbii mühitə təsirinə yol verilən

¹ «Respublika» qəzeti 31 oktyabr, 2003-cü il

¹ Azərbaycan Respublikasının ətraf mühitə dair qanunvericilik Toplusu, I hissə, Bakı 2002. səh. 190

həddinin normativlərinin (göstəricilərinin) müəyyənləşdirilməsini ifadə edir.¹

Ekoloji normalaşdırma – təbiətdən istifadə və təbiəti mühafizə sahəsində səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən qanunvericiliyin tələblərinə uyğun gələn ekoloji normaların müəyyənləşdirilməsidir. **Standartlaşdırma** isə, təbiətdən səmərəli istifadə və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə tələb olunan hüquqi – ekoloji standartların müəyyənləşdirilməsidir. Bu baxımdan ekoloji normalaşdırma və standartlaşdırmanı təbiətdən istifadə və təbiəti mühafizədə ekoloji nəzarətin əsas tədbirləri və alətlərindən biri kimi qiymətləndirmək olar.

Ətraf mühitin ekoloji normativ və standartları sisteminə aşağıdakılar daxildir:

- Ətraf mühitin keyfiyyət normativləri;
- Ətraf mühitin vəziyyətinə zərərli təsirin yol verilən həddinin normativləri;
- Təbii ehtiyatlardan istifadənin normativləri;
- Ekoloji standartlar;
- Mühafizə və sanitariya zonalarının normativləri;

Ekoloji normalaşdırma və standartlaşdırma təbiəti mühafizə qanunvericiliyi vasitəsilə tənzimləndikdən sonra hüquqi xarakter daşıyır. Bu o deməkdir ki, ekoloji normalaşdırma və standartlaşdırma səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən hüquqi öhdəlik qaydasında həyata keçirilməlidir. Digər tərəfdən ətraf mühitin müəyyən edilmiş keyfiyyət normalaşdırılması və standartlaşdırılması təbiətdən istifadəçilər tərəfindən məcburi öhdəlik kimi qəbul edilir. Deməli, ekoloji nəzarətin hüquqi mexanizminin əsas məqsədi ekoloji – hüquqi normaların reallaşdırılmasıdır.

Lakin, ekoloji qanunvericilikdə nəzərdə tutulan bütün hüquqi normalar olduğu kimi icra olunmur. Buna görə də ekoloji nəzarətin sosial – fəlsəfi mahiyyətinə ciddi diqqət yetirilməsinə zərurət yaranır. Bu baxımdan ekoloji qanunvericilikdə ilkin baza hesab olunan təbiətporuyucu hüquqi normaları əhalinin şüuruna çatdırmaq və onu geniş təbliğ etməyə ehtiyac vardır. Təbiətporuyucu hüquqi normalar ekologiya sahəsində əsas qanun sayılan –

«Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» AR Qanununda aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

- Prinsip normaları; (3-cü maddə)
- Prioritet (öncül) normalar; (səhəvi qanunlarda)
- İmperativ (məcburi) normalar. (14-15 maddələr)
- Qarantıya (zəmanət) normaları. Bu zəmanət bütün ekoloji qanunlarda iqtisadi, sanitariya – gigiyenik, ekoloji – nəzarət, mədəni – maarifləndirici və s. təsir vasitələri ilə həyata keçirilir.

Ekoloji nəzarətin hüquqi və sosial – fəlsəfi mahiyyəti əhali arasında ekoloji hüquq mədəniyyətinin yüksəldilməsini tələb edir. Ekoloji hüquq mədəniyyətinin yüksəldilməsi – ekoloji – hüquqi normalarını mənimsəmək, dərk etmək, bu normalara hörmət etmək və onları düzgün həyata keçirmək deməkdir.¹ Ekoloji qanunların pozulması və ekoloji cinayətlərin baş verməsi əsasən ekoloji – hüquqi normaları bilməməkdən, yaxud onlara əməl etməməkdən irəli gəlir. Buna görə də təbiətdən istifadəçilər ekoloji qanunvericilikdə irəli sürülən ekoloji normalaşdırma və standartlaşdırmanı dərk etməli və ona əməl etməlidirlər.

Məsələn, «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» AR Qanunun 10-cu maddəsində təbiətdən istifadənin normalaşdırılmasına görə limitlər və kvotalar təsbit edilmişdir. Burada göstərilir ki, «Təbiətdən istifadənin normalaşdırılmasına görə limitlər və kvotalar müəyyən müddət üçün təbii ehtiyatların istifadəsinin, ətraf mühitə atılan zərərli maddələrin, məişət və istehsalat tullantılarının yerləşdirilməsinin son həddlərini müəyyən edir.»²

Qanunvericilikdə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma obyektləri (maddə 19) də müəyyənləşdirilmişdir. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma obyektlərinə ekoloji təhlükəsizlik, əhalinin həyat və sağlamlığına, təbii ehtiyatların bərpasına və səmərəli istifadəsinə təhlükə yarada biləcək respublikada istehsal olunan və respublikaya gətirilən məhsullar (işlər, xidmətlər) və texnologiyalar aid edilir.

Qanunda ekoloji nəzarətin həyata keçirilməsində ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində standartlaşdırmanın (maddə 20) və sertifi-

¹ Коробкин В.И., Передельский Л.В. Экология. Ростов н/Д. Изд-во «Феникс», 2003. с.431.

¹ Бринчук М.М. Экологическое право. Учебник. М.Юрист, 1999, с. 285

² Azərbaycan Respublikasının ətraf mühitə dair qanunvericilik Toplusu, I hissə, Bakı, 2002. səh. 179

katlaşdırmanın (maddə 21) hüquqi tərəfləri öz ifadəsini tapmışdır. Qanunvericiliyə görə (maddə 20.2) ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində mövcud standartların və texniki tələblərin pozulması ilə məhsulların işlənməsi, hazırlanması, saxlanması, daşınması, satışı, istifadəsi və təmiri, işlərin və xidmətlərin yerinə yetirilməsi qadağan edilir. Qanunun 21-ci maddəsində isə göstərilir ki, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində məhsulların, işlərin, xidmətlərin və fəaliyyətlərin standartlara və texniki tələblərə uyğunluğunun müəyyən edilməsi üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada sertifikatlaşdırma həyata keçirilir. Bu baxımdan ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində məcburi sertifikatlaşdırılmalı olan məhsulların (işlərin, xidmətlərin) müvafiq sertifikatı olmadıqda, onların istehsalı (yerinə yetirilməsi) qadağan edilir.

Ekoloji normalaşdırma və standartlaşdırma sahəsi ekoloji qanunlarda da öz əksini tapmışdır. Məsələn, «Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında» AR Qanununun 9-cu maddəsində radiasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində dövlət normalaşdırılması təsbit olunmuşdur. Burada göstərilir ki, radiasiya təhlükəsizliyinin qaydalarının, dövlət standartlarının, əməyin mühafizəsi, tikinti norma və qaydalarının, radiasiya təhlükəsizliyi haqqında sərəncamverici, təlimat və başqa sənədlərin qəbul edilməsi ilə həyata keçirilir.

Qanunda radioaktiv şüalanmanın əsas gigiyena normativləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

- Əhali üçün orta illik yol verilən doza 0,001 zivertə bərabərdir və ya insanın bütün həyatı dövründə (70 il) yol verilən doza 0,07 zivert (zv) qəbul olunur. Ardıcıl beş il ərzində orta illik yol verilən doza 0,001 zivertdən artıq olmamalıdır.

Qanunda göstərilir ki, müəyyən olunmuş yol verilən şüalanma dozalarının həddinə təbii radiasiya fonunun və ya texnogen təsirlə dəyişilmiş radiasiya fonunun yaratdığı dozalar, habelə vətəndaşların diaqnostika və müalicəsi zamanı rentgen – radioloji və digər mənbələrdən aldıkları dozalar daxil deyil. Şüalanma dozalarının qəbul olunmuş həddləri insan orqanizminin şüalanmaya məruz qalması zamanı yol verilə bilən dozaların müəyyənləşdirilməsi üçün ilkin hədlər kimi qəbul edilə bilər.

Tullantılarla bağlı normativlər «İstehsalat və məişət tullantıları haqqında» AR Qanununun 19-cu maddəsində təsbit olunmuşdur. Bu maddədə göstərilir ki, «Tullantıların ətraf mühitə və in-

san sağlamlığına təsir həddini nizamlayan normativlər müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir. İdxal, ixrac və alqı-satqı obyektı olan tullantılar qanunvericilikdə müəyyən olunan qaydada sertifikatlaşdırılır.»¹

«Heyvanlar aləmi haqqında» AR Qanununda da heyvanlar aləminin mühafizəsi və istifadəsinə dövlət nəzarəti (maddə 43), bələdiyyə nəzarəti (maddə 45) və ictimai nəzarət (maddə 46) hüquqi cəhətdən təsbit olunmuşdur. Ekoloji normativlər müəyyən edilərkən heyvanlar aləminin mühafizəsinə dair tələblər qanunun 37-ci maddəsində öz ifadəsini tapmışdır. Burada qeyd edilir ki, ekoloji təhlükəsizlik normativləri, ətraf mühitə atılan və axıdılan çirkləndirici kimyəvi maddələrin, zərərli fiziki və bioloji təsirin yol verilə bilən son hədləri müəyyən edilərkən heyvanların yaşayış mühitinin mühafizəsi tələbləri nəzərə alınmalıdır.

Bu Qanunda heyvanlar aləminin mühafizəsində əhalinin iştirakını hüquqi cəhətdən təmin etmək üçün hüquqi şəxslərlə yanaşı, fiziki şəxslərin və ictimai təşkilatların da hüquq və vəzifələri təsbit olunmuşdur. Qanunda göstərilir ki, hüquqi şəxslərlə yanaşı, fiziki şəxslər və ictimai birliklər heyvanlar aləminin və onların yaşayış mühitinin mühafizəsi, istifadəsi və törəyib artması sahəsində ictimai ekoloji ekspertiza və ictimai nəzarət funksiyalarını həyata keçirmək və bu sahədə məqsədli dövlət proqramlarının həyata keçirilməsində iştirak etmək hüququna malikdirlər. Eyni zamanda, müvafiq dövlət orqanları heyvanlar aləmi obyektlərinin mühafizəsi, istifadəsi və bərpası işlərində fiziki şəxslərin və ictimai təşkilatların rəy və təkliflərini nəzərə almalıdırlar.

İnsan – təbiət münasibətlərinin optimallaşdırılmasını təmin etmək, ekoloji tarazlığın pozulma dərəcəsini müəyyənləşdirmək, təbiəti mühafizədə ekoloji nəzarətin səmərəliliyini artırmaq üçün həyata keçirilən mühüm tədbirlərdən biri də ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsidir (ƏMTQ). Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi təsərrüfat fəaliyyətini planlaşdırarkən ekoloji tələblərin nəzərə alınması prosedurasıdır. ƏMTQ təsərrüfat və digər fəaliyyət növləri nəticəsində baş verə biləcək əlverişsiz ekoloji şəraitin qabaqcadan aydınlaşdırılması və bunun qarşısının alınması məqsədilə həyata keçirilən hüquqi-ekoloji tədbirlər planıdır.

¹ Azərbaycan Respublikasının ətraf mühitə dair qanunvericilik Toplusu, I hissə, Bakı, 2002. səh. 140

ƏMTQ ətraf mühitin ekoloji vəziyyətinə ciddi şəkildə mənfi təsir edə biləcək təsərrüfat obyektlərinin fəaliyyətinin inkişafı haqqında qərarların hazırlanması və qəbul edilməsi prosesində həyata keçirilir. ƏMTQ qabaqcadan səlahiyyətli ekoloji orqanlar tərəfindən təsdiq edilmiş müxtəlif təsərrüfat və digər obyektlərdə və ərazilərdə keçirilir. Belə obyektlərin planlaşdırılması prosesində sifarişçi, zəruri sənədləri layihənin həyata keçirilməsində baş verə biləcək ekoloji və sosial – iqtisadi nəticələrin təhlil olunduğu müvafiq dövlət orqanlarına və ictimaiyyətə qabaqcadan təqdim etməlidir. Təqdim olunan bu sənədlərdə müəssisənin nəzərdə tutulan təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində ekoloji və sosial – iqtisadi nəticələrin təbiət komplekslərinə təsirinin xarakteri əks olunmalıdır. Bunun üçün nəzərdə tutulan fəaliyyət zonalarında ekoloji vəziyyət təhlil olunmalı və obyektlərin tikilməsi və istismarı zamanı ətraf mühitə təsir qiymətləndirilməli və proqnozlaşdırılmalıdır. Nəzərdə tutulan fəaliyyət zonalarında ehtimal olunan qəza şəraitinin yaranması halları da sənədlərdə öz əksini tapmalıdır. Bu sənədlərdə ətraf mühitə zərərli təsirin aradan qaldırılması üzrə təbiəti mühafizə və ətraf mühitin sağlamaşdırılması tədbirləri göstərilməli, ehtimal olunan ekoloji qəzaların nəticələrinin aradan qaldırılması yolları nəzərə alınmalıdır. ƏMTQ –ni həyata keçirən layihə sifarişçisi kütləvi informasiya vasitəsilə əlaqədar təşkilatları məlumatlandırmalı və cəmiyyətin maraqlı tərəflərinin bu prosesdə iştirakını təmin etməlidir.

Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsində ekoloji normativ kimi yol verilən qatılıq həddinin (YVQH) müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yol verilən qatılıq həddi (YVQH) dedikdə, ətraf təbii mühitə və insana təsir edərkən onun sağlamlığına ziyan vurmayan çirkləndiricilərin kəmiyyəti başa düşülür. Son vaxtlar YVQH - ni müəyyən edərkən çirklənmənin nəinki, təkcə insan sağlamlığına təsir dərəcəsi nəzərə alınır, eyni zamanda, vəhşi heyvanlara, bitkilərə, mikroorqanizmlərə, bütövlükdə təbiətə təsirinə diqqət yetirilir.

Qeyd edək ki, ekoloji normativ kimi YVQH daima eyni qalır. Elm və texnikanın, sosial – iqtisadi sahənin inkişafı ilə əlaqədar bu normativlər vaxtaşırı dəyişdirilir və optimallaşdırılır. Normativlər səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən təsdiq edildikdən sonra təbiətdən istifadəçilər və təbiəti mühafizəçilər üçün hüquqi öhdəlik statusu alır. Məsələn, atmosferdə zərərli maddələ-

rin tərkibini normallaşdırmaq üçün iki tip normativ – birdəfəlik və sutkalıq YVHQ müəyyənləşdirilmişdir. Birdəfəlik YVQH-nə görə, 30 dəqiqəlik nəfəsalma zamanı insan orqanizmində reflektor reaksiyası (hər hansı iy, gözlərin işıq hissiyatında dəyişiklik və s.) baş verməməlidir. Sutkalıq YVHQ dedikdə isə, uzun müddət ərzində insan orqanizmində zərərli təsirə malik olmayan qatılıq həddi nəzərdə tutulur.

Son illərdə global miqyasda insan – təbiət münasibətlərinin gərginləşməsi sosial – fəlsəfi baxımdan ətraf mühitə antropogen yükün yol verilən həddinin araşdırılmasına diqqəti artırmışdır. Ətraf mühitə antropogen yükün yol verilən həddi-təbii komplekslərdə ekosistemin tarazlığının pozulmasına gətirib çıxarmayan maksimal miqyasda təsirə deyilir. Hazırda ekosistemin ümumi davamlılığına antropogen təsirin qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edilir:

1. Üzvü maddələrin canlı və cansız ehtiyatları;
2. Bitki örtüyünün, bioməhsulların, yaxud üzvü maddələrin meydana gəlməsinin səmərəliliyi;
3. Biomüxtəlifliyin növü və strukturu.

Ətraf mühitə antropogen yükün YVQH-ni müəyyənləşdirərkən təbiətdən istifadənin formalarına diqqət yetirmək lazımdır. Mütəxəssislərdən P.Q.Oldak təbiətdən istifadənin iki formasını – ekstensiv və tarazlı formalarını göstərmişdir.¹ Təbiətdən istifadənin ekstensiv forması – istehsalın genişlənməsinin təbii komplekslər (təbii ehtiyatlar) hesabına həyata keçirilməsidir. Təbiətdən tarazlı istifadə zamanı isə antropogen yükün həcmi təbii sistemlərin özünübərpa potensialını üstələyə bilmir. Təbiətdən tarazlı istifadə zamanı ətraf mühitin keyfiyyətə tənzimlənməsinə imkan yaranır, ekoloji nəzarətin bütün mexanizmlərini həyata keçirmək asanlaşır.

Ətraf mühitin keyfiyyətinin tənzimlənməsi antropogen yükün müəyyənləşdirilməsindən asılıdır. Bu baxımdan istehsal – ərazi komplekslərinin formalaşdırılmasında, sənayenin inkişafında, tikintidə, şəhərsəlmada antropogen yükün yol verilən normalarının tətbiqi ekoloji qanunvericilikdə hüquqi öhdəlik kimi nəzərdə tutulmuşdur. Ətraf mühitə antropogen yükün YVH-nin

¹ Олдак П.Г. Колокол тревоги: пределы бесконтрольности и судьбы цивилизации. М., Политиздат, 1990, с.97-103.

müəyyənləşdirilməsi təbiətdə ekoloji tarazlığın pozulma dərəcəsinin nizamlanmasına xidmət edir.

Bu hüquqi öhdəliklər «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» AR Qanununun müvafiq maddələrində (VI fəsil, 30-34-cü maddələr) öz ifadəsini tapmışdır. Qanunun 30-cu maddəsində göstərilir ki, ətraf mühitin ekoloji cəhətdən nizamlanmasının məqsədi təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsini və bərpasını, ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınmasını təmin edən elmi cəhətdən əsaslandırılmış ətraf mühitə yol verilə bilən təsir normalarının müəyyən edilməsidir. Qanunun 31-ci maddəsində ətraf mühitin keyfiyyət normativlərinin əsas göstəriciləri təsbit olunmuşdur. Burada ətraf mühitin keyfiyyət normativlərinin əsas göstəricilərinə aşağıdakılar aid edilir:

- Ətraf mühitə atılan və axıdılan zərərli maddələrin, səs-küyün, vibrasiyanın, elektromaqnit şüalanmasının, radiasiya təsiri səviyyəsinin, kənd təsərrüfatı və meşə təsərrüfatında aqrokimyəvi maddələrin miqdarının yol verilə bilən son hədləri;

- Ətraf mühitdə zərərli maddələrin konsentrasiyasının yol verilə bilən qatılıq həddi;

- Mühafizə, sanitariya – mühafizə və digər qoruyq zonalarının vəziyyəti və s.

Bundan başqa ekoloji nəzarəti həyata keçirmək üçün Qanunun VII fəslində (35-43-cü maddələr) təsərrüfat və digər fəaliyyət sahələrinə qoyulan ekoloji tələblər öz ifadəsini tapmışdır. Burada təbii ehtiyatlardan istifadəyə (maddə 35), layihələşdirməyə (maddə 36), sənaye, energetika, nəqliyyat və rabitə obyektlərinin istismarına (maddə 42) qoyulan ekoloji tələblər ayrı-ayrı maddələrdə öz əksini tapmışdır. Qanunda irəli sürülən ekoloji tələblər təkcə hüquqi xarakter daşımır. Bu tələblər eyni zamanda, ətraf mühitə münasibətdə sosial-mənəvi xarakter daşıyır. Bu baxımdan Qanunun 35-ci maddəsində göstərilir ki, təbii ekoloji sistemlərin pozulmasına səbəb olan, habelə insanın, bitki və heyvanlar aləminin genetik fondunun məhv edilməsinə, əhalinin həyat və sağlamlığı üçün təhlükəli olan xüsusi fəaliyyətlərə icazə verilmir.

Qanunun 43-cü maddəsində şəhərlərin və başqa yaşayış məntəqələrinin layihələşdirilməsi, tikintisi və yenidən qurulmasında əhalinin yaşayışı və istirahəti ilə əlaqədar əlverişli şəraitin təmin edilməsi üçün müəyyən ekoloji tələblər nəzərdə tutulmuşdur. Burada göstərilir ki, şəhərlərin və başqa yaşayış məntəqələrinin layi-

hələşdirilməsində və tikintisində məişət-kommunal tullantılarının yığılması, emalı, zərərsizləşdirilməsi, istifadəsi və basdırılması nəzərdə tutulmalı və həyata keçirilməlidir.

Məlumdur ki, bələdiyyələr qanunla müəyyən edilmiş ərazi həudurları daxilində yerli özünüidarəetmə orqanıdır. Bələdiyyələr müvafiq qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq öz səlahiyyətlərinə daxil edilmiş yerli əhəmiyyətli məsələləri müstəqil surətdə həll etmək hüququna malikdirlər. Bələdiyyələrin əsas səlahiyyətlərindən biri də yerli ekoloji proqramların həyata keçirilməsidir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında (maddə 144) yerli ekoloji proqramların qəbulu və icra edilməsi bələdiyyələrin səlahiyyətlərindən biri kimi təsbit edilmişdir.

1999-cu il 2 iyul tarixdən qüvvəyə minmiş "Bələdiyyələrin statusu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda bələdiyyələrin ekoloji fəaliyyətinin hüquqi aspektləri geniş şəkildə şərh edilmişdir. Qanunun "Yerli ekoloji proqramlar" adlanan 6-cı maddəsində göstərilir ki, Yerli ekoloji proqramlardan məqsəd dövlətin həyata keçirdiyi ekoloji proqramlarda nəzərdə tutulmayan və ya onlara əlavə olaraq yerli əhəmiyyətli ekoloji təmizlik məsələlərinin həllinə yerli əhalinin hamılıqla cəlb edilməsidir. Həmin proqramlara yerli şəraitdə mövcud olan ekoloji tarazlığın qorunub saxlanılması, bələdiyyə ərazisinin yaşıllaşdırılması və abadlaşdırılması, məişət tullantılarının tullanması və emalı, suyun, havanın, torpağın hər cür çirklənmədən qorunması, qonşu bələdiyyələrlə birgə ekoloji tədbirlərin həyata keçirilməsi və yerli əhəmiyyətli digər tədbirlər daxil edilə bilər. Bələdiyyələr dövlətin ekoloji proqramları ilə yerli ekoloji proqramların əlaqələndirilməsinə, müəyyən hallarda birgə tədbirlərin həyata keçirilməsinə yardım göstərirlər.

Bu qanunun 48-ci maddəsində ətraf mühitin mühafizəsi də daxil olmaqla bələdiyyə qərarlarının icra edilməsinin məcburiliyindən bəhs edilir və göstərilir ki, Bələdiyyələrin öz səlahiyyətləri daxilində qəbul etdiyi qərarlar təşkilat-hüquqi formasından aslı olmayaraq, bələdiyyənin ərazisində yerləşən bütün hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən hökmən icra edilməlidir.

Lakin müşahidələr göstərir ki, qanunvericilik aktlarında nəzəri cəhətdən öz geniş ifadəsini tapmasına baxmayaraq, bəzi bələdiyyələrin ekoloji fəaliyyəti əməli cəhətdən müasir tələblərə cavab vermir. Daha dəqiq desək, bəzi bələdiyyələr ətraf mühitin müda-

fiesi ilə əlaqədar öz səlahiyyətlərini qanunvericilik aktlarına uyğun şəkildə yerinə yetirmir, yaxud yerli ekoloji proqramların həyata keçirilməsinə hələ ciddi yanaşmırlar. Bələdiyyələrin ekoloji fəaliyyətinin hüquqi aspektlərinə diqqət yetirilməsi və bələdiyyələrin ekoloji fəaliyyətinin ictimaiyyət arasında geniş təbliğ edilməsi qarşıda duran vacib məsələlərdən biridir. Bununla yanaşı qeyd edək ki, son illərdə ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı respublikada qəbul edilmiş qanunlarda yerli idarəetmə orqanlarının (bələdiyyələrin) fəaliyyət istiqamətləri aydın şəkildə təsbit edilmişdir. Məsələn, «Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 15-ci maddəsində xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektlərini idarəetmə sahəsində bələdiyyələrin səlahiyyətləri aydın şəkildə şərh edilmişdir. Bundan başqa ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji problemlərlə bağlı olan müxtəlif respublika qanunlarında bələdiyyələrin ekoloji fəaliyyətinin hüquqi – mənəvi aspektlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu baxımdan "Ekoloji təhlükəsizlik haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun (8/VI-1999) 6-cı maddəsində ekoloji təhlükəsizlik sahəsində yerli özünüidarəetmə orqanlarının səlahiyyətləri hüquqi cəhətdən təsbit olunmuşdur.

Bələdiyyələrin ekoloji fəaliyyətində mühüm yer tutan qanunvericilik aktlarından biri "Bələdiyyə torpaqlarının idarə edilməsi haqqında" (29/VI-2001) və "Bələdiyyələrin su təsərrüfatı haqqında" (29/VI-2001) qanunlarıdır. "Bələdiyyə torpaqlarının idarə edilməsi haqqında" Qanun bələdiyyə torpaqlarının idarə edilməsi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla mülkiyyətə, istifadəyə və icarəyə verilməsinin ümumi qaydalarını, istifadəsi və mühafizəsi sahəsində hüquq münasibətlərini tənzimləyir.

"Bələdiyyələrin su təsərrüfatı haqqında" Qanunu isə bələdiyyə ərazisində yerləşən su təsərrüfatı obyektlərinin istifadəsi və onların mühafizəsi ilə əlaqədar bələdiyyələrlə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, hüquqi və fiziki şəxslər arasında münasibətlərin hüquqi əsaslarını müəyyən edir. Bu qanunlarda bələdiyyələr ərazilərindəki su təsərrüfatının və torpaqların ekoloji cəhətdən təmizliyinə bir-başa cavabdehlik daşıyırlar. Bununla əlaqədar Qanunun 16-cı maddəsində göstərilir ki, Bələdiyyə mülkiyyətində olan və onların idarəçiliyinə verilmiş su təsərrüfat obyektlərinin çirklənməsinin, zibillənməsinin və suların tükənməsinin, israfçılığın qarşısının alınması, habelə bunların zərərli təsirinin aradan

qaldırılması üzrə tədbirlər, su təsərrüfatı məsələləri bələdiyyələr tərəfindən həyata keçirilir.

Respublika qanunvericiliyində bələdiyyələrin ekoloji fəaliyyəti təkcə suyun və torpağın mühafizəsi ilə məhdudlaşmır. Qanunvericilikdə yaşıllıqların, meşələrin qorunması atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində bələdiyyələrin səlahiyyətləri, hüquq və vəzifələri öz əksini tapmışdır. Öz əraziləri hüduqlarında yaşıllıqların qorunması fondundan istifadə, onun mühafizəsi, qorunması və meşələrin bərpası sahəsində bələdiyyələrin səlahiyyətləri "Azərbaycan Respublikası Meşə Məcəlləsi" nin 29-cu maddəsində təsbit olunmuşdur.

"Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda (24.03.2000) xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektlərini idarəetmə sahəsində bələdiyyələrin səlahiyyətləri aydın və dəqiq şərh edilmişdir. Bu Qanunun 15-ci maddəsində yerli əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və obyektlərinin mühafizəsinə və istifadəsinə nəzarəti həyata keçirmək bələdiyyələrin əsas səlahiyyətlərindən biri kimi qeyd olunmuşdur.

Təbiəti mühafizə və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə ilə bağlı ayrı-ayrı sahələri əhatə edən qanunvericilik aktlarında müxtəlif təbiət obyektlərinin mühafizəsində bələdiyyələrin səlahiyyətləri hüquqi cəhətdən müəyyənləşdirilmişdir. Məsələn, "Heyvanlar aləmi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda (4/VII 1999) heyvanlar aləminin mühafizəsi və istifadəsi sahəsində bələdiyyələrin iştirakı (maddə 10), heyvanların aləminin mühafizəsinə və istifadəsinə bələdiyyə nəzarəti (maddə 45) təbiəti mühafizə və bələdiyyələr haqqında Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmişdir.

Maraqlı cəhətlərdən bir də ondan ibarətdir ki, bu Qanunda bələdiyyə mülkiyyətinə zooparklar, zoobağlar, digər zooloji kolleksiyalar yaratmaq, eyni zamanda onların mühafizəsini və istifadəsini həyata keçirmək, yarımşəbəst və qeyri-şəbəst şəraitdə vəhşi heyvanlar saxlamaq, yetişdirmək və ticarət etmək – bələdiyyələrin səlahiyyətlərinə daxil edilmişdir.

Ümumiyyətlə, bələdiyyələrin ekoloji fəaliyyətinin hüquqi və mənəvi aspektləri – ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı olan əksər qanunlarda öz geniş ifadəsini tapmışdır. Hazırda bələdiyyələrin ictimai həyatın bütün sahələrində rolunun artması baxımından

onların ekoloji fəaliyyətinin genişləndirilməsi zərurəti yaranmışdır. Daha dəqiq desək insan-təbiət münasibətlərinin gərginləşdiyi indiki şəraitdə yerli ekoloji problemlərin həllində bələdiyyələr öz fəaliyyətlərini qunuvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada genişləndirməlidirlər.

Bələdiyyələr öz ekoloji fəaliyyətlərini genişləndirmək üçün ilk növbədə:

- Əhalinin ekoloji hüquq səviyyəsinin artırılmasına çalışmalı;
- Yerli ekoloji problemlərin mahiyyətini əhaliyə şərh etməli;
- Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində bələdiyyələrin fəaliyyətinin hüquqi tərəfləri haqqında əhalini məlumatlandırmalı;
- Yerli ekoloji proqramların həyata keçirilməsində ərazidə yaşayan əhalinin qüvvəsindən geniş istifadə etməlidirlər.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra həyatın başqa sahələrində olduğu kimi ictimai ekoloji nəzarət sahəsində də vətəndaşların fəallığı yüksəlmişdir. Hazırda Respublikamızda 100-ə qədər ictimai ekoloji birlik, ekoloji mərkəz, assosiasiya, qeyri-hökumət təşkilatı ictimai ekoloji fəaliyyətlə məşğul olur ki, bu da vətəndaşların ekoloji fəallığının yüksəldiyini göstərən faktlardır. Əsas fəaliyyəti ətraf mühitin qorunmasına yönəlmiş qeyri-hökumət təşkilatlarından "Rüzgar" ictimai ekoloji birliyi, Azərbaycan təbiəti mühafizə cəmiyyəti, Azərbaycan ekoloji birliyi, Orontoloqlar cəmiyyəti, Heyvanları mühafizə cəmiyyəti, «Ekoyl» elmi-ekoloji birliyi, Yaşıllar hərəkatı, «Ekosos», «Eko-leks», «Ekoskop» təşkilatları, «Fövqə» assosiasiyası, «İnsan və mühit» ekoloji cəmiyyəti, «Davamlı inkişaf uğrunda» ictimai birliyi, «İnsan ekologiyası» ictimai birliyi və s. göstərmək olar. Göstərilən bu QHT-lərin Respublikamızda ictimai ekoloji nəzarətin həyata keçirilməsində müəyyən rolu vardır. Lakin, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Respublika Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən tətbiq edilən bürokratik qaydalar nəticəsində bəzi ekoloji QHT-lər hələ də dövlət qeydiyyatından keçə bilməmişlər. Bütün bunlar isə ekoloji qanunvericilikdə təsbit olunmuş ictimai ekoloji nəzarətin həyata keçirilməsində neqativ hal kimi qiymətləndirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Respublikamızda geniş vüsətlə həyata keçirilən neftin istehsalı və nəqlinin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində dövlət ekoloji nəzarət sisteminin həyata keçirilməsi ilə yanaşı, ictimai ekoloji nəzarətin təşkil edilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, ekoloji nəzarətin hüquqi aspektləri ekoloji qanunvericilikdə təsbit olunduğu halda, onun mənəvi aspektləri əsasən ictimai ekoloji hərəkatda, ayrı-ayrı vətəndaşların, QHT-lərin, ictimai ekoloji birliklərin təbiətimühafizə fəaliyyətində özünü göstərir. Hazırkı şəraitdə dövlət ekoloji nəzarət sisteminin və ictimai ekoloji nəzarəti həyata keçirən QHT-lərin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi dövlətin ekoloji siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olmalıdır.

Doğrudur, respublikamızın ekoloji qanunvericiliyində insan – təbiət münasibətlərinin demokratikləşməsi istiqamətində müəyyən irəliləyişlər vardır. Digər tərəfdən, qanunların sosial-fəlsəfi təhlili göstərir ki, ekoloji nəzarətin həyata keçirilməsində hüquqi – ekoloji aspektlərlə yanaşı sosial – mənəvi tərəflərə də diqqət yetirilir. Lakin, bunu bütün ekoloji qanunlara aid etmək olmaz.

Məsələn «İstehsalat və məişət tullantıları haqqında» AR Qanunundan başqa digər sahəvi qanunlarda ictimai ekoloji nəzarətin hüquqi əsasları haqqında heç nə deyilmir. Buna görə də ilk növbədə sahəvi ekoloji qanunlarda bu boşluğun doldurulması daha dəqiq desək, ictimai ekoloji nəzarətin hüquqi – mənəvi əsaslarının təsbit olunması vacib şərtlərdən biridir. İkincisi, ictimai ekoloji təşkilatların fəaliyyətinin hüquqi cəhətdən dəstəklənməsi və yeni yaradılan ekoloji qeyri – hökumət təşkilatlarının qeydiyyatdan keçirilməsində mövcud olan süni maneələrin aradan götürülməsi ekoloji nəzarətin yaxşılaşdırılması sahəsində mühüm amillərdən biridir. Üçüncüsü, insan-təbiət münasibətlərinin optimallaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən ekoloji nəzarəti kütləviləşdirmək üçün ictimai-ekoloji nəzarət konsepsiyasının hazırlanmasının sürətləndirmək zəruridir. Bütün bu tədbirlərin həyata keçirilməsi təbiəti mühafizə sisteminin sosial – mənəvi tərəflərinin genişlənməsinə xidmət edəcəkdir.

Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, ekoloji şəraiti yaxşılaşdırmaq üçün vətəndaş cəmiyyətinin mühüm tərkib hissəsi kimi güclü təbiəti mühafizə hərəkatının yaradılması labüddür. Müstəqil respublikamızda vətəndaşların kütləvi təşkilatlarından biri olan həmkarlar ittifaqları başqa ictimai və qeyri-hökumət təşkilatları (QHT-lər) ilə birlikdə əhalinin ekoloji tərbiyəsində mühüm rol oynaya bilər. Qeyd edək ki, respublikamızın həmkarlar ittifaqları ətraf mühitin mühafizəsi, işçilərin texniki təhlükəsizliyinin təmin

edilməsi, vətəndaşların sağlamlığının qorunması və istirahətinin yaxşılaşdırılması sahəsində müəyyən işlər görür.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə başlanmış və prezident İ.Əliyevin gərgin zəhməti nəticəsində ölkəmizdə geniş miqyaslı neft strategiyasının həyata keçirildiyi bir vaxtda təbiəti mühafizə qanunvericiliyinin yaradılmasında, hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının ekoloji siyasətinin müəyyənləşdirilməsində və bu sahədə qəbul edilən qərarların yerinə yetirilməsində həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyətinin daha da gücləndirilməsi vacibdir.

Bu baxımdan təbiəti mühafizənin yaxşılaşdırılması, ekoloji təhsil və ekoloji tərbiyələndirmənin gücləndirilməsi, ekoloji qanunvericiliyin həyata keçirilməsi işində fəal iştirak etmək üçün həmkarlar təşkilatları öz fəaliyyətlərini aşağıdakı istiqamətdə qurmalıdırlar:

- Təbiəti mühafizə sahəsində qanunvericilik və normativ aktların hazırlanması və müzakirələrində fəal iştirak etmək;

- İnsanların həyat fəaliyyəti sanitariya-gigiyenik və ekoloji şəraitinin yaxşılaşdırılması, istehsalatda texnoloji qaydalara nəzarət edilməsi, müəssisələrdə təmizləyici, toz və qaz tutucu qurğuların istismarında ciddi qaydaların təmin edilməsi sahəsində təsərrüfat rəhbərlərinə verilən tapşırıqların hazırlanması və həyata keçirilməsində fəal iştirak etmək;

- Məhsuldar qüvvələrin inkişafında ekoloji nəticələri nəzərə almayan, istehlakçı prinsipləri ilə yaşayan bəzi müəssisələrin fəaliyyətinə qarşı əks tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- Atmosferin ozon qatına dağıdıcı təsir edən zərərli maddələrin havaya atılmasının minimuma endirilməsi, alternativ enerji mənbələrinin axtarılması, ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların yaradılması və həyata keçirilməsi sahəsində elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin hərtərəfli dəstəklənməsi;

- Müəssisələrin təbiəti mühafizə qanunvericiliyi və idarəetmə qərarlarının yerinə yetirilməsi, ətraf mühitin vəziyyətinə müəyyən edilmiş qaydalar çərçivəsində həmkarlar təşkilatları tərəfindən ictimai nəzarətin həyata keçirilməsi;

- Konkret ekoloji problemlərin həllində, müxtəlif layihə və qərarların ictimai ekoloji ekspertizasında, alternativ proqram və layihələrin yaradılmasında QHT-lər və digər ictimai ekoloji təşkilatlarla əməkdaşlıq etmək;

- Ekoloji problemlər sahəsində aşkarlığın genişləndirilməsi uğrunda mübarizə, kənd təsərrüfatı məhsullarının və içməli suyun analizi və ictimai ekspertizası nəticəsində onların ekoloji çirklənmə dərəcəsi və əhalinin sağlamlığına təsiri haqqında, bütövlükdə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində görülən digər işlər haqqında Orxus konvensiyasının prinsiplərinə uyğun olaraq ictimaiyyətin hərtərəfli və vaxtında məlumatlandırılması;

İnsanlarda təbiətə şüurlu münasibət tərbiyə edilməsi, əhalinin ekoloji maarifləndirilməsi, ictimai ekoloji nəzarətin gücləndirilməsi məqsədilə həmkarlar ittifaqının mədəni maarifləndirmə potensialından geniş və səmərəli istifadə edilməsi zəruridir.

3.3. Urbanizasiya və şəhərsalmanın hüquqi və sosial-ekoloji aspektləri

Urbanizasiya (latınca «urbanus» «şəhərli» sözündən əmələ gəlib), cəmiyyətin inkişafında şəhərlərin rolunun yüksəlməsinin tarixi prosesini xarakterizə edir. Son illərdə çap olunmuş ədəbiyyatlarda terminoloji cəhətdən urbanizasiya–şəhərləşmə kimi yazılır. Bu anlayış şəhər həyat tərzini, şəhər həyatının sosial-iqtisadi şəraiti və məişət mədəniyyətinin formalaşması ilə əlaqədar spesifik hadisələrin məcmusunu əks etdirir.

Urbanizasiya (şəhərləşmə) – mürəkkəb demoqrafik proses olub, əhalinin miqrasiya hərəkəti ilə bağlıdır. Urbanizasiya şəhər əhalisinin demoqrafik strukturunun dəyişməsi prosesinə təsir edir, şəhər və kənd həyat tərzinin qarşılıqlı təsirini şərtləndirir. Şəhərlərin genişlənməsinin ifadəsi olan urbanizasiya, həm də cəmiyyətin həyat fəaliyyətində şəhərin rolunun artmasının qanunauyğun prosesidir. Bu prosesdə iqtisadiyyat, demoqrafiya, sosial-mədəni, ekoloji, sanitariya-gigiyena, nəqliyyat-kommunikasiya, əhalinin ərzaq, digər zəruri yaşayış vasitələri ilə təminatı və s. məsələlər ifadə olunur.

Tarixən məlumdur ki, urbanizasiyanın ümumi cəhətləri və oxşar qanunauyğunları mövcuddur. Bütövlükdə mütərəqqi proses olan urbanizasiya prosesində şəhərlərdə sənayenin konsentrasiyasının (mərkəzləşməsinin) güclənməsinə yol açılır, iqtisadiyyatın inkişafına xidmət edən yeni-yeni elmi-tədqiqat

mərkəzləri yaranır. Urbanizasiya prosesində bütün sahələrdə güclü kədr potensialı əmələ gəlir, əhalinin sağlamlığı, təhsili, mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi və məişət şəraitinin yaxşılaşmasına imkan yaranır. Müasir urbanizasiyanın atributlarından olan, təhsil, ticarət, tibbi müəssisələr, mədəni-məişət sənaye müəssisələri, tikinti, nəqliyyat və s. bu kimi obyektlərin iri şəhərlərdə konsentrasiyası nəticəsində insanların normal həyat şəraiti üçün geniş imkanlar açılır və mütərəqqi ictimai münasibətlərin formalaşması reallaşır.

Urbanizasiya prosesi iri şəhərlərdə, kənd yerlərində olmayan sanitariya-məişət şəraitinin təmin edilməsinə təkan verir. Belə ki, şəhərlərdə mərkəzləşdirilmiş su, kanalizasiya, istilik xəttinin yaradılması, müasir tələbata cavab verən insanların rahatlığına xidmət edən abad və yaraşlıq mənzillərin tikilməsi, estetik mahiyyət daşıyan, adamların fiziki və mənəvi qüvvələrinin bərpasına xidmət edən geniş və yaraşlıq istirahət parklarının salınması, çoxcəhətli xidmət növlərinin yaradılması məhz, urbanizasiya prosesinin mütərəqqi nəticəsi hesab edilir. Ümumiyyətlə, urbanizasiya prosesi istər elmi-texniki, istərsə də sosial-iqtisadi sahədə bəşəri dəyərlərin mənimsənilməsində, mədəni həyatın inkişafında, adamların dünya sivilizasiyasına yaxınlaşmasında və qloballaşma prosesinin genişlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dünya miqyasında urbanizasiya prosesinin sürətini açıqlamaq üçün faktlara müraciət edək.

Tədqiqatçıların fikrinə görə 1900-cü ildə şəhər əhalisi dünya əhalisinin 5%-ni təşkil edirdisə, 1987-ci ildə bu rəqəm 40%-ə çatmışdır. Əgər 1900-cü ildə əhalisi 1 mln. olan şəhərlərin sayı 17 idisə, 1980-ci ildə belə şəhərlərin sayı 187-yə çatmışdır. BMT-nin məlumatına görə 1984-cü ildə dünyanın 34 şəhərində əhalinin sayı 5 milyondan artıq olmuşdur. Təkcə onu göstərmək lazımdır ki, 1900-cü ildən 1985-ci ilə kimi şəhər əhalisi 25-30 dəfə artmışdır.¹

Dünyanın bir çox ölkələrində şəhər əhalisinin sayının artması son illərdə daha sürətlənmişdir ki, bu da dünya alimlərinin

ciddi düşündürməkdədir. BMT Baş Assambleyasının xüsusi sessiyasında (6-8 iyun 2001) təqdim edilən məlumatlara görə 2000-ci ildə dünyanın iri şəhərlərində əhalinin sayı aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. Mexiko – 18,1 mln.
2. Bombay – 18,1 mln.
3. San-Paulu – 17,8 mln.
4. Nyu-York – 16,6 mln.
5. Laos – 13,4 mln.
6. Los-Anjelos – 13,1 mln.
7. Kəlküttə – 12,9 mln.
8. Şanxay – 12,9 mln.
9. Buenos-Ayres – 12,6 mln.
10. Dəkkə – 12,3 mln.
11. Kəraçi – 11,8 mln.
12. Dehli – 11,7 mln.
13. Cakarta – 11,0 mln.
14. Osaka – 11,0 mln.
15. Manila – 10,9 mln.
16. Pekin – 10,8 mln.
17. Rio-de-Janeyro – 10,6 mln.
18. Qahirə – 10,6 mln.¹

Dünyanın iri şəhərlərində əhalinin artım səviyyəsini yuxarıda adları çəkilən şəhərlərin təmsalında daha aydın görmək olar.

Tədqiqatçıların fikrinə görə, tarixdə 1 mln. əhalisi olan ilk şəhər Yuli Sezarın İmperatorluğu dövründə (b.e.ə. 44-10-cu illərdə) Roma şəhəri olmuşdur. Əhalisinin sayının artım sürətinə görə bizim dövrümüzdə isə Mexiko şəhəri dünyanın ən böyük şəhəri hesab olunur: 1990-cı ildə Mexikonun əhalisinin sayı 14 mln. olmuşdur.²

Araşdırmalar göstərir ki, iri şəhərlərdə əhalinin sıxlıq dərəcəsi də yüksəkdir. Məsələn, Moskva şəhərində 1 kv. km. ərazidə 90 min, Nyu-York şəhərində 1 kv. km. əraziyə – 10

¹ Рюриков Ю.Б. Переворот в цивилизации// Вопросы философии, №9, 1989, с.133-143; Əsgərov Ə., Mahmudov H. İnsan və təbiət, B., 1992, s.5-55.

¹ WWW. UNCHS. Orq.

² Коробкин В.Н. Передельский Л.В. Экология. Ростов н/Д: Изд-во «Феникс», 2003, ст.258

min, Parisdə 1 kv.km.-də 12 min, Tokioda 1 kv.km. 14 min adam yaşayır.³

Son illərin statistikasına görə, iri şəhərlərdə əhalinin sıxlıq dərəcəsi 4 km²-da bir neçə min yox, bir neçə 10 min nəfərlə hesablanır. Buna misal olaraq Qonkonq şəhərini göstərmək olar. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə Qonkonqda 1 km²-da 1.500 min adam yaşayır.

Faktlar göstərir ki, qlobal miqyasda Yer kürəsinin ümumi ərazisinin urbanizasiyalaşması prosesi getdikcə artmaqdadır. Məsələn, əgər 1980-ci ildə Yer kürəsinin ümumi ərazisinin urbanizasiyalaşmış (şəhərləşmiş) hissəsi 4,69 mln. km² təşkil edirdisə (12,8 %), bu rəqəmin 2007-ci ildə 19 mln. km² olacağı ehtimal olunur. Məşhur ekoloq-alim Reymerə görə isə 2030-ci ildə praktiki olaraq dünya əhalisinin hamısı şəhər tipli qəsəbədə yaşayacaqdır⁴.

Əlbəttə, urbanizasiya prosesi nəticəsində iri şəhərlərdə əhalinin sayının artması müasir dövrün obyektiv istiqamətlərinəndir. Qlobal baxımdan iri şəhərlərdə sosial-iqtisadi, elmi-mədəni, demoqrafik və ekoloji cəhətlər oxşar olduğuna görə onların ümumsosioloji araşdırılması da müəyyən qədər qlobal xarakter daşıyır. Regional baxımdan isə hər bir şəhərin öz spesifik xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, hazırda dünyanın bir çox ölkələrində zavodlar şəhəri, kurortlar şəhəri, muzeylər şəhəri və s. adla tanınan şəhərlər çoxdur. Lakin elə şəhərlər vardır ki, yuxarıda sadalanan funksiyaların çoxunu özündə birləşdirir. Belə şəhərlərin hansı funksiyanı yerinə yetirməsindən asılı olmayaraq, məişət mədəniyyəti və ekoloji mədəniyyəti inkişaf etmiş olan şəhərlər daha sivilizasiyalı şəhər hesab olunur. Şəhərlərin ekoloji mədəniyyəti dedikdə, əhalinin sağlamlıq vəziyyətindən tutmuş – adamların yaşayış tərz, mədəni səviyyəsi, davranışı. Şəhərin abadlığı, şəhərsalma mədəniyyəti, küçələrin təmizliyi, park, xiyaban, bulvar və istirahət zonalarının mövcudluğu, şəhərin yaşıllıq dərəcəsi, əhalinin istifadə etdiyi ərzaq

və içməli suyun ekoloji cəhətdən təmiz olması və s. başa düşülür.

Urbanizasiya problemləri ilə məşğul olan mütəxəssislərin fikrinə görə, vaxtilə mədəniyyət və sivilizasiya mərkəzi hesab edilən iri şəhərlər indi ətraf mühiti çirkəndirən mənbə, böyük avtonəqliyyat tıxacları və mənasız vaxt itgisi ilə əlaqədar insanlar üçün müxtəlif çətinliklər yaradan yaşayış məskənlərinə çevrilməkdədir. Bəzi ölkələrdə isə iri şəhərlər adamların sağlamlığına mənfi təsir edən psixoloji stresslər, tənhalıq, hətta yaşamaq üçün müəyyən təhlükələr yaradan mənbə kimi göstərir.¹ Urbanizasiyanın ictimai-iqtisadi və sosial-ekoloji nəticələrini təhlil edən məşhur ekoloq F.Sen-Mark bu haqda yazmışdır: «Düşünülməmiş urbanizasiya – cəmiyyətin maddi mənfəətinin inkişafının ziyanlı nəticələrini çoxaldır və onu böhranlı nöqtəyə çatdırır».² F.Sen-Markın bu fikrinə şərik olan digər müəlliflərin mülahizələrinə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, sürətli urbanizasiya nəticəsində şəhərlərin böyüməsi ekoloji və psixoloji gərginliyin daha artmasına səbəb olmaqdadır. İri şəhərlərdə ekoloji və psixoloji gərginliyin artması isə ekoloji stressin də artmasına şərait yaradır. Mütəxəssislərin bu sahədəki fikirlərini sosial-fəlsəfi cəhətdən ümumiləşdirərək şəhər mühitində ekoloji stresi yaradan amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Sürətli urbanizasiya, məcburi miqrasiya, qaçqınlıq və məcburi köçkünlük prosesində populyasiya strukturunun dəyişilməsi;

2. Sosial tərəqqi, təsərrüfat fəaliyyətinin genişlənməsi nəticəsində iri şəhərlərdə təbii komponentlərinin sosial-ekoloji parametrlərinin dəyişilməsi;

3. Sənayenin (metallurgiya, neft-kimyası və s.) inkişaf etdiyi və avto nəqliyyatın sayının çoxaldığı şəhərlərdə mutagen, konsepgogen, allergen və toksikoloji maddələr vasitəsilə ətraf mühitin çirkəlməsi;

4. Şəhərlərdə yaranmış gərgin sanitar-epidemioloji vəziyyət (məsələn, şəhərdə quş qripinin yayılması təhlükəsi);

³ Хотунцев Ю.Л. Экология и экологическая безопасность. Учеб. Пособие, М., Изд.-и центр, «Академия», 2002, стр.104

⁴ Коробкин В.И., Передельский Л.В. Экология в вопросах и ответах: Учеб. Пособие. Ростов н/Д: Феникс, 2002, стр.158

¹ Курьер ЮНЕСКО, апрель, 1977, с.32

² Сен-Марк Ф. Социализация природы. М., 1997, стр.55

5. Təbii fəlakət, fövqəladə hallar, texnogen qəzalar, qlobal iqlim dəyişmələri ilə əlaqədar yaranan ekopsixoloji hallar;

6. Mühəribə, terror, dövlət çevrilişi cəhdləri, vətəndaş müharibəsi, iqtisadi böhran, demoqrafik proseslər və s. ilə bağlı olan sosial-siyasi amillər.

Yuxarıda göstərilən bütün bu amillər şəhər mühitində ekoloji stress yaradır ki, bunlar da əhalinin gündəlik məişətində onların həyat və fəaliyyətində müəyyən izlər qoyur, insanların sağlamlığına mənfi təsir göstərir.

Şəhərlərin böyüməsi əvvəla, şəhərləri, əhalinin iqtisadi, siyasi və mənəvi həyatını mərkəzləşdirən və tərqqi etdirən başlıca amilə çevirir. Bu baxımdan urbanizasiya probleminə geniş sosial-fəlsəfi cəhətdən yanaşılmalıdır. Digər tərəfdən isə şəhərlərin böyüməsi və əhalinin bir yerdə cəmləşməsi prosesi insanların məişət şəraitində, onların həyat tərzində və ətraf mühitdə müəyyən dəyişikliklərə səbəb olur. Burada isə urbanizasiya prosesinə və şəhərsalmaya sosioloji cəhətdən yanaşılmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin şəhərə köçməsi, onların həyat tərzinin mədəni səviyyəsinin, mənzil-məişət şəraitinin və psixologiyasının dəyişməsinə səbəb olur. Xüsusən, kənddən şəhərə köçən əhali öz məişətini şəhər şəraitinə uyğunlaşdırmağa çalışır. Beləliklə, şəhər mühitinə daxil olan fərdlər artıq kənd məişətinin təsirindən tədricən uzaqlaşır. Əlbəttə, kənddən şəhərə köçən əhalinin məişət şəraitində mənəvi tərəflər daha gec dəyişir. Kənddə ətraf mühitin təbii şəraiti, ekosistemi ilə daha sıx əlaqədə olan adamlar artıq şəhərə köçdükdən sonra bu şəraitdən uzaq düşürlər. Məhz, bu səbəbdən kənddən şəhərə köçənlər ilk dövrlərdə şəhərin həyat tərzinə öyrəşə bilmir, nəticədə ən şəhər əhalisi üçün xarakterik olan ürək-damar sistemi, allergiya, sinir sistemi və s. xəstəliklər tutulurlar.

Bir tərəfdən urbanizasiyanın genişlənməsi yeni-yeni sosial-iqtisadi, demoqrafik problemlərin yaranmasına səbəb olur. İkinci isə, urbanizasiyanın sürəti getdikcə çətinləşən ekoloji problemlər yaradır ki, bu da insan ekologiyasına və ətraf mühitə mənfi təsir edir. Bu baxımdan urbanizasiya prosesində insan ekologiyasının sosial-fəlsəfi sistemli şəkildə araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edən elmi problemlərdən biri kimi qarşıda durur. Bu problemin aktuallığı, onun qlobal və regional miqyasda əhəmiyyəti müasir dövrdə urbanizasiya şəraitində insan ekologiyası ilə sıx

əlaqədar olan yeni elm sahələrinin yaranmasına zərurət yaratmışdır ki, bu yeni elm sahələrindən biri də **urboekologiyadır**.

Urboekologiya – şəhərin ekoloji problemləri ilə əlaqəli şəkildə insan ekologiyasının vəziyyəti və perspektivinin tətbiqi ilə məşğul olan yeni elm sahələrindən biridir. Daha doğrusu, insan ekologiyasında yeni sahə olan urboekologiya şəhər mühitində insan populyasiyasının ekologiyasının araşdırılması ilə məşğul olan elm sahəsidir. İnsan ekologiyasının əməli tərkib hissələrindən biri olan urboekologiya şəhərsalmanın strukturmasının təbii mühitlə qarşılıqlı əlaqəsini və bununla bağlı digər məsələləri öyrənir.

Urboekologiyanın digər elm sahələri ilə əlaqəsindən danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, o insan-ətraf mühit münasibətlərinin qarşılıqlı təsirinin müxtəlif aspektlərinin tədqiqi ilə məşğul olan bir çox elmlərə əsaslanır. Belə ki, urboekologiyanın əlaqə dairəsi geniş olub – şəhərsalma, sanitariya– epidemiologiya, gigiyena, coğrafiya, sosiologiya və s. elmlərlə sıx əlaqədardır.

Xüsusən, şəhər həyatında ekoloji tarazılığın qorunması, şəhər mühiti ilə bağlı olan təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə etmək, şəhərsalmanın təşkilində hüquqi və sosial-ekoloji aspektlərinin nəzərə alınması və şəhər əhalisinin məişət mədəniyyətinin yüksəldilməsində bir elm sahəsi kimi urboekologiya nəzəri və praktiki cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Buradan göründüyü kimi, urboekologiyanın əhatə dairəsi çox genişdir. Belə ki, urboekologiyanın predmeti urbanizasiya prosesinin sosial-fəlsəfi təhlilindən tutmuş urbosistemin kompleks araşdırılması, şəhərsalmanın planlaşdırılması və onun əməli cəhətdən həyata keçirilməsinə qədər geniş bir sahəni əhatə edir.

Urbanizasiya prosesində şəhərlərin böyüməsi yeni urbosistemin yaranmasının şərtlərindəndir. Reymersə görə, urbosistem dedikdə, arxitektura-tikinti sistemindən və sürətlə pozulmuş təbii ekosistemdən ibarət qeyri-davamlı təbii-antropogen sistem başa düşülür.¹

Şəhərlər böyüdükcə iri şəhərlərdə müəyyən funksiyalara malik olan yeni (məsələn, sənaye, parklar, selitab və s. zonalar) zonalar meydana gəlir. Şəhərin sənaye zonası dedikdə, burada sənayenin müxtəlif (metallurgiya, kimya, maşınqayırma və s.) sahələrini

¹ Коробкин В.И., Передельский Л.В. Экология в вопросах и ответах: Учеб. Пособие. Ростов н/Д: Феникс, 2002, стр.158

əhatə edən obyektlərin mərkəzləşdiyi sənaye zonası ətraf mühiti çirkəndirən əsas mənbə hesab olunur. Əsasən yaşayış, inzibati, maarif və mədəniyyət binalarının yerləşdiyi ərazi şəhərin selitəb zonası adlanır. Yaşılıqlar, istirahət üçün park və xiyabanların çoxluq təşkil etdiyi ərazi isə şəhərin yaşıllıq zonası hesab edilir.

Yuxarıda göstərilən formada şəhərin zonalara bölünməsi (əvvəllər –sovetlər dönməində) respublikamızın paytaxtı Bakı şəhərində də mövcud idi. Məsələn, neftayırma və neftyağ zavodlarının, Səttarxan adına maşınqayırma zavodlarının, Səttarxan adına Maşınqayırma zavodunun, indiki «Ulduz» metro stansiyasının ətrafındayerləşən fabrik və zavodların yerləşdiyi ərazilər sənaye zonaları hesab olunurdu. Sumqayıt şəhərində isə əsasən kimya zavodlarının yerləşdiyi ərazi sənaye zonası kimi tanınmışdı. Bundan başqa, Gəncə, Mingəçevir və Əli-Bayramlı kimi şəhərlərdə də vaxtında fəaliyyət göstərən sənaye obyektləri şəhərin ətraf mühitini çirkəndirən mənbə hesab olunurdu.

Başqa ölkələrdə olduğu kimi, respublikamızın yuxarıda adları çəkilən sənaye şəhərlərində urbosistemi gərginləşdirən amillər müxtəlifdir. Bu amillərdən biri şəhərin atmosfer havasının antropogen təsirlər vasitəsilə çirkənməsidir.

Məlumdur ki, atmosfer havası Yer kürəsində həyatın mövcudluğunun əsas şərtlərindən biri olmaqla Planetin iqlimini tənzimləyir. Yer üzərində canlı orqanizmlərin həyat və fəaliyyətini şərtləndirən atmosfer Planetdə istiliyin saxlanılmasında və tənzimlənməsində, rütubətin (nəmliyin) normal saxlanılmasında başlıca rol oynayır, işıq və səsə yayılmasını təmin edir. Atmosferin mühüm xassələrindən biri onun tərkibində sərbəst oksigenin olmasıdır ki, bu da yuxarıda dediyimiz kimi Planetdə canlı aləmin mövcudluğunu təmin edir. Məhz, bu səbəbdənyaşayış məskənlərində atmosfer havasının təmizliyi mühüm həyatı əhəmiyyət kəsb edir. Təəssüf ki, iri şəhərlərdə atmosfer havasının çirkənməsi problemi hazırda alimləri düşündürən əsas məsələlərdən biridir. Atmosfer çirkənməsinin sosial-ekoloji mahiyyəti nədir?

Havada qazların, buxarların, bərk və yaxud maye halında olan müxtəlif kimyəvi maddələrin, eyni zamanda radioaktiv elementlərin canlı orqanizmlərin həyat şəraitinə mənfi təsir edəcək miqdarda olmasına – **atmosfer çirkənməsi** deyilir. Atmosfer çirkənməsi əsasən antropogen amillərlə əlaqədardır, eyni zamanda atmosfer havası müstəsna hallarda təbii proseslərin təsirindən də

çirkənlə bilər.

Şəhərlərdə atmosferin antropogen amillərlə çirkənməsinin səbəbi iri sənaye komplekslərinin yerləşdiyi ərazinin hesabına çoxlu miqdarda zərərli qaz, tüstü, his, toz və s. tullantıların daxil olmasıdır. Bundan başqa müxtəlif nəqliyyat növləri və məişət prosesləri ilə əlaqədar olan mənbələr də şəhərdə atmosferin çirkənməsinə səbəb olur. Atmosferin təbii çirkənməsi isə zəlzələ, meşə yangınları, vulkan püskürməsi, torpaq sürüşməsi və s. təbii fəlakətlər və texnogen qəzalar, sənaye partlayışları nəticəsində meydana gələn zərərli qazlar və s. ilə əlaqədardır.

Qeyd edək ki, SSRİ dağıldıqdan və respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra keçmiş SSRİ məkanında yerləşən iri sənaye müəssisələri ilə iqtisadi əlaqələr pozulduğuna görə respublikamızın şəhərlərində yerləşən bəzi sənaye obyektləri öz fəaliyyətlərini dayandırmışdır. Respublikamızın bəzi müəssisələri isə istehsal gücünün 10-20 faizi həcmində fəaliyyət göstərir. Bu baxımdan şəhərlərdəki sənaye müəssisələrindən (stasionar mənbələrdən) atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin miqdarı 1991-ci ilə müqayisədə xeyli azalmışdır. Bunun əvəzində respublikamızın şəhərlərində, o cümlədən Bakı şəhərində atmosfer havasının çirkəndirilməsində avtomobil nəqliyyatının payı çoxalmışdır.

Qeyd edək ki, mütəxəssislər müasir nəqliyyat vasitələri içərisində yanacaqda işləyən avtomobil nəqliyyatını iri şəhərlərdə atmosferi ən çox çirkəndirən mənbə hesab edirlər. Çünki, avtomobil mühərriklərindən çıxan işlənmiş qazların tərkibində olan karbohidrogenlər – kükürd-oksidi, karbohidratlar, azot-oksidi, aldehidlər, karbon-oksidi, tərkibində fosfor, brom, qurğuşun olan kimyəvi birləşmələr mütəxəssislər atmosferi çirkəndirən ən zərərli maddələr hesab edirlər.

Sosioloji müşahidələr göstərir ki, iri şəhərlərin qlobal ekoloji bəlalalarından biri dünya miqyasında avtomobil və aviasiya nəqliyyatının çoxalması ilə əlaqədardır. Avtomobil və aviasiya nəqliyyatının getdikcə inkişaf etməsi atmosfer havasının çirkənməsinə təsir edən amillərdəndir. Daxili yanma mühərriki ilə işləyən nəqliyyat növləri havadakı oksigeni mənimsəyərək əvəzində atmosfərə karbon qazı, karbon-oksidi, karbohidrogenlər, azot-oksidi, benzaliren, kimyəvi maddələrdən qurğuşun, kalium buraxır. Məsələn, avtomobil sənayesinin ən çox inkişaf etdiyi ABŞ, Yaponiya və Almaniyanın şəhərlərində avtonəqliyyatın atmosfərə

rə buraxdığı zəhərli maddələr atmosferi çirkləndirən ümum çirkləndiricilərin 50%-ni təşkil edir. Beləliklə, iri şəhərlərdə atmosferin aşağı qatı nəqliyyatın mühərrikindən çıxan zəhərli qazlarla, atmosferin yuxarı təbəqəsi isə təyyarələrin mühərrikindən çıxan zərərli qazlar vasitəsi ilə çirkləndirilir.

Obyektiv və subyektiv səbəblərə görə son illərdə Bakı şəhərində avtomobillərin sayı xeyli çoxalmışdır. Urbanizasiyanın sürətlənməsi nəticəsində Bakı şəhərində avtomobillərin çoxalması indi də davam etməkdədir. Son vaxtlar Bakı şəhərində tez-tez baş verən tıxaclar, küçələrdə xaricdən gətirilən maşınların satışının artması şəhərdə avtomobillərin sayının çoxaldığını göstərən faktlardır.

Rəsmi statistikaya görə 2003-cü ildə respublika üzrə avtomobillərin sayı 479,5 min ədəd təşkil etməklə, əvvəlki illə (2002-ci il nəzərdə tutulur –S.H.) müqayisədə 4,8 faiz və ya 22018 ədəd artmışdır. Avtomobillərin 16,1 faizini yük avtomobilləri, 3,9 faizini sərnəşin avtobusları, 77,3 faizini sərnəşin minik avtomobilləri, o cümlədən 74, 3 faizini şəxsi minik avtomobilləri, qalan hissəsini isə digər növ avtomobillər təşkil etmişdir. Bütün avtomobillərin 81,4 faizi və ya 390, 2 mini vətəndaşların mülkiyyətində olmaqla, onların 356,2 mini şəxsi minik avtomobilləridir. Orta hesabla respublika üzrə əhalinin hər 1000 nəfərindən 43-ü və ya 100 ailədən 20-si şəxsi minik avtomobilinə malikdir. Təkcə 2003-cü ildə respublikamıza gətirilərək ilkin qeydiyyatı alan avtomobillərin sayı 25551 ədəd olmuşdur.¹

Statistik rəqəmlərdən görüldüyü kimi respublikamızda avtomobillərin sayı həndəsi silsilə ilə artır və bu avtomobillərin yarısından çoxu Bakı şəhərində cəmləşmişdir. Urbanizasiya nəticəsində regionlardan Bakı şəhərinə miqrasiya edən vətəndaşların dəqiq sayı bilinmədiyi kimi, onlara məxsus olan avtomobillərin də sayını dəqiqləşdirmək getdikcə çətinləşir. Digər tərəfdən respublikamızda, o cümlədən Bakı şəhərində istifadə edilən nəqliyyat vasitələrinin modelləri öz texniki göstəricilərinə (təhlükəsizliyinə, etibarlılığına, ekoloji yararlılığına və s.) görə inkişaf etmiş ölkələrdə olan nəqliyyat vasitələrindən geri qalır. Sosioloji müşahidələr göstərir ki, Bakı şəhərində hərəkət edən nəqliyyat növlərinin əksəriyyəti ekoloji göstəricilərinə gö-

rə istismara yararsızdır və bu cür nəqliyyat vasitələri şəhərin atmosfer havasının çirkləndirilməsində əsas mənbəə olaraq qalır.

Deyilənləri sübut etmək üçün respublikamızın iri şəhərlərində avtomobil nəqliyyatından atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin miqdarına diqqət yetirən 1990-cı ildən başlayaraq avtomobil nəqliyyatından atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin şəhərlər üzrə dinamikasını aşağıdakı cədvəldən¹ daha aydın görmək olar.

№	Şəhərlər	1990 il	1995 il	1999 il	2000 il	2001 il	2002 il	2003 il
1	Bakı	197,0	246,7	191,5	229,9	284,7	285,0	289,8
2	Əli-Bayramlı	8,9	9,2	1,3	2,0	3,0	2,0	3,5
3	Gəncə	23,3	32,6	14,0	20,8	15,0	25,1	26,3
4	Mingəçevir	12,1	6,4	5,9	7,4	1,2	3,8	4,5
5	Sümqayıt	16,0	2,8	4,4	14,3	4,9	5,9	5,8
	C ə m l :	257,3	297,7	217,1	256,4	308,8	321,8	329,9

Cədvəldən görüldüyü kimi respublikamızın iri şəhərlərində avtomobil nəqliyyatından atmosfərə atılan zərərli maddələrin miqdarı 1990-cı ildən başlayaraq dinamik şəkildə artmaqda davam etmişdir.

Respublikamızda atmosfer havasının nəqliyyat vasitələri tərəfindən çirkləndirilməsinin qarşısının alınmasında hüquqi münasibətlərin tənzimlənməsini əhatə edən bir çox qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir. Bu qanunlara və normativ hüquqi aktlara aşağıdakıları aid etmək olar:

1. «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» AR Qanunu
2. «Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında» AR Qanunu
3. «Nəqliyyat haqqında» AR Qanunu
4. «Yol hərəkəti haqqında» AR Qanunu
5. «Avtomobil yollarında ekoloji postlar haqqında» AR Qanunu

¹ Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2004. Bakı, «Səda» nəş.-ti, 2004, səh.626

¹ Azərbaycanda ətraf mühit. Statistik məcmuə, Bakı, 2004, s.75

6. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 27.01.2000-ci il tarixli, 10 sayılı Qərarı ilə təsdiq edilmiş «Avtonəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyətinə nəzarət qaydaları haqqında təlimat» və s.

Urboekologiyanın əhatə etdiyi tədqiqat obyektlərinə metodiki cəhətdən yanaşdıqda problemin həlli kompleks məsələlərin araşdırılmasını zəruri edir. Urboekologiyanın tədqiqat obyektləri daha geniş və ayrıca araşdırmalar tələb etdiyinə görə biz buraya urbanizasiya prosesində şəhərsalmanın hüquqi və sosial-ekoloji aspektlərinə diqqət yetirməyi məqsədə müvafiq hesab edirik.

Dünya tarixindən məlumdur ki, urbanizasiya prosesində şəhərsalma texnologiyası, onun hüquqi və sosial-ekoloji tərəfləri mühüm şərtlərdən biridir. Son illərdə Bakı şəhərində xeyli çoxmərtəbəli yaşayış binalarının yaldırılması, köhnə binaların sökülməsi, şəhər ətrafında şəxsi evlərin tikintisinin sürəti, şəhərsalmanın hüquqi və sosial-ekoloji məsələlərinin aktual problem olduğunu göstərir. Bu baxımdan başqa sahələrdə olduğu kimi, şəhərsalma ilə əlaqədar respublikamızda da ayrıca qanun qəbul edilmişdir. 11 iyun 1999-cu il tarixində qəbul edilmiş «Şəhərsalmanın əsasları haqqında» AR Qanunu respublikamızda şəhərsalma fəaliyyətinin hüquqi əsaslarını tənzimləyir. Qanunun giriş hissəsində onun məzmun və mahiyyəti, məqsədi, hüquqi istiqaməti məntiqi cəhətdən şərh edilmişdir. Burada göstərilir: «Bu Qanun əhalinin həyat və fəaliyyətinin əlverişli şəraitlə təmin olunması məqsədi ilə, məskunlaşma sistemlərinin səmərəli formalaşdırılması, ərazilərin, şəhərlərin və digər yaşayış məskənlərinin planlaşdırılması, tikintisi və abadlaşdırılması, onların istehsal, sosial, mühəndis, nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı, təbiətdən səmərəli istifadə edilməsi, tarixi-mədəni irsin və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində şəhərsalma fəaliyyətinin hüquqi bazasını formalaşdırır, şəhərsalma münasibətlərini tənzimləyir, dövlət orqanlarının, fiziki və hüquqi şəxslərin şəhərsalma fəaliyyətində səlahiyyətlərini müəyyənləşdirir».¹ Buradan göründüyü kimi Qanunun əsas mahiyyətinin şərhində «Təbiətdən səmərəli istifadə edilməsi,

tarixi-mədəni irsin və ətraf mühitin mühafizəsi» şəhərsalma fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi mənalandırılmışdır.

Başqa qanunlarda olduğu kimi bu Qanun da istifadə edilən əsas anlayış və terminlərin şərh verilmişdir. Məsələn, Qanunun 1-ci maddəsində «şəhərsalma» anlayışı – «İstehsal qüvvələrinin səmərəli yerləşdirilməsi şərhilə məskunlaşma sisteminin ərazi-məkan təşkilində milli, tarixi-mədəni irsin xüsusiyyətləri, ekoloji, geoloji, hidroloji, seysmik tələblər nəzərə alınmaqla, şəhərsalma planlaşdırılmasında, layihələşdirilməsində, tikintisində və yenidən qurulmasında müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının, hüquqi və fiziki şəxslərin fəaliyyəti» kimi mənalandırılmışdır.¹

Şəhərsalmanın genişlənməsi şəhərlərin yerləşdiyi məkanda mövcud təbii komponentlərin-atmosferin, bitki aləminin, torpağın, relyefin, yeraltı suların və iqlimin dəyişməsinə təsir edir. Şəhərlərdə əhalinin sıxlıq dərəcəsinin artması ətraf mühitin çirklənmə dərəcəsinin artmasına, spesifik xəstəliklərin meydana gəlməsinə, sanitariya normaların pozulmasına, epidemioloji vəziyyətin pisləşməsinə səbəb olur. Məlumdur ki, şəhərsalma prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edən sənədlərdən biri şəhərin «Baş planı» – «Ölkənin sosial və iqtisadi inkişafı ilə bağlı, uzun müddət üçün tərtib olunan, şəhərvə digər yaşayış məskənlərinin planlaşdırma strukturunu, yaşayış, sənaye, kommunal və digər funksional zonaları, istehsal, sosial, mühəndis (su, kanalizasiya, istilik, qaz, elektrik, rabitə və s.) və nəqliyyat infrastrukturunun inkişafını, ətraf mühitin, tarixi-mədəni irsin mühafizəsi və istifadə olunması prinsiplərini müəyyən edən şəhərsalma sənaye» kimi mənalandırılmışdır.

Bu baxımdan şəhərsalmanı genişləndirərkən tikilməsi nəzərdə tutulan yaşayış binalarını planlaşdırarkən hər şeydən əvvəl, strateji sənəd kimi şəhərin Baş planı əsas götürülməlidir. Şəhərsalma ilə əlaqədar olan qanunvericiliyin 6-cı maddəsində göstərilir ki, «Şəhərsalma fəaliyyətinin həyata keçirilməsində təsdiq olunmuş Baş plan əsas hüquqi sənəddir». Lakin çox təəssüf ki, son vaxtlar Bakı şəhərinin bəzi yerlərində tikilən yaşayış binaları şəhərin Baş planı ilə uyğunsuzluq təşkil edir. Bu

¹ Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, №8 (31 avqust) 1999-cu il, səh.1673

¹ Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, №8 (31 avqust) 1999-cu il, səh.1074

vəziyyətə əsasən şəhərin kənar hissəsində – Xırdalan, Sulutəpə, Badamdar, Sabunçu, Bakıxanov ərazilərində müşahidə etmək mümkündür. adları çəkilən ərazilərdə yaşayış binaları tikilərkən çox vaxt urboekoloji tələblərə əməl edilmir. Bu ərazilərdə tikilən şəxsi evlər və məhəllələrin əksəriyyətində kanalizasiya sistemi, evlərarası məsafələr, məhəllədaxili yollar, ekoloji və sanitariya epidemioloji tələblərə cavab verilir. Müşahidələr göstərir ki, bu tikintilərin həyata keçirilməsində şəhərsalmanın hüquqi və sosial-ekoloji tələblərinə əməl edilmir.

Hamıya məlumdur ki, şəhərsalma prosesi uzunmüddətli bir prosesdir. Bu baxımdan şəhərsalmada buraxılan hər hansı bir səhvi uzun müddət aradan qaldırmaq mümkün olmur. Urbanizasiyanın tarixindən bəllidir ki, şəhərsalma prosesində uzun bir dövrü əhatə edən demoqrafik sosial-ekoloji, iqtisadi, texnoloji torpaqdan səmərəli istifadə və s. bu kimi məsələlər kompleks şəkildə nəzərdə tutulmalıdır. Lakin, Bakı şəhərində aparılan sosioloji müşahidələr göstərir ki, fərdi yaşayış binalarının tikintisində demoqrafik və sosial-ekoloji şərait nəzərə alınmadığına görə ciddi səhvlərə yol verilir. Fərdi evlər tikmək istəyən vətəndaşlara hətta yüksək gərginlikli elektrik xətlərinin altında, neft kəməri keçən yerdə, bəzən fəaliyyət göstərən neft buruğunun yanında, sürüşmə zonalarında, dəmir yolu xəttinin yanında və s. ekoloji cəhətdən standartlara uyğun gəlməyən ərazilərdə icazə verilmişdir ki, bu da ekoloji qanunvericiliyə aiddir. Belə ərazilərdə salınan yaşayış məhəllələri bir müddət keçdikdən sonra sosial-ekoloji gərginlik obyektinə çevrilir. Bu tipli yaşayış məskənlərinin tikilməsində fərdi medillər üstünlük təşkil etdiyinə görə sosial-ekoloji cəhətdən şəhərsalmanın ümumi qaydaları nəzərə alınmır. Bu tipli yaşayış məskənləri əvvəlki illərdə yaranmış gecəqondulardan (rus dilində bunlar «naxalstroy» adlandırılır) heç nə ilə fərqlənmir. Gecəqondular əsasən urbanizasiyanın kortəbii şəkildə gətirdiyi şəhərlərdə əmələ gəlir. Tarixən gecəqondular dünyanın əksər şəhərlərində mövcud olmuş və indi də bəzi şəhərlərdə qalmaqdadır. Respublikamızın Bakı, Sumqayıt və digər şəhərlərində uzun illərdən bəri «vətəndaşlıq hüququ qazanmış» gecəqondular» hazırda ekoloji cəhətdən gərgin olmaqla yanaşı istənilən vaxt epidemiya mənbəyinə çevrilə biləcək yaşayış məskəni kimi indi də mövcud olmaqdadır. Məsələn, Sulutəpədə və Xırdalan ərazi-

sində Bakı-Sumqayıt yolunun kənarında yeni salınmış yaşayış məskənində müasir ekoloji tələblərə cavab verən kanalizasiya sistemi yoxdur. Böyükşor gölünün kənarında (Əzizbəyov dairəsindən Aeroporta gedən yolun sol tərəfində) pərakəndə şəkildə tikilmiş fərdi mənzillər şəhərsalmanın heç bir normalarına uyğun gəlmir.

Doğrudur, bakıda son illərdə yeni hündür yaşayış binaların tikilməsini təqdirəlayiq hesab etmək olar. Şəhərimizdə yeni tipli hündür binaların tikilməsi zamanın tələbidir. Bununla yanaşı Bakı şəhərinin mərkəzi hissəsində tikilən hündür binaların da bəziləri sosial-ekoloji cəhətdən narahatlıq yaradır. Belə ki, yeni tikilən bəzi hündür binaların arasındakı məsafələr çox yaxın olduğuna görə həmin binalarda texniki təhlükəsizlik qaydaları nəzərə alınmalıdır. Digər tərəfdən yeni tikilən binaların ətrafında yaşıllaşdırma məsələlərinə ciddi diqqət yetirilməlidir. Yeni binaların ətrafı abadlıq cəhətdən köhnə binalardan fərqlənməli, yeni salınan yaşayış məhəllələrində qocaların istirahəti və uşaqlar oynamaq üçün ayrıca yerlərdə nəzərdə tutulmalıdır.

Lakin çox təəssüf ki, şəhərsalma ilə əlaqədar qanunvericilikdə irəli sürülən tələblərə çox vaxı əməl edilmir. «Şəhərsalmanın əsasları haqqında» AR Qanununda təsbit olunmuş şəhərsalma fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinə diqqət yetirək:

– «məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi və ətraf mühitin vəziyyəti nəzərə alınmaqla məskunlaşma sistemlərinin ərazi təşkilinin proqnozlaşdırılması və layihələşdirilməsi;

– məskunlaşma sisteminə daxil olan şəhər və onun ətrafında tarixən təşəkkül tapmış yaşayış məskənlərinin təbii və yerli xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, onların ərazilərindən səmərəli istifadə edilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının inzi-bati ərazi bölgüsünün təkmilləşdirilməsi təkliflərinin hazırlanması;

– şəhər və digər yaşayış məskənlərinin ətraf mühitlə harmonik, qarşılıqlı əlaqəli, dayanıqlı inkişaf etdirilməsinin əsas istiqamətlərinin planlaşdırılması və buna uyğun tikintisi, yenidən qurulması, abadlaşdırılması, yaşıllaşdırılması;

– ətraf mühitin mühafizəsi, torpaqdan və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunması, şəhər və digər yaşayış məskənlərində mühəndis-axtarış işlərinin aparılması və mühəndis hazırlığı

işlərinin görülməsi, ərazinin texnogen və antropogen təsirlərindən qorunması;

– milli və tarixi mədəni irsin, şəhərsalma, memarlıq, monumental incəsənət abidələrinin, təbii-mədəni landşaftın, digər qoruq ərazilərinin saxlanılması, mühafizəsi və zənginləşdirilməsi;

– mühəndis, nəqliyyat şəbəkələri və sistemlərinin əvvəlcədən salınması şərti ilə yaşayış, ictimai binalar və istehsal obyektlərinin əlaqəli inkişafı;

– sanatoriya-kurort, turizm və digər rekreasiya kompleksləri ərazilərinin planlaşdırılması, tikintisi, abadlaşdırılması və inkişaf etdirilməsi;

– şəhərsalma fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi».¹

Buradan görünür ki, şəhərsalma fəaliyyətində ətraf mühitin vəziyyəti, torpaqdan və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə, milli və tarixi-mədəni irsin, memarlıq abidələrinin, təbii-mədəni landşaftın saxlanılması və zənginləşdirilməsi mövcud qanunda əsas yer tutur.

Bundan başqa mövcud qanunvericilikdə dövlət şəhərsalma norma və qaydaları (maddə 8), şəhərsalma sənədləri (maddə 10), şəhərsalmanın həyata keçirilməsində əsas tələblər (maddə 12), hüquqi və fiziki şəxslərin şəhərsalma obyektlərindən istifadə sahəsində hüquqları (maddə 15), şəhərsalma fəaliyyətinə nəzarət (maddə 19) və s. hüquqi məsələlər təsbit olunmuşdur.

Qanunvericiliyin «Şəhərsalma fəaliyyətinə nəzarət» adlanan 6 maddəsində göstərilir ki: «Şəhərsalma fəaliyyətinə nəzarətin məqsədi fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən qanunvericilik aktlarının tələblərinə və təsdiq olunmuş şəhərsalma sənədlərinə mütləq əməl olunmasını təmin etməkdən, ərazilərdə və mövcud tikililərdə qanunsuz olaraq yenidən planlaşdırma, yenidənqurma, konstruktiv dəyişikliklər edilməsinin qarşısını almaqdan ibarətdir. Şəhərsalma fəaliyyətinə nəzarət təsdiq olunmuş şəhərsalma sənədlərinə və şəhərsalma norma və qaydalarına uyğun olaraq qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada

müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilir».¹

Burada şəhərsalma fəaliyyətinə nəzarət məqsədi və məhiyyəti, şəhərsalma fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirən orqanların fəaliyyətinin hüquqi əsasları öz ifadəsini tapmışdır. Respublikamızda şəhərsalma mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün mövcud qanunun təşviq edilməsi ekoloji hüququn inkişafında müəyyən rol oynaya bilər.

Məlumdur ki, dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələrində şəhərsalmanı nizamlamaq, şəhərlərdə sosial-ekoloji gərginliyi azaltmaq, urbanizasiya prosesinin genişlənməsinin qarşısını almaq, paytaxt şəhərlərində əhalinin sürətlə cəmləşməsini məhdudlaşdırmaq üçün müəyyən proqramlar hazırlanır və kompleks tədbirlər sistemi müəyyənləşdirilir. Bu baxımdan dünya təcrübəsini nəzərə almaqla, respublikamızda şəhərsalma və ekologiya ilə əlaqədar mövcud olan qanunvericilik aktlarından əhali sakinliyi və demoqrafik vəziyyət, regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramlarında irəli sürülən tədbirlər planından istifadə etməklə Bakı, Sumqayıt və Gəncə şəhərlərində əhalinin cəmləşməsini məhdudlaşdırmaq üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsini məqsədmüvafiq hesab edirik:

1. Dünya təcrübəsinə əsaslanmaqla respublikamızda urbanizasiyanın sosial-iqtisadi, ekoloji, mədəni əsaslarını işləyib hazırlamaq;

2. Kənd yerlərində artan demoqrafik potensialı düzgün istiqamətə yönəltmək, artmaqda olan işçi qüvvəsi üçün yeni o cümlədən Bakıya axınını məhdudlaşdırmaq;

3. Respublikamızın kiçik və orta şəhərlərinin, regional mərkəzlərinin sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirmək və iri şəhərlərdə qeydiyyatda düşməyi məhdudlaşdırmaq.

Şəhərsalmanın planlı və səmərəli təşkili urboekoloji problemlərin həll edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əhalinin normal həyat fəaliyyəti üçün tələb olunan mənzil-məişət şəraitinin yaradılması, eyni zamanda şəhərlərdə sosial-ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün şəhərsalma ilə əlaqədar aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini məqsəduyğun hesab edirik:

¹ Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, №8, 1999, Bakı, 1999, səh.1676

¹ Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, №8, 1999, Bakı, 1999, s

1. Şəhərlərdə yaşayış binaları tikilərkən ətraf mühitin coğrafi şəraiti, iqlimi, relyeni, küləyin istiqaməti, ərazinin seysmik vəziyyəti və s. təbii amillər nəzərə alınmalıdır;

2. Yaşayış binalarının, mənzillərin tikilməsində tikinti materiallarının ekoloji cəhətdən yararlılığına, onun sanitar-gigiyena uyğun olmasına nəzarət edilməlidir;

3. Şəhərlərdə atmosfer, su və qidanın ekoloji keyfiyyətinə vaxtaşırı nəzarətin təşkil edilməsi;

4. Yeni tikilən hündür binalarda mənzillərin işıqlı olması üçün yaşayış binaları arasındakı məsafənin müəyyən normalara uyğun olması;

5. Yeni tikilən yaşayış binaların iri sənaye müəssisələrindən, aeroport və vağzallardan, qəbristanlıqlardan, heyvandarlıq fermaları və quşçuluq fabriklərindən, şəhər zibilxanalarından, su anbarlarından və s. bu kimi obyektlərdən aralı olmalıdır;

6. Təhsil, mədəniyyət, məişət xidməti obyektləri, ticarət şəbəkələri və bazarlar yaşayış binalarına münasib şəkildə tikilməlidir;

7. Sənaye obyektlərindən və nəqliyyatdan havaya atılan çirkləndiricilərin zərərsizləşdirilməsi üçün yeni tikilən sənaye və yaşayış binalarının ətrafında, avtomobil yollarının kənarında yeni yaşıllıqların salınması və sanitar-qoruyucu zolaqların yaradılması;

8. Məlumdur ki, küləkli şəhərlərdə havada tozların miqdarı çox olur. Güclü küləklər tozu havaya qaldırır və həmin tozlar insanların tənəffüs orqanlarına və gözüne daxil olaraq müxtəlif xəstəliklərin yaranmasına zəmin yaradır. Bakı şəhəri də küləkli şəhər olduğuna görə küçələrdə açıq şəkildə satılan qum, sement və s. tikinti materialları küləkli günlərdə şəhəri çirkləndirir və insanların sağlamlığına zərər vurur. Bunu nəzərə alaraq küçələrdə qum, sement və s. bu kimi tikinti materiallarının açıq şəkildə satılması qanunla qadağan edilsin, qanunu pozanlar isə ciddi şəkildə cəzalandırılsın. Bu və ya digər tədbirlərin həyata keçirilməsi urbanizasiya prosesində şəhərsalmanın yaxşılaşdırılmasına kömək edir.

3. 4. Məişət ekologiyasının sosial-fəlsəfi və hüquqi məsələləri

«Məişət ekologiyası» anlayışını terminoloji cəhətdən araşdırarkən, qeyd etmək lazımdır ki, başqa canlıların özünəməxsus yaşama yeri olduğu kimi, insanın da konkret olaraq öz yaşama yeri vardır ki, sosial-fəlsəfi baxımdan bu onun məişət şəraiti-dir. Xatırladaq ki, «ekologiya» – yunanca «oykos», «loqos» sözlərindən əmələ gəlib və hərfi mənasına görə «oykos» – yaşayış yeri, «loqos» – təlim deməkdir. Sadəcə şəkildə desək, «ekologiya» canlı orqanizmləri öz yaşayış yerində öyrənmək mənasını verir. Bu baxımdan məişət ekologiyası insan populyasiyasını inkişaf etdirən sosial-ekoloji məkandır. Yəni nəgah, ailə qurulması, nəslin artırılması, uşaqların sağlam böyüdülməsi, çoxcəhətli sosial funksiyaların məişət ekologiyası ilə bağlıdır. İnsanların fiziki və mənəvi qüvvələrinin bərpası əsasən məişətdə baş verdiyinə görə, onların sağlamlığının qorunması və inkişafı bütövlükdə məişət ekologiyasının vəziyyətindən asılıdır. Bu baxımdan məişət ekologiyası insan həyatının zəruri, tərkib hissəsidir.

İnsan öz həyatının zəruri hissəsi olan məişət yaxşılaşdırılması üçün səy edir, çalışır. Bu onunla əlaqədardır ki, insanın yaratdığı məişət şəraiti təkcə onun özünün yox, həm də onun bvladlarının sağlam və xoşbəxt böyüməsinə xidmət edən ekoloji məkan rolu oynayır. Deməli, insanın əhatə olunduğu məişət ekologiyası ilə bağlı olan mikromühit həm insanın özünün, həm də özündən sonrakı nəslin populyasiyasının sağlamlığına xidmət etməlidir.

Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq məişət ekologiyasının – insan populyasiyasının mövcudluğu və inkişafını təmin edən, əhəlinin sağlamlığının qorunması və inkişafına xidmət edən, adamların fiziki və mənəvi qüvvələrinin rekreatsiyasına (bərpasına) şərait yaradan, onların təkrar istehsalını təmin edən, adamları mənəvi-psixoloji cəhətdən formalaşdıran və insanla ətraf mühitin qarşılıqlı təsir qanunauyğunluğu əsasında reallaşan sosial-bioloji, mənəvi-psixoloji şəraiti əhatə edən mikromühit kimi müəyyənləşdirmək olar.

Məişət ekologiyasının ümumi vəziyyətini müəyyənləşdirən mühüm şərtlərdən biri məişətin sanitar-epidemioloji şəraitidir. Buna görə də məişət ekologiyasının ümumi şəraitini araşdırarkən məişətin sanitar-epidemioloji vəziyyətinin öyrənilməsinə təsir sanitar-epidemioloji təhlil edilməsi hazırkı şəraitdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məişətin sanitar-epidemioloji vəziyyəti digər amillərlə yanaşı, eyni zamanda hər hansı bir cəmiyyətdə ekoloji hüququn inkişaf səviyyəsi ilə də şərtlənir. Məişət ekologiyasının ümumi səviyyəsinin əsas şərti olan sanitar-epidemioloji vəziyyətin öyrənilməsində ekoloji hüququn rolunun ekoloji cəhətdən araşdırılmasının aktuallığı da məhz buradan irəli gəlir.

Doğrudur, hazırkı şəraitdə məişətin sanitar-epidemioloji vəziyyətinin pisləşməsinin obyektiv səbəblərinin müəyyən hissəsi hamıya bəllidir. Bu səbəblər respublikamızın müharibə şəraitində olması, ərazilərimizin 20 faizinin düşmən tərəfindən işğal olunması bir milyondan çox soydaşımızın qaçqın vəziyyətinə düşməsi və onların əksəriyyətinin adi məişətdən məhrum olması ilə əlaqədardır. Digər tərəfdən ətraf mühitin ekoloji cəhətdən çirklənməsinin qarşısının alınmasında hüquqi aktlardan lazımı səviyyədə istifadə edilməməsi məişətin sanitar-epidemioloji vəziyyətinin gərginləşməsinə və adamların sağlamlığına mənfi təsir etməkdədir.

Beləliklə, müstəqil respublikamızda məişət ekologiyasının əsas göstəricisi olan məişətin sanitar ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında ekoloji hüququn roluna diqqət yetirilməsinin əhəmiyyəti də buradan irəli gəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, məişətin sanitar-epidemioloji vəziyyəti digər amillərlə yanaşı ətraf mühitin çirklənmə dərəcəsindən bilavasitə asılıdır. Deməli, ətraf mühitin ekoloji şəraiti məişətin sanitar-epidemioloji vəziyyətinə təsir edən obyektiv amillərdəndir.

Respublikamızın hazırkı sosial-iqtisadi vəziyyətində məişətdə bəzi yoluxucu xəstəliklərin meydana gəlməsi və yayılmasında digər amillərlə yanaşı, ekoloji hüququn aşağı səviyyədə olması, bəzi hüquqi qaydalarla əməl edilməməsi də müəyyən rol oynayır.

Son illərdə əhalinin məişətində yayılmış və sanitar orqanları tərəfindən qeyd alınmış bəzi yoluxucu xəstəliklərin vəziyyətinə

nəzər salınması dediklərimizi sübut edir. Məişətin sanitar-epidemioloji vəziyyətinə mənfi təsir edən amillərdən biri də məişətdə yoluxucu xəstəliklərin meydana gəlməsi və yayılmasıdır. Yoluxucu xəstəliklərə – qarın yatalağı, dizenteriya, qida toksikoinfeksiyaları, paratiflər, infeksiyon hepatit, vəba və s. xəstəliklər daxildir. Yoluxucu xəstəliklər meydana gəlməsinə, yayılmasına və orqanizmə təsir dərəcəsinə görə müxtəlifdir. Dünyada insan ekologiyası üçün təhlükəli olan yoluxucu xəstəliklərdən biri də son illərdə respublikamızda qeydə alınmış vəbadır.

Vəba – kəskin yoluxucu bağırsaq xəstəliklərindən ən qorxuludur.

Müşahidələr göstərir ki, dünyada vəbanın epidemik vəziyyəti son illərdə daha gərginləşmişdir. Belə ki, 1970-ci illərdən başlayaraq hər il 40-50 min Səhiyyə Təşkilatının məlumatına görə 54 ölkədə 327 min adamda vəba xəstəliyi aşkar edilmişdir¹.

Vəba – əlverişli şəraitdə yoluxma dərəcəsi və ölüm faizinə görə digər yoluxucu xəstəliklərdən fərqlənir. Vəbanın yoluxma dərəcəsi məişətin sanitar-epidemioloji vəziyyəti ilə bilavasitə əlaqədardır. Çünki, sağlam şəxsin vəbaya yoluxması məişət şəraitindən daha çox asılıdır. Adamlar məişətdə vəba vibrionları ilə çirklənmiş su, ərzaq məhsullarını qəbul etdikdən bu xəstəliyə daha çox yoluxurlar. Digər bağırsaq infeksiyalarında olduğu kimi vəba xəstəliyinin infeksiya mənbəyi xəstə insanlar və bakteriya gəzdirənlərdir. Vəba ilə yoluxmuş adamların bağırsağından xaric olmuş mikroblar torpağa, suya, qida məhsullarına müxtəlif ev əşyalarına düşərək sağlam şəxsləri yoluxdurur.

Vəba və digər bağırsaq infeksiyalarının yayılmasına əsas amillərdən biri sudur. Yoluxu xəstəliklərin su vasitəsi ilə yayılması və epidemiya şəklində genişlənməsi aşağıdakı formada baş verə bilər:

1. Açıq su mənbələrində olan – kəhriz, quyu, hovuz və çay suları ətraf mühitdən çox asanlıqla çirklənərək yoluxucu mikrobların yayılmasına və epidemiyalar şəklində geniş miqyas

¹ «Şəfqət» qəzeti, 04 sentyabr 1993-cü il

almasına səbəb ola bilər. Belə hallar əsasən kənd və rayon əhalisinin məişəti üçün xarakterikdir.

2. Mərkəzləşdirilmiş su təchizatı vasitəsilə məişətə daxil olan su kəmərinə düşən xəstəliktörəddici mikroblar yoluxucu xəstəliyin yayılmasına şərait yaradır. Bu hallar əsasən mərkəzləşdirilmiş su təchizatı olan şəhər və qəsəbələrin əhalisinin məişəti üçün xarakterikdir.

3. Məişətdə işlədilən suyun ailədə xəstəliyə tutulan adamın və bakteriyagəzdirlərin ifrazatı ilə çirklənməsi nəticəsində xəstəliyin yayılması. Bu hal həm kənd, həm də şəhər əhalisinin məişəti üçün xarakterik ola bilər.

4. İstər kənd, istərsə də şəhərdə çirklənmiş Sudan təsərrüfat və gigiyena məqsədi ilə istifadə etdikdə (qab-qacaq, meyvə-tərəvəz yumaq, çimmək və s.) xəstəlik yayıla bilər.

Vəba və digər yoluxucu xəstəliklərin məişətdə yayılmasında əsas amillərdən biri olan Sudan istifadə edərkən əhalinin ehtiyatlı olması, açıq və bağlı su mənbələrindən götürülmüş suyun qaynatıldıqdan sonra içilməsi, qida məhsullarının hazırlanması və saxlanılmasında sanitar normalara əməl edilməsi, mənzil və həyətlərdə səliqə və təmizliyə, hüquqi və ekoloji normalara əməl edilməsi tövsiyə olunur. Məişət ekologiyasında təhlükəli rol oynayan yoluxucu xəstəliklərdən biri də **səpgili yatalaq epidemiyasıdır**. Tarixdən məlumdur ki, təbii fəlakətlər, aclıq və müharibə, kütləvi miqrasiya (qaçqınlıq) bu epidemiyalara həmişə təkan vermişdir. Mütəxəssislər insan ekologiyası üçün çox təhlükəli olan səpgili yatalağı taunla müqayisə edir və bu xəstəliyi xüsusi təhlükəli infeksiyalar qrupuna aid edirlər.

Bu xəstəliyin insan ekologiyası üçün təhlükəlilik dərəcəsini aşkarlamaqdan ötrü göstərilir ki, 1758-1775-ci illər Rus-Tarar müharibəsində rus döyüşçülərindən 34700 nəfəri hərbi əməliyyatlarda öldürüldüyü halda, 44 min isə səpgilisi yatalaq epidemiyasından ölmüşdür. 1812-ci ildə Napoleon qoşunlarının üçdə bir hissəsi ordu daxilində yoluxucu xəstəliklərin, əsasən səpgilisi yatalağın yayılması nəticəsində tələf olmuşlar.¹

Bu tarixi faktlardan göründüyü kimi, kütləvi qırğınlara səbəb olan səpgili yatalaq əsasən müharibələrlə, aclıq və qıtlıqla əlaqələndirilir. Bu xəstəliyin yeganə keçiricisi bitlərdir. Ümu-

miyyətlə, müharibələr zamanı əhalinin güzəranı pisləşdikcə, sosial-iqtisadi çətinliklər artdıqca bitliliklə (pelikulyoz) artır.

Pedikulyoz: Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda son illərdə pedikulyozun artması ilə həyəcanlı faktlar mətbuat vasitəsi ilə mütəxəssislər tərəfindən açıq şəkildə bildirilmişdir: «Sabun və digər yuyucu maddələrin qıtlığı şəraitində pedikulyozun çoxalması qanunauyğun haldır. Təsədüfi deyil, son vaxtlar üç mindən çox adamda bitlilik aşkar olunmuşdur. Bu hələ qeydə alınanlardır. Çoxları üstündə bit tapılmasını ayıb saydığından bu haqda tibb işçilərinə məlumat vermir».^{1 2}

Respublika Taun Əleyhinə Stansiyanın məlumatına görə 1993-cü ildə 5430 nəfərdə pedikulyoz aşkar olunmuşdur ki, bunun da 2480 nəfəri Bakı şəhərinin payına düşür. 1992-ci ildə müvafiq olaraq həmin rəqəmlər 2034 və 909 olmuşdur.

Məişətin sanitar-epidemioloji vəziyyəti ilə əlaqədar son illərdə yayılmış yoluxucu xəstəliklərdən biri də qoturluqdur. Respublika Dəri-Zöhrəvi Dispanserindən verilən məlumata görə qoturluq 1993-cü ildə 1992-ci illə müqayisə 84,5 faiz, 1994-cü ilin aprelində isə 1993-cü ilin yanvarın ilə müqayisədə 60,6 faiz artmışdır.³

Göstərmək lazımdır ki, qoturluğun yoluxma halları əsasən məişətin sanitar-epidemioloji şəraiti ilə əlaqədardır. Mütəxəssislər qoturluğun yoluxma hallarının 53 faizini xəstənin yağından, 28 faizini digər məişət əşyalarından istifadə edərkən, 12 faizini isə cinsi əlaqə zamanı baş verdiyindən göstərilir. Buna görə də qoturluqla yoluxmuş xəstənin yaşadığı mənzildə məişətin sanitar qaydalarına ciddi əməl edilməsi tövsiyə edilir.

Məişətin sanitar-epidemioloji vəziyyətinə mənfi təsir edən yoluxucu xəstəliklərdən biri də qarayaradır. Respublika Sağlamlıq Mərkəzinin mətbuat vasitəsilə verdiyi məlumata görə hal-hazırda qarayara ilə xəstələnmiş 3 xəstə qeydə alınmışdır. Bu xəstəliyin yoluxma halı insanın xəstə heyvanla yaxud yoluxmuş obyektə təmasda olması nəticəsində, ət və ət məhsullarından istifadə etdikdə və hava vasitəsilə baş verə bilər. Hazırda respublikada qarayara xəstəliyi ilə əlaqədar epidemio-

¹ «Şəfqət» qəzeti, 19 may 1993-cü il

² «Şəfqət» qəzeti, 3 sentyabr 1994-cü il

³ «Şəfqət» qəzeti, 14 aprel 1994-cü il

¹ «Şəfqət» qəzeti, 19 may 1993-cü il və 22 fevral 1994-cü il

loji vəziyyət gərgin olduğunua görə bu xəstəliyin geniş yayılma təhlükəsi vardır.

Qarayara xəstəliyinin meydana gəlməsi, yoluxması və məişətdə yayılması müxtəlif səbəblərlə əlaqədardır. Bunlardan biri şəhərin müxtəlif yerlərində, yol kənarında və s. yerlərdə satılan ət məhsullarının əksəriyyətinin sanitariya nəzarətindən keçməməsi, yaxud başdansovdu keçməsi, ikincisi sanitar həraiti olmayan yerlərdə ət satışı, üçüncüsü isə bu sahədə ciddi hüquqi tədbirlərin görülməməsi, dördüncüsü isə əhali arasında sanitariya maarifinin zəif təbliğ olunmasıdır.

Difteriya: Respublika əhalisinin məişətində gərginlik doğuran məsələlərdən biri də difteriya kimi yoluxucu xəstəliyin yayılmasıdır. Difteriya– (yunanca-ərp, qaysaq, pərdə deməkdir) selikli qışada özünəməxsus fibrinoz, ərp və ümumi intoksikasiya əlamətləri ilə keçən kəskin yoluxucu xəstəliyə deyilir. Difteriya çöplərin insan orqanizminə əsasən burun və əvə boğazın selikli qışası, traxeya və badamciqlardan daxil olur.

Mütəxəssislərin məlumatına¹ görə 1993-cü ildə difteriya ilə 170 xəstələnmə halı qeydə alınıb və bunların 38 nəfəri ölmüşdür. 1994-cü ilin 15 dekabrınadək isə təxminən 700 xəstə aşkara çıxarılmışdır ki, bunlardan da 109 nəfəri ölmüşdür.

Yuxarıdakı faktlardan aydındır ki, digər yoluxucu xəstəliklər kimi bu xəstəliyin genişlənməsi respublikamızda epidemioloji vəziyyəti getdikcə gərginləşdirmişdir.

Lakin respublikada diteriyanın qarşısını almaq üçün əlaqədar təşkilatlar müəyyən tədbirlər görüürlər.

Ümumiyyətlə, respublikada yoluxucu xəstəliklərin coğrafiyasının genişlənməməsi üçün sanitar orqanlar, beynəlxalq təşkilatların köməyindən istifadə edərək əhalinin sanitar-epidemioloji salamatlığını yaxşılaşdırmaq üçün bütün imkanlardan istifadə etməyə çalışmışlar. Bütün bunlara baxmayaraq, məişətin sanitar-epidemioloji vəziyyətini mütəxəssislərin fikrincə, hələ qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Bu sazədə vəziyyəti normallaşdırmaq üçün hələ çox işlər görülməli, məişətin sanitar-epidemioloji vəziyyətini qaydaya salmaq, əhalinin sağlamlığını qorumaq, yoluxucu xəstəliklərin yayılması və mövcud

ekoloji gərginliyi aradan qaldırmaq üçün ekoloji hüquq sahəsində müəyyən tədbirlər görülməlidir.

Aparılan sosioloji müşahidələr və nəzəri araşdırmalar göstərir ki, hazırda əhalinin sağlamlığının qorunması, məişət ekologiyasının gərginliyi, sanitar-epidemioloji vəziyyətin günün tələblərinə cavab verməməsi bütün obyektiv və subyektiv amillərlə yanaşı müstəqil respublikamızda ekoloji hüququn aşağı səviyyədə olması ilə də izah olunmalıdır. Məhz buna görə də məişət ekologiyasının təmizliyini qorumaq, məişətin sanitar-epidemioloji vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün ekoloji hüquq sahəsində dövlət səviyyəsində müəyyən tədbirlərin görülməsinin hazırkı şəraitdə mühüm əhəmiyyəti vardır.

Son illərdə respublikamızda ekoloji hüquq sahəsində dövlət səviyyəsində müəyyən işlər görülmüşdür. Belə ki, ölkədə yaranmış ekoloji gərginliyin əhalinin sağlamlığına, məişət ekologiyasına mənfi təsirini aydınlaşdırmaq, ekologiya sahəsində hüquq pozuntularını müəyyənləşdirmək və ekoloji cinayətkarlığın qarşısını almaq üçün bəzi qanunlar qəbul edilmiş, hüquqi və normativ aktlar hazırlanmışdır. Lakin məişətlə bağlı ekoloji hüquq sahəsində görülmən tədbirlərdən ən mühümü – Milli Məclisin 10 noyabr 1992-ci il tarixli qərarı ilə «Sanitariya-epidemioloji salamatlıq haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunun qəbul edilməsidir. Bu qanun 15 yanvar 1993-ci il tarixdə kütləvi mətbuat vasitələrində dərc edildikdən sonra qüvvəyə minmişdir.¹

Bu qanunun qəbul edilməsinin əhəmiyyəti onun əlaqədardır ki, əvvəla, bu qanun qəbul edilənə kimi sanitar-epidemioloji sağlamlıq haqqında yeganə qanunverici sənəd kimi keçmiş SSRİ Nazirlər Sovetinin 31 may 1973-cü il tarixli 361№-di qərarından istifadə edilirdi. İkincisi, isə respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra sanitar-epidemioloji xidmətin dövlət səviyyəsinə qaldırılması zərurəti və qanun qəbul edilməsinə ehtiyac yaratmışdır. Nəhayət bu qanunun qəbul edilməsinə respublikada ekoloji hüquq sahəsində mövcud olan boşluğun müəyyən dərəcədə doldurulması kimi xarakterixə etmək olar.

Göstərmək oazımdır ki, əhalinin sanitariya-epidemioloji salamatlığının təmin edilməsinin əsasları, sanitariya qanunverici-

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 13 yanvar 1995-cil il

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 15 yanvar, 1993-ci il

liyinin əsas vəzifələri, sanitar-epidemioloji sağlamlığın təmin edilməsində əlaqədar təşkilatların və ayrı-ayrı şəxslərin vəzifə və hüquqları, respublika sanitariya qanunvericiliyini pozmağa görə məsuliyyət və s. məsələlər bu qanunda təsbit olunmuşdur. Qanunun VI fəslinin 38-ci maddəsində sanitariya şəhərində hüquq pozuntularının mahiyyəti və hüquq pozuntularına yol vermiş vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar, respublikamızda yaşayan xarici vətəndaşlar və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin inzibati, cinayət və mülki-hüquqi məsuliyyətinə cəlb edilməsi ümumi şəkildə təsbit olunur. VI fəslin 30-cu maddəsində isə qanunun maddə və hissələrinin pozulmasında təqsiri olan vətəndaşların bu qanunvericiliyə uyğun olaraq inzibati cinayət və mülki-hüquq məsuliyyəti ayrı-ayrılıqda şərh edilir.

Bu qanunun VI fəslinin 39-cu maddəsində göstərilir:

Aşağıda göstərilənlərdə təqsiri olan vəzifəli şəxslər və vətəndaş Azərbaycan respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq inzibati, cinayət və mülki-hüquq məsuliyyəti daşıyırlar:

- qida məhsullarının, əhalinin mədəni-məişət məqsədləri üçün istifadə etdiyi açıq və yeraltı su təchizatı mənbələrinin, sututurların və dənizin sahilboyu zolağının, torpağın, atmosfer havasının, iş zonası havasının kimyəvi, fiziki, bioloji və başqa şəkildə çirkləndirilməsi;

- əhalinin sağlamlığının qorunmasını, sanitariya-epidemioloji salamlığını və radiasiya təhlükəsizliyini təmin etməyə yönəldilmiş norma və qaydalara zidd olansənədlərin hazırlanması və bu sənədlərdən istifadə edilməsi;

- atmosfer havasının qorunması sahəsində sanitariya normalarının və qaydalarının, gigiyena normativlərinin pozulması;

- ərzaq xammalının və qida məhsullarının istehsalı, saxlanması, daşınması və satışı zamanı sanitariya normalarının və qaydalarının, gigiyena normativlərinin pozulması;

- mərkəzləşdirilmiş təsərrüfat-icməli su təchizatı sistemləri ilə verilən suyun keyfiyyətinin tələblərinə, beynəlxalq və dövlət standartlarına uyğunluğunun təmin edilməsi;

- yaşayış məntəqələrində təmizliyin qorunması, zərərli maddələrin, təsərrüfat və məişət tullantılarının yığılması, saxlanması, daşınması və istifadə olunmasına dair sanitariya qaydalarının pozulması və s.

Buradan göründüyü kimi qanunun bu hissəsində məişətin sanitar-epidemioloji vəziyyətinin pisləşməsinə təsir edən amillər, bu amilləri törədən şərait açıqlanır, bütövlükdə insan ekologiyasının gərginləşməsi və bu gərginliyin yaranmasında hüquqi və fiziki şəxslərin məsuliyyət dərəcəsi müəyyənləşir.

Məlumdur ki, keçmiş İttifaq dağıldıqdan sonra ayrı-ayrı müttəfiq respublikalar arasında mövcud olan iqtisadi-ticarət əlaqələri də pozulmuşdur. Buna görə də indi dövlət orqanları ilə birlikdə müxtəlif şirkətlər, firmalar və ayrı-ayrı kommersantlar əhalini ərzaq məhsulları ilə təmin etmək, həm də qazanc əldə etmək məqsədilə yaxın və uzaq xarici ölkələrdən respublikamıza müxtəlif çeşidli ərzaq məhsulları gətirirlər. Təəssüf ki, müxtəlif yollarla respublikaya gətirilən qida məhsullarının bəzilərinə keyfiyyət sənədi (sertifikat) olmur, bəziləri isə ekoloji cəhətdən keyfiyyətsiz olur. Nəticədə respublikaya gətirilən yararsız ərzaq məhsulları məişətə daxil olur və əhalinin sağlamlığına mənfi təsir edir, məişətin sanitar-epidemioloji vəziyyətini gərginləşdirir.

Məsələn, Səhiyyə orqanlarının məlumatına görə 1991-ci ilin may ayında Bakı şəhərinin mağazalarında satılan hissə verilmiş balıqdan xeyli adam zəhərlənmişdir. Sanitar orqanlarının araşdırmalarından sonra məlum olmuşdur ki, Rusiyanın Həştərxan şəhərindən gətirilmiş dondurulmuş naqa balığı respublikamızın balıq zavodlarına satışa buraxılmışdır. Bu balıqdan istifadə edənlər arasında xeyli adam zəhərlənmişdir.

Səhiyyə Nazirliyi baş Mülaliyyə-Profilaktika idarəsinin məlumatına görə hissə verilmiş balıqdan kütləvi zəhərlənmə baş vermiş və 250 nəfər xəstəxanaya düşmüşdür. Xəstələr arasında ölənlər yoxdur. Xəstələrin müalicəsi üçün müəyyən tədbirlər görülmüşdür.

Respublika Gigiyena və Epidemiologiya Mərkəzinin məlumatına görə, 1992-ci ilin iyul ayında humanitar yardım kimi İtaliyanın «Nuova İrlin» və «Beka» firmalarından respublikamıza göndərilmiş 2,5 kq çəkiddə ət konservləri də ekoloji cəhətdən yararsız olduğu aydınlaşdırıldıqdan sonra onun istifadəsi dayandırılmışdır. Ət konservlərinin ekoloji cəhətdən yararsızlığı barədə teleqramm Brüsseldə Avropa Birliyi Komissiyasının Moskvadakı nümayəndəliyinə, oradan da respublikamıza göndərilmişdir. Buradan göründüyü kimi respublikaya

daxil olan ərzaq məhsullarının ekoloji keyfiyyətini yoxlamaq üçün hüquqi tədbirlərin həyata keçirilməsinə ciddi ehtiyac vardır.

Ümumiyyətlə, respublikamıza daxil olan müxtəlif növlü humanitar yardım və ərzaq məhsullarının ekoloji yararlılığının vəziyyətini Respublika Gigiyena və Epidemiologiya Mərkəzinin rəhbərliyi aşağıdakı kimi izah etmişdir:

– Dövlət strukturları xətti ilə respublikaya daxil olan məhsullar yoxlanılır. Təəssüf ki, son vaxtlar müxtəlif yollarla gətirilən ərzaq məhsullarına nəzarət edə bilmirik. Açıqını desək, bunlar haqda bizə heç məlumat da verilmir. O ki, qaldı İtaliyadan gətirilmiş ət konservlərinə, bunlarla bağlı respublikada heç bir hadisə qeydə alınmayıb. Onu da qeyd edirəm ki, sanitariya-epidemioloji xidmət orqanlarının apardıqları yoxlamalar zamanı xarici ölkələrdə istehsal olunan bir sıra ərzaq məhsullarının keyfiyyəti haqqında vəsiqələrin (sertifikat) olmadığı aşkar edilib. Bu məhsullar əsasən kooperativ, assosiasiya, kiçik müəssisələr xətti ilə gətirilir.¹

Buradan aydın olur ki, məişətin sanitariya-epidemioloji vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə ekoloji hüquq sahəsində görülən tədbirlərdən biri də Respublika Sanitariya-Karantin Müfəttişliyinin yaradılmasıdır. Respublika Sanitariya Karantin Müfəttişliyi (qısa şəkildə RSKM) səhiyyə Nazirliyinin 5 mart 1993-cü il tarixli 41 №-li əmrilə yaradılmışdır. RSKM-inin yaradılmasında əsas məqsəd xarici ölkələrdən respublikamıza gətirilə bilən xüsusi təhlükəli infeksiyaların (difteriya, vəba, taun, qarayara, sarı qızdırma və s.) qarşısını almaq, xaricə gedən və xaricdən gələn vətəndaşların peyvənd edilməsini müəyyənləşdirmək, respublikamıza daxil olan və respublika ərazisindən çıxarılan ərzaq və digər məhsullar üzərində sanitariya-gigiyenik və toksikoloji radioloji müayinələr aparmaqdan ibarətdir. Vaxtilə Respublika Gigiyena və Epidemiologiya Mərkəzinin nəzdində bir şöbə kimi mövcud olan, lakin ciddi fəaliyyət göstərməyən sanitariya-karantik müfəttişliyi RSKM-nin təbəçiliyində verilmişdir. Artıq bəzi rayonlarda RSKM-nin şöbələri yaranmışdır ümid edirik ki, respublikamızda ekoloji gərginliyin azaldılması, məişətin sanitariya-epidemioloji vəziyyə-

¹ «Səhər» qəzeti, 25 sentyabr, 1992-ci il

tinin yaxşılaşdırılması, əhalinin sağlamlığının qorunması istiqamətində hüquqi cəhətdən müəyyən tədbirlər görməklə, Sanitar-Karantin Müfəttişliyi öz fəaliyyətini digər təşkilatlarla əlaqələndirərək müstəqil respublikamıza layiqli xidmət edəcəkdir.

Ekoloji hüquq sahəsində görülən tədbirlərdən biri də «Baytarlıq təbabəti haqqında» Azərbaycan respublikasının 1994-cü il 17 iyun tarixli Qanunun qəbul edilməsidir. 1994-cü il 28 sentyabr tarixdən qüvvəyə minən bu Qanunun² əsas məqsədi respublikada baytarlıq təbabəti sahəsində fəaliyyəti beynəlxalq tələblərə uyğun olaraq tənzimlənmək, həmçinin baytarlıq təbabəti xidməti strukturunun, baytarlıq sanitariya tələblərini və baytarlıq təbabəti nəzarətinin hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Bu qanunda baytarlıq təbabətinin əsas vəzifələri – əhalini insan və heyvanlar üçün ümumi olan xəstəliklərdən qorumaq, qida və əvə mal üçün nəzərdə tutulan heyvan mənşəli məhsulların və xammalın zəruri baytar-sanitar keyfiyyətinin təminatına nəzarət etmək, respublika ərazisini xarici dövlətlərdən keçə biləcək yoluxucu heyvan xəstəliklərindən qorumaq, ətraf mühiti çirkənlənmədən mühafizə etmə işinə köməklik göstərmək və s. məsələlər təsbit olunmuşdur.

Qanunun 9-cu maddəsində isə Dövlət baytar müfəttişlərinin hüquq və vəzifələri göstərilmişdir ki, bunlardan biri də (9-cu maddə 2-ci hissə) – baytarlıq-sanitariya tələblərinə cavab verməyən heyvandarlıq məhsullarının qida üçün istifadəsini və heyvan mənşəli xammalın emalını qadağan etmək–hüququdur. Məhz, qanunun bu hissəsində – küçə və bazarlarda satılan heyvandarlıq məhsullarının keyfiyyətini yoxlamaq, keyfiyyətə pis olan məhsulların satılması, məişətdə istifadəsini qadağan etmək və bu haqda mövcud qanunlar daxilində hüquqi tədbirlər görmək üçün dövlət baytar müfəttişlərinə səlahiyyət verilir. Qanunvericilikdə həm «təsisatlı baytarlıq təbabəti xidməti» həm də «fərdi baytarlıq təbabəti xidməti» təsbit edilmişdir. Bizcə hazırkı şəraitdə əhali arasında ciddi narahatlıq yaranan «quş qripi»nə qarşı səmərəli mübarizə aparmaq üçün fərdi baytarlıq təbabəti xidmətindən geniş istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Qanunvericilikdə fərdi baytarlıq təbabəti ilə məşğul

² «Azərbaycan» qəzeti, 28 sentyabr 1994-cü il

olanların hüquq və vəzifələri (maddə 14,15) aydın şəkildə şərh edilmişdir. Əlaqədar təşkilatlar Qanunun bu maddələrinin həyata keçirilməsinə yardımçı olmalı, fərdi baytarlıq təbabəti ilə məşğul olan mütəxəssislər isə «quş qripi» və digər heyvan mənşəli təhlükəli yoluxucu xəstəliklərə qarşı mübarizə prosesində daha fəal olmalıdırlar. Bundan ötrü mövcud qanunda kifayət qədər hüquqi əsaslar vardır. Məsələn, fərdi baytarlıq təbabəti fəaliyyəti ilə məşğul olanların: heyvanların yoluxucu xəstəliklərə tutulması təhlükəsi yarandıqda heyvanların, heyvan mənşəli məhsulların, xammalın və yemlərin obyektə gətirilməsinin və oradan çıxarılmasını qadağan etmək hüququ vardır (maddə 14, 4-cü bənd). Qanunun V fəslə «yoluxucu xəstəliklərin qarşısının alınması üzrə baytarlıq – sanitariya tələbləri» adlanır. Bu fəsilə – heyvandarlıqla məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərin vəzifələri (maddə 16), xüsusi təhlükəli xəstəlik mənbələrinin ləğvi üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi (maddə 17), yoluxucu xəstəliklər zamanı məhdudiyyət tədbirləri (maddə 18), epizotiya əleyhinə fəvqəladə komissiyanın təşkili (maddə 19) məsələləri təsbit edilmişdir. Quş qripi və s. heyvan mənşəli yoluxucu xəstəliklərin geniş yayıldığı bir vaxtda heyvandarlıqla məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərin öz hüquq və vəzifələrini bilməsi vacib şərtlərdən biridir. Sosioloji müşahidələr göstərir ki, heyvan mənşəli yoluxucu xəstəlikləri geniş yayılması səbəblərindən biri heyvandarlıqla məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərin əksəriyyətinin öz vəzifələrini bilməməsi, yaxud qismən bilməsidir. Buna görə də heyvandarlıqla (quşçuluqla) məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər «Baytarlıq təbabəti haqqında»kı qanunvericiliyə istinad etməklə öz vəzifələrini həyata keçirməlidirlər. Bu baxımdan qanunun 16-cı maddəsinə görə heyvandarlıqla məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər aşağıdakı vəzifələri daşıyırlar:

- heyvanların yoluxucu xəstəliklərinin yayılmasının qarşısının alınması və xəstəlik mənbələrinin ləğv edilməsi üçün baytarlıq- sanitariya və təşkilati- təsərrüfat tədbirlərinin vaxtında həyata keçirilməsini təmin etmək;

- xarici ölkələrdən heyvan mənşəli məhsullar və xammal, yem, baytarlıqda istifadə olunan dərman maddələri və bioloji preparatlar gətirilərkən Azərbaycan Respublikası dövlət baytarlıq orqanının müəyyən etdiyi qaydalara əməl etmək;

- heyvanların kütləvi xəstələnməsi və tələfatı halları haqqında təcili olaraq dövlət baytarlıq xidməti idarələrinə məlumat vermək;

- baytarlıq təbabəti mütəxəssislərinin tələbi ilə onlara heyvanlarda baxış keçirməyə, diaqnostiki, profilaktiki və başqa baytarlıq tədbirləri həyata keçirməyə köməklik göstərmək;

- heyvanların, heyvan mənşəli məhsul və xammalın ticarəti ilə yalnız baytarlıq şəhadətnaməsi olduqda məşğul olmaq;

- dövlət baytarlıq xidməti mütəxəssislərinin göstərişi ilə insan və heyvan üçün təhlükəli olan xəstəliklərdən tələf olmuş və kəsilmiş heyvan cəsədlərini (cəmdəklərini), onların dərisi və daxili orqanları ilə birlikdə yandırmaq;

- baytar həkiminin və feldşerinin (texnikin) icazəsi olmadan xəstə heyvanların kəsilməsinə, onların ətinin və ıçalatının satılmasına, qida üçün istifadəsinə və yem kimi heyvanlara verilməsinə yol verməmək;¹

Buradan göründüyü kimi heyvandarlıqla məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərin gyuxarıda sadalanan vəzifələri yoluxucu xəstəliklərin qarşısının alınması üzrə baytarlıq- sanitariya tələblərinin həyata keçirilməsinə xidmət edir. Eyni zamanda heyvandarlıqla məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər qanunun yuxarıda göstərilən bəndlərinə istinad edərək hazırda respublikamızda mövcud olan «quş qripi» xəstəliyi nin genişlənməsinə qarşı mübarizə qanunvericiliyin tələblərindən səmərəli istifadə etməlidirlər.

Qanunvericilikdə yoluxucu xəstəliklər zamanı məhdudiyyət tədbirləri də nəzərdə tutulmuşdur. Bu baxımdan qanunun 14-cü maddəsində göstərilmişdir: «təsərrüfatda və yaşayış məntəqəsində mal- qaranın və digər heyvanların yoluxucu xəstəlikləri aşkar edildikdə, rayonun (şəhərin) Baş Dövlət baytar müfəttişinin təqdimatı əsasında həmin xəstəliklərin yayılmasının

¹ «Baytarlıq təbabəti haqqında» AR Qanunu, «Azərbaycan» qəzeti, 28 sentyabr 1994-cü il.

qarşısının alınması üçün rayon (şəhər) icra hakimiyyəti orqanlarının qərarı ilə karantin, ya məhdudiyyət elan edilir».²

Ümumiyyətlə, bu qanunun bütün gücündən istifadə etməklə məişətin sanitar-epidemioloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində müəyyən tədbirlər görülməsini bu günkü həyatımızın gerçəkliyi tələb edir.

Hazırda yoluxucu xəstəliklərin yayılmasına şərait yaradan və məişətin sanitar-epidemioloji vəziyyətinin pisləşməsinə təsir edən amillərdən biri də küçə və meydanlarda, yol kənarında, yaşayış binalarının həyətlərində ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsullarının satışıdır. Yuxarıda göstərilən yerlərdə ərzaq məhsullarının satılması şəhər və təsəbələrdə ciddi sanitar-gigiyenik vəziyyətin pozulmasına səbəb olur.

Bu baxımdan sanitariya norma və qaydalarına cavab verməyən yerlərdə ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı kütləvi qida zəhərlənmələri və təhlükəli yoluxucu xəstəliklərin yayılması üçün əlverişli şərait yaradır.

Respublika Sanitar-Epidemioloji Mərkəzi tərəfindən aparılan yoxlamalar göstərmişdir ki, küçə və meydanlarda ərzaq məhsullarının satışı ilə əlaqədar baş verən ciddi sanitariya pozuntuları yerli icra hakimiyyətləri, onların müvafiq idarə və şöbələrinin bu işə laqeyd münasibətlərindən irəli gəlir. Belə ki, yerli idarəetmə orqanları ərazi sanitriya-epidemioloji xidmətinin razılığı olmadan belə satışlara icazə verirlər. Yerli idarəetmə orqanlarının bu hərəkəti isə «Sanitar-Epidemioloji salamatlıq haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunun pozulmasına gətirib çıxarır.

Bütün bunları nəzərə alaraq Səhiyyə Nazirliyinin Sanitar-Epidemioloji Nəzarəti Baş İdarəsi bu qanunun 34-cü maddəsini rəhbər tutaraq dövlət sanitariya orqanları ilə razılaşdırılmamış və bu məqsəd üçün nəzərdə tutulmuş yerlərdə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları satışının qadağan edilməsi haqqında 3 mart 1993-cü ildə 3№-li qərar vermişdir. Qərarın icra edilməsi isə şəhər və rayon icra hakimiyyətlərinə tapşırılmış və Nazirlər Kabinetinə bu haqda məlumat verilmişdir.

Bütün bu tədbirlərə baxmayaraq getdikcə genişlənməkdə olan küçə ticarəti məsələlərində hələ də heç bir hüquqi və sanitariya qaydalarına əməl olunmur. Küçə ərzaq ticarətinin qaydaya salınması, sanitar qaydalarına cavab verməyən yerlərdə ərzaq satışının qadağan edilməsi hazırkı şəraitdə mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Çünki, burada söhbət məişətin sanitar-epidemioloji vəziyyətindən, əhalinin sağlamlığının qorunmasından, bütövlükdə məişət ekologiyasından gedir.

Məişət ekologiyasının əsas tərkib hissəsi olan məişətin sanitar-epidemioloji vəziyyətinin yaxşılaşdırmaq üçün kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının satışı ilə əlaqədar məqsədomüvafiq hesab edirik:

1. Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının satışı ancaq, Dövlət Sanitar orqanları tərəfindən rəsmi icazə verilən yerlərdə təşkil edilməlidir.

2. Sanitar normalara cavab verməyən yerlərdə ərzaq məhsullarının (xüsusilə, tez xarab olan ərzaq məhsullarının) satışı ilə məşğul olan vətəndaşlar bu sahədə qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının qanunlarını, digər hüquqi aktları rəhbər tutaraq Sanitar Nəzarəti Orqanları tərəfindən ciddi cəzalandırılmalıdırlar.

3. Ərzaq istehsalı və satışı ilə məşğul olan şəxslər bu haqda sanitar nəzarəti orqanlarından rəsmi icazəyə malik olmalıdırlar.

4. həmin icazə ərzaq istehsalı və satışı ilə məşğul olan şəxslərə lazımi sanitar-gigiyenik qaydalara əməl etmək haqqında hüquqi öhdəlik götürdükdən sonra verilməlidir.

5. Ərzaq istehsalı və satışı ilə məşğul olan və sanitar-gigiyenik qaydalara əməl etmək haqqında üzərinə hüquqi öhdəlik götürən vətəndaşların həmin öhdəliyə necə əməl etmələri sanitar nəzarəti və inzibati orqanlar tərəfindən vaxtaşırı yoxlanılmalıdır.

6. Sanitar-gigiyenik qaydalara əməl etməyən satıcılar müvafiq orqanlar tərəfindən ciddi cəzalandırılmalıdır.

7. Ekoloji hüquq və məişətin sanitar epidemioloji vəziyyəti ilə əlaqədar əhali arasında təbliğat işini genişləndirməli və bu məsələyə ciddi fikir verilməlidir.

² «Baytarlıq təbabəti haqqında» AR Qanunu, «Azərbaycan» qəzeti, 28 sentyabr 1994-cü il.

EKOLOJİ ŞÜURUN FORMALAŞMASINDA HÜQUQİ VƏ MƏNƏVİ MƏSULİYYƏTİN ROLU

4.1. Ekoloji qanunvericilikdə hüquqi və mənəvi məsuliyyətin yeri.

Hüquqi ədəbiyyatda məsuliyyət anlayışı insanların həyatının bütün sahələrində müvafiq davranış normalarına əməl etmək və onların pozulmasına görə cavabdehlik daşımaq kimi şərh edilir. Hüquqi məsuliyyət - hüquq, günah və hüquqazidd hərəkətlər kimi spesifik kriteriyalara əsaslanır.

Ətraf mühitə hüquqi münasibəti ifadə edən ekoloji məsuliyyət cəmiyyətin inkişafı prosesində elmi əsaslarla qorunan iqtisadi və ekoloji normalara əməl etməkdə və onları yerinə yetirməkdə özünü göstərir. Bütövlükdə ekoloji məsuliyyət - insan - təbiət münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsində aparıcı mexanizm rolunu oynayır.

Ekoloji məsuliyyətin əsas istiqamətləri özünü - stimullaşdırıcı, kompensasiyaedici (əvəziödənilmə), xəbərdaredici (preventiv) funksiyalarda göstərir. Bu funksiyaları şərh edək:

1. Stimullaşdırıcı funksiya - insan - təbiət münasibətlərində insanların ekoloji maraqlarının qorunması üçün tələb olunan hüquqi stimullarda özünü göstərir.

2. Kompensasiyaedici funksiya - antropogen təsir nəticəsində ətraf təbii mühitə dəymiş ziyanın natural və pul formasında əvəzinin ödənilməsinə yerinə yetirir. Bu funksiya beynəlxalq ekoloji sənədlərdə irəli sürülən «çirkləndirici ödəməlidir» prinsipinə əsaslanır. Dəymiş ziyanın əvəzinin ödənilməsi ətraf mühitə antropogen təsir nəticəsində yaranmış ekoloji gərginliyin qarşısının alınması üçün istifadə olunan hüquqi təsir vasitəsidir. Bu vasitələrdən vaxtında və səmərəli istifadə edilməməsi müəyyən ekoloji faciələrə səbəb olur. Bu sahədə lokal, regional və qlobal səviyyədə faktiki misallar çoxdur.

3. Xəbərdaredici funksiya isə, ətraf mühitə ziyan vuran hüquqi və fiziki şəxslərə müxtəlif cəza tətbiq etməklə onların davranışına edilən xəbərdarlıq təsirini yerinə yetirir.

Anlayış baxımından ekoloji məsuliyyət ətraf mühit sahəsində fəaliyyət göstərən qanunlara əməl edilməsi üzrə fiziki və hüquqi şəxslərin dövlət və cəmiyyət qarşısındakı hüquqi öhdəliyidir. Ekoloji qanunvericiliyin həyata keçirilməsində ekoloji məsuliyyətin bütün funksiyaları nəzərdə tutulur. Bu baxımdan ekoloji qanunvericiliyin həyata keçirilməsində ekoloji məsuliyyətin hüquqi tərəfləri imperativ xarakter daşıyır. Məsələn, hər hansı bir ekoloji qanunun həyata keçirilməsində müəyyən cəza tədbirləri nəzərdə tutulmasa bu qanunlar fəaliyyət göstərə bilməz.

Ölkəmizin bütün hüquq sistemində olduğu kimi ekoloji qanunvericilikdə də 4 məsuliyyət forması mövcuddur:

1. İntizam məsuliyyəti.
2. İnzibati məsuliyyət.
3. Mülki - yuridik məsuliyyət.
4. Cinayət məsuliyyəti.

Ekoloji məsuliyyətin subyektlərindən olan hüquqi şəxslər - inzibati və mülki - yuridik məsuliyyətə, fiziki şəxslər (məəssisə, idarə və təşkilatlar) isə yuxarıda göstərilən bütün ekoloji məsuliyyət növlərinə cəlb edilə bilərlər.

Ətraf mühit sahəsində baş verən bütün qanun pozuntuları və onlara müvafiq olan ekoloji məsuliyyət aşağıdakı ümumi cəhətlərə malikdir:

- İnsan sağlamlığına və ətraf təbii mühitə zərər vurulması;
- Təbiətimühafizə qanunvericiliyinin pozulması;
- Təqsirlilik və qanun əleyhinə fəaliyyət;
- Qanun pozuntusu elementləri arasındakı səbəbiyyət əlaqəsinin olması və s.

Ekoloji məsuliyyətin hüquqi aspektləri öz strukturuna görə iki hissədən ibarətdir:

1. Ətraf mühitə münasibətdə ekoloji qaydaların pozulması. (Təbiətporuyucu hüquqi münasibətlərin pozulması nəzərdə tutulur.)

2. Ekoloji qaydaların pozulmasına görə sanksiya tətbiq edilməsi. (Ekoloji sanksiya ekoloji qanunvericiliyin pozulması nəticəsində meydana gələn ağır ekoloji gərginliyə görə tətbiq edilən hüquqi normaya deyilir.)

Ekoloji qanun pozuntusuna görə hüquqi və fiziki şəxslərə cəzanın tətbiq olunması aşağıdakı əlamətlərə görə müəyyənləşdirilir:

- Ekoloji hüquq pozuntusunun xarakteri;
- İnsan sağlamlığına və ətraf mühitə dəymiş ziyanın nəticəsinin ölçüləri (həcmi);
- Zıyan vuranların günahlarının formaları;
- Baş vermiş ekoloji qanun pozuntularının təkrar olunması.

İnsan – təbiət qarşılıqlı münasibətlərində ekoloji məsuliyyətin sosial - mənəvi tərəfləri ekoloji hüquqpozmaların bütün əlamətlərində özünü göstərir. Ekoloji məsuliyyətin mənəvi tərəfləri ekoloji hüquqpozmaların (subyektlərin) məqsədləri, maraqları və hüquqpozmanın motivləri ilə əlaqədardır. Ekoloji hüquqpozma subyektlərin (şəxslərin) hüquqa zidd hərəkəti iki formada – bilə-bilə (qəsdən) yaxud, bilməməzlikdən (ehtiyatsızlıqdan, səhlənkarlıqdan) təzahür edir. Ekoloji qanunların bilə-bilə (qəsdən) pozulması zamanı fiziki şəxslər bu hərəkəti şüurlu sürətdə həyata keçirir, onlar bu hərəkətləri ilə ətraf mühitə ziyan vurduqlarını dərk edirlər. Məsələn, meşələrin özbaşına qırılması, icazəsiz ov etmək, balıq tutmaq, ətraf mühiti zibilləmək, torpağı, atmosferi, su hövzələrini çirkəndirmək və s. bu kimi hərəkətlər bilə - bilə edilsə, bütün bunlar ekoloji qanunların qəsdən pozulmasına aiddir. Bu cür hərəkət edən şəxslər həm hüquqi cəhətdən, həm də mənəvi cəhətdən ciddi ekoloji məsuliyyət daşıyırlar.

Ekoloji cəhətdən hüquqa zidd hərəkətin ikinci forması adətən ehtiyatsızlıq üzündən, yaxud hər hansı bir təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirərkən ekoloji qanunlara laqeyd yanaşılması nəticəsində baş verir. Müəyyən təsərrüfat işləri apararkən torpağı, su hövzələrini, atmosferi bilmədən çirkəndirmək, bitki və heyvanat aləminə ehtiyatsızlıq ucbatından ziyan vurmaq və s. bu kimi hüquqa zidd hərəkətləri buna misal göstərmək olar. Hüquqa zidd hərəkətin hər iki formasında ekoloji qanunları pozan şəxslər ekoloji məsuliyyətin hüquqi tərəflərinə görə eyni olsalar da, mənəvi aspektlərə görə bunları bir – birindən fərqləndirmək lazımdır. Xüsusən, ekoloji məsuliyyətin bütün formalarında (intizam, inzibati, mülki, cinayət) mənəvi amillərə diqqət yetirilməlidir.

Ekoloji qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət əsasən sahəvi qanunlarda öz hüquqi – mənəvi ifadəsini tapmışdır. Məsələn, «Pestisidlər və aqrokimyəvi maddələr haqqında» AR Qanu-

nunun 26-cı maddəsində vətəndaşların ekoloji məsuliyyəti şərh edilmişdir. Burada ekoloji məsuliyyətin hüquqi və mənəvi tərəfləri ekoloji hüquqpozmanın əlamətlərinə görə fərqləndirilir. Qanunun tələblərinə görə aşağıdakı hallarda vətəndaşlar ekoloji məsuliyyət daşıyırlar:

- İnsanların həyatına, sağlamlığına, əmlakına və ətraf mühitə təhlükə törədə bilən və törətmiş pestisidlər və aqrokimyəvi maddələrlə bağlı məlumatları gizlətdikdə və ya təhrif etdikdə (maddə 26.1);

- Pestisidlərlə və aqrokimyəvi maddələrlə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının, yemlərin, torpağın, suyun və ətraf mühit obyektlərinin normadan artıq çirkənməsinə yol verdikdə (maddə 26.3);

- Pestisidlərin və aqrokimyəvi maddələrin tətbiq reqlamentlərini, saxlanması, daşınması və satışı üzrə sanitariya qaydalarını pozduqda (maddə 26.4) və s.

Göründüyü kimi bu Qanunda ekoloji məsuliyyət hüquqazidd hərəkətlərin əlamətlərinə görə ayrı – ayrılıqda geniş şərh edilir.

«Yerin təkisi haqqında» AR Qanununda ekoloji məsuliyyət fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən hüquqpozmaların ayrı-ayrı hallarına görə təsnif edilmişdir. Qanunda (maddə 46) göstərilir ki, qanunun pozulmasına görə hüquqi və fiziki şəxslər aşağıdakı hallarda məsuliyyət daşıyırlar:

- Yerin təkisindən özbaşına istifadə edilsə;
- Yer təkisinin çirkənməsinə və faydalı qazıntı yatağının istismar üçün yararsız hala düşməsinə yol verilsə;

- Faydalı qazıntı yayılan sahələrdə özbaşına tikinti işləri aparılsa;

- Yerin təkisindən istifadə edilərkən bina və qurğuların, eləcə də xüsusi mühafizə olunan ərazilərin və ətraf mühit obyektlərinin toxunulmazlığı təmin edilməzsə;

- Yerin təkisindən istifadə edilərkən yararsız hala salınmış torpaq sahələri və digər təbiət obyektləri onların gələcək istifadəsi üçün yararlı vəziyyətə gətirilməzsə;

- Yerin təkisindən istifadə zamanı elm və mədəniyyət üçün maraqlı doğuran obyektlər aşkar edilərkən həmin sahədə işlər dayandırılmazsa və xüsusi razılıq verən orqana məlumat verilməzsə.

Burada şərh edilən sonuncu iki bənddə ekoloji məsuliyyətin hüquqi tərəfləri əsasən sosial – mənəvi xarakter daşıyır. Buna gö-

rə də həmin bəndlərə əməl edilməməsinə görə ekoloji – hüquqi sanksiyalar tətbiq edildikdə sosial-mənəvi amillər nəzərə alınmalıdır.

Bu baxımdan insan – təbiət münasibətlərində hüquqi məsuliyyətlə yanaşı mənəvi məsuliyyəti genişləndirmək üçün ekoloji qanunvericilikdə «qanunla qadağan olunmayan hər şeyi etmək olar» prinsipinin tətbiqinə yol verilməməlidir.

Bəzi sahəvi ekoloji qanunlarda ekoloji məsuliyyətin hüquqi tərəfləri daha ciddi təsbit edilmişdir. Belə ki, «Su təchizatı və tullantı sular haqqında» AR Qanununa görə (maddə 65) fiziki və hüquqi şəxslər aşağıdakı hallarda hüquqi məsuliyyət daşıyırlar:

- Sudan səmərəsiz, israfçılıqla istifadə etdikdə və ya öz hərəkətləri ilə buna başqaları üçün imkan yaratdıqda;

- Sudan, ondan istifadəyə verilmiş icazədə və ya su təchizatı müəssisəsi tərəfindən nəzərdə tutulmuş məqsədlərdən fərqli məqsədlər üçün istifadə edildikdə;

- Suyun götürülməsi və təmizlənməsi üzrə hər hansı işlərin yerinə yetirilməsinə mane olduqda;

- Su təchizatı və kanalizasiya müəssisələrinin səlahiyyətli nümayəndələrinin bu Qanun çərçivəsində öz vəzifələrini yerinə yetirməsinə mane olduqda.

Bundan başqa Qanunun digər maddələrində su istehlakçıları tərəfindən suyun qanunsuz olaraq üçüncü şəxslərə verilməsinə görə (maddə 66), səlahiyyətli orqanların razılığı olmadan su təchizatı və kanalizasiya sisteminə qanunsuz qoşulmaya görə (maddə 67), su təchizatı və kanalizasiya sisteminin texniki qurğularının zədələnməsinə görə (maddə 68), suların qeyri məqsədlər üçün istifadəsi, israfçılıqla işlədilməsi və çirkləndirilməsinə görə (maddə 69) hüquqi məsuliyyət təsbit olunmuşdur.

Lakin, göstərilən bu Qanunda təbii ehtiyatlara (suya) münasibətdə hüquqi məsuliyyət mənəvi məsuliyyətlə vəhdət təşkil etmir. Məlumdur ki, Bakı kimi içməli su qıtlığı olan və getdikcə əhalinin sayının artmaqda olduğu bir şəhərdə sudan səmərəli istifadə edilməsi mühüm sosial - ekoloji problemlərdən biridir. Belə bir vəziyyətdə şəhər əhalisinin xeyli hissəsinin saatlarla su kranlarını açıq qoyaraq içməli suyu boş-boşuna kanalizasiyaya axıtması onlarda mənəvi –ekoloji məsuliyyətin olmadığını göstərir. Doğrudur, əgər istehlakçılar istifadə etdikləri suyun pulunu vaxtında ödəyirlərsə onlar aldıkları sudan öz mülkiyyətləri kimi isti-

fadə edə bilərlər. Hüquqi cəhətdən onlara irad tutmaq mümkün deyildir. Çünki, «Su təchizatı və tullantı suları haqqında» AR Qanununun 4-cü maddəsinin 3-cü bəndində göstərilmişdir ki, «Hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən su təchizatı müəssisələrindən alınan su həmin şəxslərin mülkiyyətidir və bu Qanunda nəzərdə tutulan hallar istisna olunmaqla, bu sudan onlar tərəfindən istədikləri kimi istifadə olunur».¹

Buradan göründüyü kimi, öz mənzilində su kranını bütün günü açıq qoyaraq içməli suyu israfçılıq edən fiziki şəxslər hüquqi cəhətdən məsuliyyət daşıyırlar. Qanunun göstərilən maddəsinə görə həmin vətəndaşlar öz mülkiyyətlərində olan suyu istədikləri kimi istifadə edə bilərlər. Belə hallarda su istifadəçiləri suya münasibətdə ekoloji cəhətdən mənəvi məsuliyyət daşımalı, ekoloji etikaya əməl etməli, azyaşlı uşaqlarda ekoloji məsuliyyəti formalaşdırmağa çalışmalıdırlar. Göstərilən misalda bir tərəfdən ekoloji qanunvericilikdə ekoloji məsuliyyətin hüquqi və mənəvi tərəflərinin vəhdətdə olmaması, digər tərəfdən insan – təbiət münasibətlərində mənəvi amillərə diqqət yetirilməməsi özünü göstərir.

Qanunun bəzi maddələrində ekoloji məsuliyyətin hüquqi və mənəvi aspektləri vəhdət xarakteri daşıyır. Məsələn, Qanunun 39-cu maddəsində istehlakçılar tərəfindən kanalizasiya sistemlərinə aşağıdakı tullantıların atılması qadağan edilir:

- Yağış sularının;

- Tullantı suların emalına və ya axmasına mane olan, kanalizasiya borularını sıradan çıxaran hər hansı maddələrin; Neft məhsulları və kalsium karbidin;

- İnsanların sağlamlığı üçün təhlükəli maddələrin;

- Yoluxucu xəstəxanaların zərərsizləşdirilməmiş tullantı sularının və s.

Qanunun 68-ci maddəsində aşağıdakı hallara yol verilməsi qadağan edilir:

- Sanitariya mühafizəsi zonasında su kəmərləri və kanalizasiya borularının və yeraltı texniki qurğuların mühafizə hasarlarının dağıdılması;

- Yeraltı texniki qurğuların, su kəmərləri və kanalizasiya borularının, kommunikasiyaların qəsdən və ya ehtiyatsızlıq üzündən

¹ Azərbaycan Respublikasının ətraf mühitə dair qanunvericilik Toplusu, I hissə, Bakı, 2002. səh. 248 – 249.

sıradan çıxarılması, onların açılması, zədələnməsi və ya digər formada onlara təsir edilməsi;

- Texniki su kəmərinin içməli su kəmərinə qoşulması.

Göstərilən bu qadağalarda hüquqi məsuliyyətlə yanaşı mənəvi məsuliyyət də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusən, kanalizasiya sistemlərinə insanların sağlamlığı üçün təhlükəli maddələrin atılması sosial- mənəvi mahiyyət daşıyır. Buna görə də ekoloji qanunvericilikdə irəli sürülən belə maddələrin əhali arasında geniş təbliğ edilməsinə zəruri ehtiyac vardır.

Ekoloji məsuliyyətin hüquqi və mənəvi problemləri baxımından Qanunun bəzi maddələri arasında uyğunsuzluqlar vardır. Qanunun 4-cü və 69-cu maddələrindəki uyğunsuzluğu buna misal göstərmək olar.

Qanunun 69-cu maddəsində göstərilir ki, fiziki və hüquqi şəxslər aşağıdakı hallarda müvafiq məsuliyyət daşıyırlar:

- Şəxsin təqsiri üzündən su itkisi baş verdikdə, sudan qeyri məqsədlər üçün istifadə olunduqda;

- Şəxsin götürdüyü suyun həcmi icazə verildəndən artıq olduqda;

- Qəsdən və ya ehtiyatsızlıq üzündən içməli su mənbələri çirkləndirildikdə;

- Təqsiri üzündən şəxsin tabeliyində olan su kəmərləri şəbəkəsi sıradan çıxdıqda və nəticədə su kəmərləri magistralındakı və ya ona qoşulmuş borulardakı su çirklənməyə məruz qaldıqda və ya çirklənmə təhlükəsi olduqda.

Bu maddədə «müvafiq» məsuliyyət əvəzinə «hüquqi və mənəvi» məsuliyyət yazılması məqsədəuyğun idi. Lakin, çox təəssüf ki, bəzi sahəvi ekoloji qanunlarda ekoloji məsuliyyətin hüquqi və mənəvi aspektləri qısa şəkildə şərh edilir, onların mahiyyəti açıqlanmır.

Məsələn, «Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında» AR Qanunun 22-ci maddəsində qısa şəkildə göstərilir ki, radiasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasında tələbləri yerinə yetirməyən və ya pozan hüquqi və fiziki şəxslər AR Qanunvericiliyinə uyğun olaraq inzibati, mülki-hüquqi və cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurlar.

Bundan başqa «Hidrometeorologiya fəaliyyəti haqqında» AR Qanununda (maddə 29), «İstehsalat və məişət tullantıları haqqında» AR Qanununda (maddə 24) və «Baliqçılıq haqqında» AR

Qanununda (maddə 41) ekoloji məsuliyyət, qanunvericiliyin pozulma hallarına görə şərh edilmir, sadəcə göstərilir ki, təqsirli şəxslər nəzərdə tutulmuş qaydada mülki, intizam, inzibati və cinayət məsuliyyəti daşıyırlar.

Yaxşı olardı ki, yuxarıda göstərilən və digər sahəvi qanunlarda ekoloji məsuliyyət geniş şərh edilsin və hüquqi məsuliyyətlə yanaşı mənəvi məsuliyyətin də mahiyyəti ətraflı şəkildə öz ifadəsini tapsın. İnsan – təbiət münasibətlərinin gərginləşməsinin indiki səviyyəsi bunu bizdən tələb edir.

İnsan – təbiət münasibətlərinin optimallaşdırılmasında hüquqi və mənəvi məsuliyyətin təşviq olunması vacib məsələlərdən biridir. Çünki, ekoloji problemlərin həllində hüquqi və mənəvi məsuliyyətin geniş təbliğ edilməsi İTM-nin optimallaşdırılmasına müsbət təsir edir. Son vaxtlar ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində hüquqi və mənəvi məsuliyyətin təşviq olunması ilə əlaqədar Respublikamızda müəyyən tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlərdən biri 2003-cü il 23 oktyabr tarixli Prezident Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Yerin təkindən, dəniz dibi sahələrindən və akvatoriyasından istifadəyə görə ödənişlərin alınması Qaydaları»dır.¹ Bu qaydalar Yerin təkindən, dəniz dibi sahələrindən və akvatoriya-sından istifadəyə görə ödənişlərin alınması qaydalarını və şərtlərini, eləcə də ödənilən haqqın miqdarını və onun təyin olunması meyarlarını müəyyən edir. Ödənişlərin forması öz səlahiyyətləri daxilində müvafiq dövlət qurumları tərəfindən müəyyən edilir. Bu qaydalarda Yerin təkindən istifadəyə görə ödənişlərdə istisnalar da nəzərdə tutulmuşdur. İstifadəçilərə istisna və güzəştlərin müəyyən edilməsi haqqında qərar respublikanın müvafiq dövlət qurumlarının rəyi nəzərə alınmaqla Yerin tək istifadəçisinin təqdim etdiyi geoloji – iqtisadi, dağ – texniki və texniki – iqtisadi əsaslandırmanın dövlət ekspertizasından sonra Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən qəbul edilir.

Ekoloji qanunvericilikdə təbii ehtiyatlara mülkiyyət hüququ və təbii ehtiyatlardan istifadə hüququnu da bir – birindən fərqləndirmək lazımdır. Əvvəlki paraqraflarda göstərilirdi ki, təbii ehtiyatlardan istifadənin həyata keçirilməsi iki formada baş verir: ümumi və xüsusi. Təbii ehtiyatlardan istifadənin ümumi forması bütün vətəndaşlar tərəfindən azad şəkildə həyata keçirilir. Yəni,

¹ «Respublika» qəzeti, 31 oktyabr, 2003-cü il.

vətəndaşlar ümumi istifadədə olan təbii ehtiyatlardan sərbəst su-rətdə istifadə edə bilərlər. Daha dəqiq desək, insanlar çaylardan su götürə bilər, icazə verilən çimərlikdə çimə bilər, çayda balıq tuta bilər, meşədə istirahət edə bilər və giləmeyvə yığa bilərlər. Belə hallarda insanlar təbii ehtiyatlara münasibətdə hüquqi məsuliyyətdən çox mənəvi məsuliyyət daşıyırlar. Yəni burada adamların ekoloji məsuliyyətində mənəvi amillər prioritet (üstün) funksiya daşıyır.

Təbii ehtiyatlardan istifadənin xüsusi formasında isə ekoloji məsuliyyətin hüquqi amilləri prioritet funksiya daşıyır. Belə ki, hər hansı bir su hövzəsi konkret olaraq kənd təsərrüfatında suvarma üçün nəzərdə tutulursa, onda istifadəçilər ekoloji qanunvericilikdə göstərilən konkret hüquqi məsuliyyət daşıyırlar.

İnsan – təbiət münasibətlərində ekoloji tarazlığın pozulması təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı olduqda ekoloji - hüquqi məsuliyyətin iqtisadi tərəfləri adətən ekoloji qanunvericilikdə sanksiyalaşdırılır. Ekoloji – hüquqi məsuliyyətin iqtisadi tərəflərinin sanksiyalaşdırılmasını üç qrupa bölmək olar:

1. Ətraf təbii mühitə (torpağa, suya, atmosfərə) atılan norma-dan artıq zərərli maddələrə və zərərli tullantıların icazəsiz basdırılmasına görə müəssisə və təşkilatların məcburi ödəmələri.

2. Kənd təsərrüfatı üçün ayrılan (götürülən) torpağın istifadəsi zamanı təbiətə dəymiş ziyanın ödənilməsi.

3. Sənaye və kənd təsərrüfatında sudan istifadə üçün haqq alınması.

Təbiətdən istifadəçilərə iqtisadi zərərin ödənilməsi, onların düşdüyü iqtisadi ziyanı və ehtimal olunan maddi gəlirləri nəzərə almaqla həyata keçirilir. Ümumi istifadədə olan təbii obyekt qanunsuz istifadə zamanı ətraf mühitin çirkləndirilməsinə şərait yaradılsa, belə hallarda obyektdə dəymiş iqtisadi ziyan günahkarlar (fiziki və hüquqi şəxslər) tərəfindən ödənilərək ekoloji fonda keçirilir. Artıq respublikamızda bu təcrübədən istifadə edilir.

Aşağıdakı faktları buna misal göstərmək olar. Məsələn, Mingəçevir Regional Ekologiya və Təbii Sərvətlər idarəsinin məlumatına görə 2003-cü ilin yanvar – fevral aylarında Türyançay ya-tağından qanunsuz olaraq qum-çınqıl karxanası kimi istifadə etdiklərinə, ətraf mühitin çirkləndirilməsinə şərait yaratdıqlarına görə, «Ağdaş - avtonəqliyyat» və «Ağdaş tikinti - 18» açıq tipli səhmdar cəmiyyətlərinin, «Şəki» və «Firdovsi» firmalarının rəh-

bərləri barəsində 9 milyon manat məbləğində iddia qaldırılmış və onlardan göstərilən məbləğdə cərimə tutularaq təbiəti mühafizə ehtiyat fonduna köçürülmüşdür. Bundan başqa Yevlax rayonun-da da üç müəssisə rəhbəri haqqında 3,5 milyon manat məbləğində qaldırılan iddianın ödənilməsi təmin edilmişdir.¹ Lakin, respublikamızda bu cür hüquqi tədbirlərin həyata keçirilməsinə hələlik çox az təsadüf olunur ki, bu da ekoloji qanunlarımızın tam gücü ilə işləməməsi kimi izah olunmalıdır. Digər tərəfdən qanunların tətbiqi mexanizmi də istənilən səviyyədə deyildir. Bu sahədə hələ çox iş görülməlidir.

Ekoloji qanunvericilikdə ekoloji hüquqpozumalar ətraf mühitə ziyan vurulması qaydalarına görə adətən aşağıdakı qruplara bölünür:

1. Əhəlinin sanitar – epidemioloji salamatlığının pozulması. (Ətraf mühitin antropogen təsirlər nəticəsində dəyişilməsi ilə əla-qədar əhəlinin sağlamlığına dəymiş ziyan başa düşülür).

2. Təbii sərvətlərdən səmərəsiz istifadə.

3. Ətraf mühitin çirkləndirilməsi.

4. Təbii obyektlərin korlanması və məhv edilməsi.

5. Təbii sərvətləri tükəndirmək.

6. Ekosistemdə ekoloji tarazlığın pozulması (Təbii mühitin ekoloji əlaqələrinin dağıdılması başa düşülür).

Yuxarıda göstərilən ekoloji hüquqpozumaların bütün qrup-larında nəzəri cəhətdən ekoloji məsuliyyətin hüquqi tərəfləri mə-nəvi tərəflərlə vəhdət təşkil edir. Lakin, bu problemə insan-təbiət münasibətlərinin optimallaşdırılması baxımından yanaşıldıqda isə ekoloji hüquqpozumaların bütün qruplarında ekoloji məsuliyyətin mənəvi tərəflərinin prioritet təşkil etməsinə səy göstəril-məlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırki, şəraitdə ekoloji məsuliyyətin mənəvi tərəflərini gücləndirmək üçün ətraf mühitə münasibətdə hüquqi məsuliyyətin genişləndirilməsi tələb olunur. Məsələn, res-publikamızın ekoloji qanunvericiliyində bəzi ümumi ekoloji hüquqpozumalar nəzərdə tutulur ki, bunların arasında çox vaxt hüquqi – ekoloji cəhətdən ciddi əhəmiyyət verilməyən istiqamət-lər mövcuddur.

Aşağıdakı bu istiqamətləri təhlil edək:

¹ «İki Sahil» qəzeti, 18 fevral 2003-cü il

- Ətraf təbii mühitin keyfiyyət norma və standartlarına əməl etməmək.

- Dövlət ekoloji nəzarətini həyata keçirən səlahiyyətli orqanların göstərişlərinə əməl etməmək.

- Yol verilən zərərli təsirin (səs-küy, vibrasiya, radiasiya, maqnit sahəsi) müəyyən edilmiş normativlərinin artırılması;

- Ekoloji fondun maliyyə vəsaitlərinin təbiətporuyucu fəaliyyətlə əlaqədar olmayan digər məqsədlərə qanunsuz olaraq xərclənməsi.

- Ekosistemlərdə pozulmuş ətraf mühütün bərpası və təbii ehtiyatların təkrar istehsalı üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi.

Göstərilən qanun pozuntularına görə hüquqi şəxslərin (müəssisə və təşkilat rəhbərlərinin) hərəkətləri ekoloji qanunvericilikdə inzibati məsuliyyətə aid edilir və onların təqsirləri xəbərdarlıq və cərimə ilə məhdudlaşdırılır. İnzibati məsuliyyətə görə cəzanın ən son həddi isə ekoloji qanunvericiliyi pozan müəssisələrin fəaliyyətinin dayandırılması və bağlanması ilə müşayiət olunur.

İndi isə fiziki şəxslərin ekoloji qanunpozmalarına görə qanunvericilikdə təsbit olunmuş cəza növlərinə diqqət yetirək.

Ekoloji qanunvericilikdə ayrı-ayrı fiziki şəxslər üçün cinayət məsuliyyətinin şərhli Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində (Bakı, 2000-ci il) öz ifadəsini (247-261-ci maddələr) tapmışdır. Məsələn, suyu çirkləndirmə ilə əlaqədar Cinayət Məcəlləsinin 250.1. maddəsində göstərilir ki, yerüstü və yeraltı suların, istifadə olunan su mənbələrinin çirkləndirilməsi, tükənməsi və ya onların təbii xassələrinin başqa cür dəyişdirilməsi, heyvanlar və ya bitki aləminə, balıq ehtiyatlarına, meşə və ya kənd təsərrüfatına əhəmiyyətli zərərin vurulmasına səbəb olduqda:

- minimum əmək haqqı məbləğinin yüz mislindən beş yüz mislinədək miqdarda cərimə;

- və ya beş ilədək müəyyən vəzifə tutma, və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə;

- və ya altı ayadək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

Cinayətin ağırlaşdırıcı halları üçün Məcəllədə daha sərt cəzalar nəzərdə tutulur. Məcəllənin 250.2. maddəsində göstərilir ki, eyni əməllər insan sağlamlığına zərər vurulmasına və ya heyvanların kütləvi məhvində səbəb olduqda, habelə qoruqların ərazisində

də və ya təhlükəli, yaxud fəvqəladə ekoloji vəziyyət zonasında törədildikdə:

- minimum əmək haqqı məbləğinin beş yüz mislindən iki min mislinədək miqdarda cərimə və ya iki ilədək müddətə islah işləri və ya iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

Eyni əməllər ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin ölümünə səbəb olduqda:

- üç ildən beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır (maddə 250.3.).

Qeyd edək ki, CM-nin ekoloji cinayətlərlə bağlı digər maddələrində o cümlədən, «Atmosferi çirkləndirmə» (maddə 251), «Dəniz mühütünü çirkləndirmə» (maddə 252), «Torpaqları korlama» (maddə 254), «Qanunsuz ov etmə» (maddə 258) cərimələrindən başqa cəzanın digər növləri təxminən oxşardır. Bəzi maddələrdə isə çox yüngül cəzalar nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, CM-nin «Qanunsuz ağac kəsmə» (259) maddəsində ekoloji cinayətçılığa görə tətbiq edilən cəza növlərini çox yüngül cəza hesab etmək olar. Bu maddədə (259) göstərilir ki, qoruyucu, sanitariya – gigiyena və sağlamlaşdırma funksiyasını yerinə yetirən meşələrdə, qoruq meşələrində, milli və ya təbii parklarda ağacların və ya kolların qanunsuz kəsilməsi xeyli miqdarda ziyan vurduqda:

- minimum əmək haqqı məbləğinin beş yüz mislindən min mislinədək miqdarda cərimə və ya bir ilədək müddətə islah işləri və ya altı ayadək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

Bundan başqa CM-nin 261-ci maddəsində göstərilir ki, qoruqların, milli parkların, təbiət abidələrinin və ya dövlət tərəfindən xüsusi qorunan təbiət ərazilərinin mühafizə rejiminin pozulması əhəmiyyətli zərər vurulmasına səbəb olduqda:

- minimum əmək haqqı məbləğinin yüz mislindən beş yüz mislinədək miqdarda cərimə və ya bir ilədək müddətə islah işləri ilə və ya altı ayadək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

Buradan göründüyü kimi Respublikamızın mövcud Cinayət Məcəlləsindəki aşağı məbləğdə olan bu cərimələri səmərəli cəza növü hesab etmək olmaz, baxmayaraq ki, bu cərimələr ekoloji qanun pozanları dəymiş ziyanın ödənilməsi öhdəliyindən azad etmir. Bizə elə gəlir ki, cərimələrin aşağı olması və cəzaların

yüngül olması ekoloji məsuliyyətin hüquqi aspektlərinin formalaşmasına mənfi təsir göstərir. Ekoloji məsuliyyətin hüquqi aspektlərinin zəif olması mənəvi aspektlərin də, inkişafına mane olur. Bu baxımdan ekoloji məsuliyyətin həm hüquqi, həm də mənəvi aspektlərinin formalaşdırılması üçün bütün vasitələrdən istifadə edilməlidir. Çünki, bütövlükdə ekoloji məsuliyyətin formalaşmasında hüquqi və mənəvi aspektlər biri - birini tamamlayır.

Analoji müqayisə üçün göstərə bilərik ki, bəzi ölkələrdə ətraf mühiti çirkləndirən müəssisələr üçün daha sərt hüquqi tədbirlər görülür. Məsələn, ABŞ-da təmizləmə qurğularından istifadə etməyən, tullantısız və az tullantılı texnologiyaları tətbiq etməyən müəssisələrin ətraf mühiti çirkləndirdiyinə görə ödədiyi cərimənin məbləği onun gəliri ilə proporsionallıq təşkil edir. Belə hallarda bir çox müəssisələrin ödədiyi cərimələrin miqdarı bəzən gündə 25 min ABŞ dolları təşkil edir.¹

Mülki – hüquqi məsuliyyət dedikdə öz təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində insan sağlamlığına və ətraf mühitə vurduğu ziyanı görə təşkilat və müəssisələrin əmlakı məsuliyyəti nəzərdə tutulur. Ekoloji qanunvericilikdə təbiətdən istifadə və ətraf mühitin çirklənməsi üçün nəzərdə tutulan müxtəlif ödənişlər təbiəti mühafizənin iqtisadi mexanizmlərində öz ifadəsini tapsa da sosial – mənəvi məsuliyyətin şərh edilməsinə ehtiyac vardır.

Qeyd edək ki, insan – təbiət münasibətlərinin gərginləşməsi nəticəsində insan həyatına vurulan zərər orqanizmin həyatı təminatının bir hissəsinin, yaxud bütövlükdə itirilməsində ifadə olunur. Müalicə və dərmanlar pullu olsa da bütövlükdə sağlamlığı pulla almaq mümkün deyildir. Lakin, mülki qanunvericilikdə sağlamlığın itirilməsi ilə bağlı insana dəyən ziyan (əgər bu ziyanı pulla ifadə etmək mümkün olarsa) ödənilməlidir.

Qeyri – sağlam ətraf mühit nəticəsində əgər insanda genetik defekt, psixi xəstəlik, mənəvi zədə, təcridən və bütövlükdə əmək qabiliyyətinin itirilməsi, yaxud ailə başçısının ölməsi halı baş versə dəyən ziyan maddi itki kimi dəyərləndirilir. Təəssüf ki, belə hallarda sosial – mənəvi itki öz ifadəsini tapmur. Qeyri – sağlam ətraf mühit nəticəsində vətəndaşların sağlamlığına dəyən ziyanın ödənilməsi üçün aşağıdakı kompensasiya xərcləri nəzərdə tutulur:

1. Sağlamlığın müalicəsi və bərpası üçün çəkilən xərclər.

2. İş qabiliyyətinin itirilməsi ilə əlaqədar maddi ziyanın ödəniş xərcləri.

3. Digər ziyanlara görə (yeni yaşayış yerinə məcburi köçməyə, vaxtından qabaq çıxmağa, peşə imkanlarının itirilməsinə, mənəvi zədəyə və psixoloji gərginliyə və s. görə) ödəmələr. Kompensasiya xərclərinin təyin edilməsində insan orqanizminə dəyən ziyan və bu ziyanın mənbələri ilə səbəb əlaqələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, bu vəziyyət də tibbi – sosial ekspertiza nəticəsində sübut edilir.

Qeyri – sağlam ətraf mühit nəticəsində insan sağlamlığına vurulan ziyanın ödənilməsi ilə əlaqədar hüquqi məsuliyyətin təhlili-nə diqqət yetirək. Qanunvericiliyə görə sağlamlığa vurulan ziyanın ödənilməsi haqqında iddianı zərərçəkən özü, onun ailə üzvləri, ailə başçısını itirənlər, zərərçəkənin və onun ailəsinin mənafeyini qorumaq məqsədilə həmkarlar təşkilatı, təbiəti mühafizə orqanları, ictimai ekoloji təşkilatlar və s. qaldıra bilər. Sağlamlığa vurulan ziyanın konkret mənbəyi haqqında məlumat olmadıqda iddia dövlətin səlahiyyətli orqanları (ekologiya və təbii sərvətlər nazirliyi və onun rayon, şəhər şöbələri) şəxsində bütövlükdə dövlətə qarşı qaldırılır. Zərərin ödənilməsi haqqında məhkəmə qərar çıxararkən vətəndaşa vurulan ziyanı müəyyənləşdirmək üçün müvafiq sənədlərlə təsdiq olunan hüquqi faktlar əsas kimi götürülür. Bu sənədlərə ətraf mühitin çirklənməsi faktı haqqında akt, tibbi müəssisə tərəfindən tərtib olunmuş tibbi – sosial ekspertiza və s. aiddir. Bütün bunlar ətraf mühitin çirkləndirilməsi nəticəsində vətəndaşlara dəymiş ziyanın ödənilməsinin hüquqi tərəflərini əhatə edir.

Bundan başqa iddiaçı və cavabdeh tərəflər arasındakı razılaşmaya görə dəymiş ziyanla əlaqədar zərərçəkənə ödənilən pul kompensasiyası natural kompensasiya ilə əvəz oluna bilər. Burada natural kompensasiya dedikdə, zərərçəkənin sağlamlığının bərpası və səmərəli müalicəsi üçün əlverişli imkanın təmin olunması, ona öz həyat və fəaliyyətini davam etdirməsi üçün yeni peşə və ixtisasların öyrədilməsi və s. güzəştlər nəzərdə tutulur.

Mütəxəssislər qeyri – əlverişli ətraf mühitin təsiri ilə insan sağlamlığına vurulan ziyanın ödənilməsi ilə bağlı iddiaların ilk

¹ Экологические основы природопользования: Учеб. пособие, М., Изд -й Дом «Дошков и К⁰», 2002, с 209.

dəfə Yaponiyada qaldırıldığını göstərir. Belə iddiaların qaldırılması həm də Yaponiyada kütləvi ekoloji hərəkətin yaranmasına səbəb olmuşdur. Ətraf mühitin çirkləndirilməsi ilə əlaqədar 70-ci illərdə Yaponiyada yaranan xəstəliklərin adı həmin xəstəliklərin yarandığı yaşayış məskənlərinin adı ilə adlandırılmışdır. Həmin dövrdə baş vermiş ekoloji fəlakət nəticəsində Yaponiyada yaranan xəstəliklərə «Minamata» (1971), «İtay - itay» (1971), «Ekaşi - astma» (1971), «İmiqata - Minamata» (1973) və s. misal göstərmək olar. Məsələn, «Minamata» xəstəliyi kimya müəssisələrində istifadə olunan texniki sulara civənin qarışması və bu zəhərli suların körfəz sularna qarışması nəticəsində balıqların xəstələnməsi, xəstə balıqlardan istifadə edən balıqçıların kütləvi şəkildə zəhərlənməsi nəticəsində baş vermişdir. Xəstələnmiş balıqçılardan 77-si həmin vaxt yerli idarəetmə orqanlarına, müəssisə və təşkilatlara qarşı iddia tələbi ilə məhkəməyə müraciət etmişlər. «İtay-itay» xəstəliyi isə zəhərli kimyəvi element olan kadmiyumun çaylara tökülməsindən sonra baş vermişdir. Kadmiyumun qarışdığı çayın suyu ilə suvarılan düyü və tərəvəzdə toplanan zəhərli maddələr bu məhsullardan istifadə edənlərin orqanizminə daxil olaraq onları xəstələndirmişdir. Bu hadisələrlə bağlı zərərçəkənlərin cavabdehlərə qarşı qaldırdıqları iddialar məhkəmələr tərəfindən təmin olunmuşdur. Bütün bu faktlar 70-ci illərdə Yaponiyada ekoloji məsuliyyətin hüquqi və mənəvi tərəflərinin vəhdətini göstərən faktlardır.

Təəssüf ki, respublikamızda baş verən ekoloji hüquq pozuntularının qarşısının alınmasında qanunvericilik qənaətbəxş olsa da, ekoloji məsuliyyətin hüquqi və mənəvi tərəflərinin praktiki cəhətdən təmin edilməsində hələ xeyli çatışmazlıqlar mövcuddur.

Respublikamızda isə ətraf mühitin qeyri – əlverişsiz olması nəticəsində insan sağlamlığına dəyən ziyanın ödənilməsinin iddia – məhkəmə forması inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə ekoloji şüurun aşağı səviyyədə olması ilə əlaqədar hələlik epizodik xarakter daşıyır. Sağlamlığa dəyən ziyanın ödənilməsi prosesində ekoloji məsuliyyətin həyata keçirilməsində cavabdehlik mülki – inzibati və hüquqi iltizam yolu ilə təmin edilir və çox vaxt bu məsuliyyəti dövlət orqanları öz öhdələrinə götürürlər. Bu isə keçmiş SSRİ –

nin hüquqi prinsiplərinə uyğundur. Bütün bunlar isə ətraf mühitə münasibətdə mənəvi – ekoloji məsuliyyəti azaldır. Vətəndaşların sağlamlığına dəyən ziyanın ödənilməsinin inzibati forması praktiki cəhətdən Çernobil (1986, aprel) qəzasından sonra daha geniş tətbiq olunmağa başlamışdır.

Respublikamızın qanunvericiliyinə görə ətraf mühitə və insan sağlamlığına kütləvi şəkildə ziyan vurulması əsasən fəvqəladə ekoloji şərait zonasında həyata keçirilir. Bununla əlaqədar «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Qanunun 68-ci maddəsində göstərilmişdir ki, fəvqəladə ekoloji fəlakət nəticəsində zərər çəkən və həmçinin təhlükəli ekoloji zonalarda yaşayan vətəndaşlar onlara dəymiş zərərin ödənilməsi (müavinətlər, güzəştlər və müəyyən kompensasiya almaq) hüququna malikdirlər.

Qeyd edək ki, ətraf mühitə həm antropoloji təsir vasitəsilə, həm də təbii fəlakətlər nəticəsində vurulan ziyan sosial – ekoloji xarakter daşıyır və bu da son nəticədə sosial fəsadlara gətirib çıxarır. Ətraf təbii mühitə vurulan ziyan təbii xüsusiyyətlərin bərpa edilməsi yolu ilə aradan qaldırılır. Lakin, təbii mühitin xüsusiyyətlərinin bərpası üçün birincisi, təbiətə zərərli təsirin kəsilməsi yolu ilə aradan qaldırılır, ikincisi isə bunun üçün uzun vaxt tələb olunur. Təbiətə zərərli təsir kəsilməyə təbiətin özü-özünü bərpası çətinləşir və təbii obyektlərdə degradasiya baş verir. Belə hallarda səlahiyyətli orqanların ətraf təbii mühitin bərpası ilə əlaqədar ciddi hüquqi tədbirlər görməsi tələb olunur. İnsan – təbiət münasibətlərində yaranmış gərginliyi azaltmaq və tədricən aradan qaldırmaq üçün qanunvericilikdə ekoloji məsuliyyətin təsbit olunduğu hüquqi tələblərə əsaslanmaq zəruridir. Belə hallarda qanunvericilikdə hüquqi cəhətdən aşağıdakı təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsi irəli sürülür:

- Əlverişli olmayan ekoloji şəraiti yaradan təsərrüfat fəaliyyətini dayandırmaq;
- İnsanın sağlamlığına və ətraf mühitə zərərli təsir göstərən təşkilatların istehsal fəaliyyətini müvəqqəti dayandırmaq;
- Təbiətdən istifadənin ayrı – ayrı sahələrini məhdudlaşdırmaq;
- Zəruri hallarda insanların köçürülməsinə dair işlər aparmaq («Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» AR Qanunu, maddə 67).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu maddədə göstərilən «ətraf mühitə ciddi ziyan vuran müəssisələrin bağlanması» tələbini həyata ke-

¹ Экологические основы природопользования: Учеб. пособие, М., Изд -й Дом «Дашков и К», 2002, с. 214

çirməzdən əvvəl əmlaki məsuliyyətin tətbiq edilməsi məqsədə uyğundur. Çünki, ekoloji ziyanın ödənilməsi üçün əmlak məsuliyyəti hazırda iqtisad məhkəmələrində ekoloji mübahisələrin həlli yolu ilə həyata keçirilir. Belə hallarda ekoloji mübahisələrdə təbiəti mühafizə təşkilatları və əmlak mənafeyinə ziyan dəymiş təbiətdən istifadəçilər iddiaçı qismində çıxış edə bilərlər. Öz təsərrüfat fəaliyyətilə ətraf təbii mühitə ziyan vurmuş müəssisələr isə cavabdeh qismində hüquqi – ekoloji məsuliyyət daşıyırlar. Ətraf mühitə dəymiş ziyanın ödənilməsində aşağıdakı hallar hüquqi əsas hesab edilir:

1. Zərər vuran hüquqi şəxsin qanunazidd davranışı;
2. Ekoloji ziyanın əmlaki mövcudluğu;
3. Zərərçəkmişlə ziyan vuranın davranışı arasında birbaşa səbəb əlaqəsinin mövcudluğu;
4. Zərər vuranın günahı.

Göstərmək lazımdır ki, təbiətə zərər vurulduğu halda yaranmış ekoloji təhlükənin mənbəyi kimi günah məsuliyyətin öhdəlik şəraiti ola bilməz. Ətraf təbii mühitə dəymiş zərər nəticə baxımından iqtisadi və ekoloji xarakter daşıyır. Ətraf mühitə iqtisadi zərər vurulması dedikdə təbiətdən istifadəçilərin iqtisadi maraqlarına dəymiş zərər başa düşür. Məsələn, torpağın çirkləndirilməsinin məhsuldarlığa mənfi təsiri buna misal ola bilər. Ekoloji ziyan dedikdə isə, ətraf mühitin əlverişliliyi marağında olan insanların ekoloji maraqlarının pozulması başa düşülür. Bu hal, eyni zamanda, ekoloji məsuliyyətin sosial-mənəvi tərəflərini ifadə edir. Bu baxımdan ətraf mühitin əlverişli olmasını arzulayan və öz gündəlik fəaliyyətində bunu həyata keçirən insanların cəmiyyətdə çoxluq təşkil etməsi ekoloji məsuliyyətin mənəvi göstəricilərindən biridir. Cəmiyyətdə əhəlinin ekoloji məsuliyyətinin yüksəlməsində təkanverici qüvvə məhz, bununla əlaqədardır.

Məlumdur ki, Bakı və Sumqayıt küləkli və tozlu şəhər hesab olunur. Buna görə də, bu şəhərlərdə əhəlinin sağlamlığının qorunması və şəhərin ekoloji şəraitinin yaxşılaşdırılmasında milli parkların, yaşıl xiyabanların, sanitariya – qoruyucu zolaqların mühüm sosial – ekoloji əhəmiyyəti vardır. Məhz, bu səbəbdən hər iki şəhərdə yaşıllıqlara münasibətdə ekoloji məsuliyyətin həm hüquqi, həm də mənəvi tərəflərinə ciddi diqqət yetirilməsi zəruridir. Bu zərurəti nəzərə alaraq Cinayət Məcəlləsində cəza növlərini sərtləşdirmək məqsədə müvafiqdir. Sosioloji müşahidələr göstərir

ki, ekoloji məsuliyyətin sosial – mənəvi aspektlərinə daha çox əhəmiyyət verilməlidir. Bunun üçün, CM-nin müvafiq maddələrində (259, 261, 250.1,2,3, və s.) iqtisadi cərimələri artırmaq tövsiyyə olunur. Bu yolla bir tərəfdən ekoloji hüquqpozumaların və ekoloji cinayətlərin qarşısını almaq olar, digər tərəfdən isə ekoloji məsuliyyətin hüquqi və mənəvi tərəflərini yüksəltmək olar.

Son illərin acı təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi maraqlar naminə Bakı şəhərində yaşıllıqların məhv edilməsi davam edir, sanitariya – qoruyucu zolaqlarda ağaclar kəsilir və beləliklə ekoloji qanunvericiliyin tələblərinə əməl edilmir. Bütün bu faktlar onu göstərir ki, adamlarda ekoloji məsuliyyət hissi hələ kifayət qədər formalaşmamışdır. Digər tərəfdən ekoloji qanunvericilikdə irəli sürülən cəza tədbirləri də insanların ekoloji məsuliyyətinin formalaşmasında həlledici amil ola bilmir. Daha dəqiq desək, keçid iqtisadiyyatını yaşayan cəmiyyətimizdə qanunvericilik aktlarında təsbit olunmuş ekoloji məsuliyyətin hüquqi aspektləri ekoloji hüquq pozumaların qarşısının alınmasında kifayət etmir. Buna görə də, ekoloji məsuliyyətin artırılmasında hüquqi aspektləri gücləndirməklə yanaşı, sosial – mənəvi amillərə də ciddi diqqət yetirmək və əhəli arasında ekoloji maarifçiliyin sosial – fəlsəfi aspektlərini genişləndirmək lazımdır.

Ölkədə ekoloji məsuliyyətin aşağı səviyyədə olması, ekoloji şəraitə etinasızlıq, təbiətə qarşı mənəvi məsuliyyətin formalaşmaması ilə şərtlənir. İnsanlar dərk etməlidirlər ki, onların sağlamlığı birbaşa, yaxud dolayı yolla ətraf mühitin əlverişli, ya əlverişsiz olmasından asılıdır. Məhz, buna görə də insan təbiət münasibətlərinin optimallaşdırılmasında mənəvi – ekoloji məsuliyyət bütün iqtisadi maraqlardan yüksəkdə durmalıdır.

4.2. İnsan – təbiət münasibətlərinin optimallaşdırılmasında hüquqi və mənəvi amillərin vəhdəti

Hazırkı, dövrdə global miqyasda yaranmış ekoloji durum insan – təbiət münasibətlərində dönüş yaradılmasını tələb edir. Bu dönüşün mahiyyəti insan – təbiət münasibətlərinin optimallaşdırılmasından ibarətdir.

Doğrudur XX əsrin sonlarından başlayaraq müxtəlif ölkələr tərəfindən təbiəti mühafizə sistemində xeyli mütərəqqi tədbirlər həyata keçirilmişdir və bu proses hazırda davam etdirilir. Lakin, təbiətə antropogen təsirin genişlənməkdə olan indiki miqyası təbiətə qarşı istehlakçı, dağıdıcı münasibətin dəyişdirilməsini labüd etmişdir. Deməli, hazırki, dövrdə yaranmış ekoloji durum insan – təbiət münasibətlərinin yeni tipinin formalaşmasını zəruri edir. Mütəxəssislər sosial – fəlsəfi baxımdan insan – təbiət münasibətlərinin bir neçə tipinin mövcud olduğunu bildirirlər. Məsələn, tədqiqatçılardan A.A. Skvortsov müxtəlif tarixi dövrlərdə insan – təbiət münasibətlərinin müşahidə olunan 4 tipini aşağıdakı kimi təsvir edir¹. A.A.Skvortsovun bu şərhini təhlil edək:

1. Təbiətə qarşı qəddar, amansız, mənəviyyatsız münasibət. Məsələn, əyləncə xatirinə meşələrin yandırılması, öz gücünü nümayiş etdirmək məqsədilə heyvanların öldürülməsi, yaşıllıqların məhv edilməsi və s. buna misal göstərmək olar.

2. Təbiətə utilitar münasibət. Utilitar münasibət təbiətə ancaq maddi rifahı təmin edən utilitar ehtiyat mənbəyi kimi baxılmasıdır ki, bu da insan – təbiət münasibətlərinin hazırda ən geniş yayılmış tipi hesab olunur.

3. Təbiətə elmi – nəzəri münasibət. Təbiətin obyektiv inkişaf qanunlarının öyrənilməsi və bu qanunların insan və cəmiyyətin xeyrinə səmərəli istifadə edilməsi bu münasibət tipinin əsasını təşkil edir.

4. Təbiətə estetik münasibət. A.A.Skvortsov burada təqdim edilən münasibət tiplərindən 1 və 2-cini məqbul saymır, 3 və 4-nü isə kifayət hesab etmir.

İnsan – təbiət münasibətlərinin təhlilində bəzi Amerika alimləri qeyri – populyar nöqteyi nəzərdən çıxış etmişlər. Təbiətdə əlverişli ekoloji şəraitin saxlanılmasını, onlar ictimai həyatın əsas sahələrinin – siyasət, iqtisadiyyat və demoqrafik proseslərin dərinədən dəyişdirilməsi ilə əlaqələndirmişlər. Amerikanın məşhur ekoloq – alimlərindən biri kimi tanınan B.Kommoner insan – təbiət münasibətlərində ümumbioloji nöqteyi-nəzərdən çıxış edərək ətraf mühitin ekoloji vəziyyətinin gələcəyi haqqında pessimist mövqe tutmuşdur. B.Kommoner ekosistemin getdikcə pisləşməsinin

sosial – ekoloji fəlakətə gətirib çıxaracağından bəhs edərək yazmışdır: «Bəşəriyyət başqa canlı varlıqlar kimi yerin ekoloji sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir.... Əgər, bu mürəkkəb bütövlük pozularsa, yerin səthi insan yaşayışı üçün əlverişsiz olacaqdır. Araşdırmalar göstərir ki, əgər ətraf mühitin çirklənməsi bu şəkildə davam edərsə bu, ekosistemin bərpası mümkün olmayan bir dağıntıya gətirib çıxaracaqdır.»¹

Alman alimi V.Klauzevite insan – təbiət münasibətlərinin getdikcə pisləşməsinin insan sağlamlığına və ətraf mühitə vurduğu ziyardan bəhs edərək göstərmişdir ki, təbii landşaftlar dağılır, meşələr qırılır, səhralaşma genişlənir, canlıların yaşadığı ərazilər azalmağa doğru gedir. Bunun nəticəsində insanlar arasında təhlükəli xəstəliklər çoxalır, bəzi yerlərdə, xüsusən, aqlomerasiyalarda orta ömür müddəti azalır. Texnikanın və müasir istehsalın inkişafı bütün yerətrafi atmosferin və yerin səthinin müxtəlif tullantılar və zəhərli maddələrlə çirklənməsinə gətirib çıxarmışdır. Buna görə də insan özü də daxil olmaqla bütün canlı mövcudat və Planetin gələcəyi haqqında öz məsuliyyətini dərk etməlidir.²

Məşhur rus alimi, akademik V.İ.Vernadski də vaxtilə insan – təbiət münasibətlərinə sosial – fəlsəfi aspektdə yanaşmağın zəruriliyindən bəhs edərək demişdir: «XX əsrin adamı dərk etməlidir ki, o Planetin sakinidir, yeni aspektdə fikirləşməli və fəaliyyət göstərməlidir, ayrı – ayrı şəxsiyyət, ailə, nəsil, dövlət və yaxud dövlətlər ittifaqı aspektində deyil, Planet aspektində düşünməlidir».³

Ətraf mühit haqqındakı fəlsəfi təlimlərdə insan – təbiət münasibətləri probleminə iki yanaşma sistemi mövcuddur.¹ Birinci yanaşmaya görə, insan – təbiət münasibətləri insan tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalar üzrə qurulur. Bu yanaşmaya görə, təbiət qanunlarını mənimsəyərək onları öz mənafeyinə tabe edən, sosial təşkilata, texnoloji gücə və öz ağılına əsaslanan insan canlı təbiətdə fəaliyyət göstərən əksər qüvvələrin təzyiqindən özünü azad hesab edir. Burada canlı təbiətin idarə edilməsi ilə bağlı olan qanunlar, ya insanlara şamil edilmir, yaxud da, insan həyatının

¹ Ситаров В.А., Пустовойтов В.В., Социальная экология: Учеб. пособие... М.Изд-й. центр «Академия», 2000. с. 120.

¹ Экологические очерки о человеке и о природе. М. «Прогресс», 1988, с. 605.

² Экологические очерки о человеке и о природе. М. «Прогресс», 1988, с.604.

³ Вопросы философии. 1974, №12. с.130

¹ Акимов Т.А., Хаскин В.В. Экология. Человек – Экономика – Биота – Среда. Учеб. М., ЮНИТИ – ДАНА, 2000. с.23.

qanunlarına münasibətdə tabeli rol oynayır. Qısa şəkildə desək, insan cəmiyyətinə və canlı təbiətə iki müxtəlif sistem kimi baxılır. Ətraf mühit problemi qeyri – düzgün təsərrüfat fəaliyyətinin sosial – ekoloji nəticəsi kimi təsəvvür edilir. Bu baxışın tərəfdarları hesab edirlər ki, təbiət qanunları bəşəriyyətin iqtisadi inkişafına, texniki və sosial tərəqqisinə mane ola bilməz və olmamalıdır. Canlı təbiət öz dözümlülük qüvvəsinə görə yeni təşkil olunma səviyyəsinə keçərək insanların fəaliyyətinə uyğunlaşa bilər. İnsan – təbiət münasibətinə bu cür yanaşma **antropomərkəzçi** (antroposentrist) yaxud, **texnoloji yanaşma** adlanır. Bu yanaşma metodu insanı, onun «təbiət üzərindəki hökmranlığını» ekoloji problemlərin mərkəzinə qoyur.

İkinci yanaşma metoduna görə, insan bioloji növlərdən biri kimi təbiətlə qarşılıqlı münasibətlərdə təbii şərtləri qəbul etmək məcburiyyətində qalır. Burada insan cəmiyyətinin inkişafına, təbii qanunların (ekoloji hədd, geridönməzlik, təbii seçmə və s.) fəaliyyət göstərdiyi təbii təkamülün tərkib hissəsi kimi baxılır. İnsan – təbiət münasibətlərində ekoloji problemin əmələ gəlməsi, təkcə insanı əhatə edən mühütün çirklənməsi ilə deyil, həmçinin antropogen təsir nəticəsində biosferin tənzimləyici funksiyasının pozulması ilə şərtlənir. Biosferin tənzimləyici funksiyasının pozulmasını isə nə bərpa etmək, nə də texnoloji yolla dəyişdirmək mümkün deyil.

İnsan – təbiət münasibətlərinə ikinci yanaşma metodu tərəfdarlarının əsas fikri bundan ibarətdir ki, indiki sivilizasiyanın tərəqqisi insanların ətraf mühitin ekoloji vəziyyətindən şərtsiz asılılığı və insanların təbii qanunların tələblərinə tabe olması ilə məhdudlaşmalıdır. İnsan – təbiət münasibətlərinə bu cür yanaşma **biosentrist** yaxud, **ekosentrist** yanaşma adlanır. İTM-nə ekosentrist yanaşma – ekoloji problemlərin mərkəzində canlı təbiətin dözümlülüyünün durması və bəşər cəmiyyətinin ekoloji şəraitdən asılı olmasını nəzərdə tutur.

Antroposentrizmdən fərqli olaraq ekosentrizmin aktuallığı və əhəmiyyəti Planetin bütün canlı orqanizmlərinin, insan ehtiyatlarının, texnika, təsərrüfat və mədəniyyətin öz aralarında və ətraf təbii mühitlə qarşılıqlı fəaliyyətdə olduğu vahid sistemin obyektiv mövcudluğu haqqındakı təsəvvürlərlə şərtlənir. Bu təsəvvürlər hazırkı global ekoloji şəraitdə İTM-nin nəzəri cəhətdən tədqiq edilməsində müəyyən rol oynaya bilər.

Ekosentrizmə görə insan, cəmiyyət, sivilizasiya sosial ekologiyanın tədqiqat obyektləri sırasına daxil edilməlidir. Bəzi mütəxəssislər bəşər cəmiyyətinin sonrakı inkişafının strategiyasını düzgün müəyyənəşdirmək üçün İTM-də antroposentrizm və ekosentrizm arasında kompromisin əhəmiyyətini qeyd edirlər.¹ Lakin, hazırkı şəraitdə ekosistemin tarazlığının gətdikcə pozulması, təbii ehtiyatların tükenməsi, ətraf mühitin çirklənmə dərəcəsinin çoxalması, global miqyasda içməli su probleminin çətinləşməsi, «demoqrafik partlayış» təhlükəsinin artması İTM-nə yeni yanaşma metodlarından istifadəni zəruri etmişdir.

İTM-nə yeni yanaşma metodu bu münasibətlərin yaxşılaşmasına xidmət edən optimal variantın seçilməsidir. Daha dəqiq desək, müasir ekoloji vəziyyət insan – təbiət münasibətlərinin optimallaşdırılmasını zəruri etmişdir. Qeyd edək ki, İTM-nin optimallaşdırılması nisbi xarakter daşıyır. Buna baxmayaraq, İTM-nin optimallaşdırılması antroposentrizm və ekosentrizmin indiki sosial – ekoloji duruma müsbət təsir edən faydalı cəhətlərindən istifadə edilməsini nəzərdə tutur. Hazırkı şəraitdə İTM-nin optimallaşdırılmasının əsas əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu prosesdə zaman, məkan kateqoriyaları, iqtisadiyyat və sosial – ekoloji durum prioritet təşkil edir. Digər tərəfdən İTM-nin optimallaşdırılması ekoloji şüurun yüksəlişi ilə şərtlənir. Təsədüfi deyil ki, sosial ekologiya sahəsində Rusiyanın tanınmış alimi, fəlsəfə professoru Y.V.Girusov ekoloji şüur anlayışını təbiətlə cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətləri probleminin konkret sosial – təbii imkanlara müvafiq həllini **optimal planda** əks etdirən hiss, baxış və nəzəriyyələrin məcmusu kimi şərh etmişdir.¹

Son illərdə bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə təbiətə əxlaqi – mənəvi münasibətin formalaşmasında müəyyən irəliləyişlər baş vermiş, ictimai münasibətlərdə sosial – ekoloji elementləri əhatə edən yeni dəyərlər sistemi yaranmışdır. Öz unikallığı və təkrarolunmazlığı ilə fərqlənən təbiətə yeni hüquqi – mənəvi münasibətin formalaşması da yaranmaqda olan yeni dəyərlər sisteminə daxildir.

¹ Акимов Т.А., Хасин В.В. Экология. Человек – Экономика – Биота – Среда. Учеб. М., ЮНИТИ – ДАНА, 2000. с.23 – 25.

¹ Философские проблемы глобальной экологии. М., 1983. с. 107-108.

V.İ. Baranovanın qeyd etdiyi kimi² təbiətin ekoloji sistemi insan və cəmiyyətin təbiətlə vəhdətini ifadə edir. İnsan və cəmiyyət vahid «təbiət – cəmiyyət» sisteminin elementləri kimi çıxış edir. İnsan – təbiət münasibətlərinə bu cür yanaşmada əxlaqi dəyərlərin vahid sistemində təbiət, insan həyatının təmin edilməsində vasitə kimi yox, məqsəd kimi çıxış edir. Beləliklə, insanların təbiətə əxlaqi münasibətləri genişləndikcə insan – təbiət münasibətlərində yeni mənəvi norma və prinsiplər formalaşacaqdır.

Hazırkı şəraitdə insan – təbiət münasibətlərinin optimallaşdırılmasında hüquqi amillərlə yanaşı mənəvi amillər də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnsan – təbiət münasibətlərinin mənəvi aspektləri dedikdə, insan və cəmiyyətin təkcə təbiətə (su, torpaq, bitki və heyvanat aləmi, atmosfer və s.) münasibəti yox – insanın bütövlükdə ətraf mühitə əxlaqi münasibəti nəzərdə tutulur. İnsanın ətraf mühitə əxlaqi münasibətləri uşaq yaşlarından ailə, məktəb, dövlət və s. ictimai təşkilatlar vasitəsilə formalaşır.

İnsan – təbiət münasibətlərinin optimallaşdırılmasında əsas şərtlərdən biri insanlarda ekoloji mədəniyyətin formalaşmasıdır. Ekoloji mədəniyyət iki aspekti – humanizm və mənəvi-əxlaqi aspektləri əhatə edir. Humanizm – insanın rifahı qayğısına qalmaq, insan ləyaqətinə hörmət, adamlara qarşı məhəbbət hissini əhatə edən dünyagörüşün məcmusudur.

Ekoloji mədəniyyətin mənəvi-əxlaqi tərəfləri ekoloji etika anlayışında müəyyənləşir. Ekoloji etikanın mahiyyəti - təbii obyektlərin, bütövlükdə təbiətin insanların ümumi evi olması, eyni zamanda bəşəriyyətin ümumi sərvəti hesab olunması fikrinin insan şüurunda təsdiqidir. Ekoloji etikanın formalaşması «təbiətin-bəşəriyyətin ümumi evi olması» fikrinin hamı tərəfindən dərk edilməsi ilə şərtlənir.

Ekoloji etika anlayışının çıxış nöqtəsi bütün həyatın unikal, təkrarolunmaz və qiymətli olmasının dərk edilməsidir. Həyat qarşısında pərəstiş – insanın ətraf mühitə qarşı mənəvi davranışının əsasıdır. İnsanlar arasındakı etik münasibətlər təbiətə humanist münasibətin zəruri ilkin şərtidir. Hər bir insanın təbiətdəyişdirici fəaliyyəti aşağıdakı iki əsas prinsipə əsaslanır:

- Təbiətə dağıdıcı münasibət insanın özünə və gələcək nəsillərə ziyan vurur;

- Təbiəti qorumaqla insan öz sağlamlığını və bütövlükdə öz həyatını qoruyur.

Beləliklə, təbii aləmin zənginliyi və çoxcəhətliliyini, təbiətdə tarazlaşdırılmış proseslərin əsasını qorumaq üçün biz, təbiət qarşısında mənəvi məsuliyyət daşıyıırıq. İnsan özünün və başqasının həyatını qorumaq üçün müəyyən etik qaydalara əməl etməyə borcudur. Məhz, buna görə də hətta müxtəlif idman oyunları və əyləncələr zamanı adamları (digər canlıları) öldürməklə zövq almaq, hüququ və dini qaydalara görə, ağır əxlaqi cinayət hesab olunur.

Təbiətdən istifadə azadlığı yerdə həyatın inkişafının təbii qanunları, hüquqi və əxlaqi normaları ilə məhdudlaşdırılmalıdır. Bu fikrin inkar edilməsi insan və təbiətin deqradasiyasına, sosial-iqtisadi çətinliklərin artmasına, son nəticədə bəşəriyyətin və canlı təbiətin məhvinə doğru aparacaqdır.

İnsan əxlaqi – onun ətraf sosial və təbii mühitlə münasibətlərin dialektik inkişafının mürəkkəb dinamik prosesində özünü göstərir. Yaşayış mühiti insanın subyektiv sferasını, onun şəxsi keyfiyyətlərini daimi formalaşdırən mənbə faktoru kimi çıxış edir. İnsanın yaşadığı mühit onun fəaliyyətini birbaşa və dolaylı müəyyənləşdirir. Xarici aləmin predmet və hadisələri nəinki idrak obyektinə kimi çıxış edir, eyni zamanda insanı müəyyən fəaliyyətə istiqamətləndirən motiv rolu oynayır. Əlbətdə, bu o demək deyildir ki, ətraf mühit insan fəaliyyətini müəyyənləşdirən yeganə faktordur.

Təbiəti qorumaq, ətraf mühitə qayğı ilə yanaşmaq üçün cəmiyyət müəyyən mədəni səviyyəyə və mənəvi dəyərlərə malik olmalıdır. Mənəvi dəyərlər isə bəşər cəmiyyətinin konkret şəraitində nə qədər mövcud ola bilməz.

Təbiətdə mövcud olan bitki və heyvanat aləminin müxtəlifliyini qoruyub saxlamaq mədəni və tarixi sərvətlərin neqativ antropogen təsirlərdən mühafizə olunması, unikal təbii landşaftların bərpa edilməsi, ümumiyyətlə, insan həyatının sağlamlığı üçün normal şəraitin təmin edilməsi əxlaqi prosesdir.

Ekoloji mədəniyyət müəyyən tarixə və ənənələrə malikdir. Ekoloji mədəniyyət uzun müddət ərzində cəmiyyətin müəyyən sosial təbəqələrində saxlanılmış və tarixən nəsildən-nəsilə ötürülən

² Баранова В.И. Отношение к природе нравственно активной личности. Экология, культура, образование. М., 1989 – с. 76-80

mədəni irsin elementlərini özündə birləşdirir. Xalq mədəniyyəti ənənələri bütün tarixi dövrlərdə öz əhəmiyyətini itirməyən ümumbəşəri dəyərlərə həyati güc verir.

Təbiətə yeni münasibətin formalaşması, ancaq yeni ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılması nəticəsində mümkün ola bilər. Yeni ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılması insanların dünyagörüşünün köklü şəkildə yenidən qurulmasını tələb edir. Ekoloji mədəniyyət ümumi mədəniyyətin tərkib hissəsi olub, insan təfəkkürü və fəaliyyətinin təbiətlə qarşılıqlı münasibətlərini əhatə edir. İnsan mədəni vərdislərə təkcə, təbiəti dəyişdirdiyinə və öz yaşayışı üçün «süni təbiət» yaratdığına görə yiyələnmemişdir. Sivilizasiyanın bütün tarixi boyu insan həmişə təbiətlə qarşılıqlı münasibət prosesində formalaşmış və getdikcə öz yaşayışı üçün təbiətin həyati əhəmiyyətini dərk etmişdir. Bütün bunlar insanların mənəvi inkişafında stimül olmuşdur.

Kulturoloji baxımdan ekoloji mədəniyyət bütövlükdə ümumi mədəniyyətin komponentlərindən biri olub, insan – təbiət münasibətlərini həyata keçirən vasitələrin və təbiətin mənəvi praktiki mənimsənilməsi vasitələrinin dəyərləndirilməsini özündə birləşdirir.

Rus alimi B.T. Lixaçovun fikrinə görə, ekoloji mədəniyyətin mahiyyətini şüurun ekoloji cəhətdən inkişafı, emosional – psixi vəziyyət, elmi cəhətdən əsaslandırılmış utilitar – praktiki fəaliyyətin üzvü vəhdəti kimi şərh etmək olar.¹ Ekoloji mədəniyyət şəxsiyyətin ayrı – ayrı keyfiyyətləri və bütövlükdə onun əsas mahiyyəti ilə əlaqədardır. Ekoloji mədəniyyətin sosial – fəlsəfi mahiyyətini dərinlən anlamaq üçün mədəniyyətin ayrı – ayrı istiqamətlərinə diqqət yetirsək görürük ki, mədəniyyətin bütün istiqamətləri İTM ilə bu və ya başqa dərəcədə əlaqədardır. Sosial ekologiya üzrə mütəxəssis-alimlər də bu fikrin tərəfdarıdır. Onların fikrinə görə: **fəlsəfi mədəniyyət** – təbiət və cəmiyyətin məhsulu kimi insanın biososial mahiyyətini anlamağa imkan verir; **siyasi mədəniyyət** – təbiətin vəziyyəti və insanların təsərrüfat fəaliyyəti arasındakı ekoloji tarazlığı dövlət səviyyəsində təmin etməyə imkan yaradır; **estetik mədəniyyət** – təbiətdə harmoniya və gözəlliyin emosional qavranılması üçün şərait yaradır; **fiziki mədəniyyət**

insanın təbii – fiziki qüvvələrinin səmərəli inkişafını istiqamətləndirir; **mənəvi mədəniyyət** – şəxsiyyətin təbiətə münasibətini ruhlandırır. Bütün bu mədəniyyət növlərinin qarşılıqlı fəaliyyəti ekoloji –mədəniyyəti yaradır. Bu baxımdan ekoloji mədəniyyət anlayışı təbiət – cəmiyyət sisteminin inkişafına və qorunmasına imkan yaradır. Mütəxəssislər **ekoloji mədəniyyəti** insanın ekoloji şüur, ekoloji münasibətlər və ekoloji fəaliyyətin qarşılıqlı əlaqələr sistemini özündə birləşdirən həyat fəaliyyətinin mənəvi sahəsi kimi müəyyənləşdirirlər. Konkret insan üçün və bütövlükdə ictimai şüur səviyyəsində ekoloji mədəniyyəti dəstəkləyən və inkişaf etdirən ekoloji institutlar bu əlaqələr sistemində xüsusi element kimi çıxış edir.

Ekoloji mədəniyyətin sosial – fəlsəfi təhlili göstərir ki, hazırda dərinləşməkdə olan ekoloji böhran şəraitində insanların həyatı onların özlərindən asılıdır. Belə ki, insanlar təbiətə qarşı münasibətdə öz təfəkkür tərzlərini dəyişə bilsələr genişlənməkdə olan ekoloji təhlükələri aradan qaldıra bilərlər. Müasir insanlar tarixən onların təfəkküründə formalaşmış ictimai planda antroposentrizmi, şəxsi planda isə ekosentrizmi aradan qaldırmaqla yaxınlaşmaqda olan ekoloji fəlakətlərdən uzaqlaşa bilərlər. Bunun üçün həm də, yeni tip ekoloji mədəniyyətin formalaşması labüddür. **Yeni tip ekoloji mədəniyyətin formalaşması hər şeydən əvvəl, insan – təbiət münasibətlərinin optimallaşdırılmasını tələb edir.** İnsan – təbiət münasibətlərinin optimallaşdırılması üçün ekoloji şüurda sosial – fəlsəfi aspektdə aşağıdakı dəyişikliklər baş verməlidir:

1. Təbii ehtiyatların mühafizəsi və təkrar istehsalı qanunları insanların şüuruna daxil olmalı və onların gündəlik həyat fəaliyyətinin imperativinə çevrilməlidir.

2. Tarixi təcrübə və reallıq göstərir ki, maddi istehsal və ekoloji mədəniyyət bir – birilə ziddiyyət təşkil edir. Buna görə də, həm şüurda, həm də praktiki həyatda maddi istehsalla ekoloji mədəniyyət arasındakı ziddiyyət aradan qaldırılmalıdır.

3. Yeni texnologiyaların tətbiqi zamanı ekoloji risklər nəzərə alınmalıdır.

Ekoloji biliklər və ekoloji davranışın strukturunda təbiətə münasibətin mənəvi tərəfləri mühüm yer tutur. Biosfer haqqında təlimin banisi, akademik V.İ.Vernadski insanın davranış etikasından bəhs edərək yazmışdır: «Ən başlıca məsələ etika məsələsi-

¹ Ситаров В.А., Пустовойтов В.В., Социальная экология. Учеб. пособие, М. Изд-й центр «Академия», 2000. с. 166..

dir, daha doğrusu hər hansı bir həyat şəraitində insanın özünü necə aparması məsələsidir»¹

Dahi Vernadskinin insan – təbiət münasibətləri haqqındakı yuxarıda dediyi sözlərə onu əlavə etmək olar ki, insan təbiətə zərər vurmamışdan əvvəl bu fikir əvvəlcə insanın şüurunda mövcud olur, sonra bu fikir əməli cəhətdən həyata keçirilir. İnsanın ətraf mühitə münasibətini ekoloji etika stimullaşdırır. Ekoloji etika insan – təbiət münasibətlərinin mənəvi aspektlərini əhatə edir. Ekoloji etikanın strukturunda əxlaqi seçim və ekoloji məsuliyyət əhəmiyyətli yer tutur. İnsan – təbiət münasibətlərində əxlaqi seçim ekoloji məsuliyyəti artırır. İnsan – təbiət münasibətlərinin mənəvi tərəflərində əxlaqi seçim daxili motivasiya rolu oynayır. Daxili motivasiya da öz növbəsində insanın təbiətə münasibətində ekoloji məsuliyyətin formalaşmasına təkan verir. Təbiətə qarşı ekoloji məsuliyyətin formalaşmasında şəxsi məsuliyyətdən başqa sosial – ekoloji məsuliyyət də mühüm rol oynayır. Çünki, sosial – ekoloji məsuliyyətin səviyyəsi bütövlükdə tarixi inkişaf üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Naturalist əxlaq nəzəriyyələrində əxlaqın mənbəyinə təbii qanunlar kimi baxılır. Bu təlimlərin prinsiplərində göstərilir ki, «əxlaqi hərəkət, əxlaqi davranış təbiətlə razılıqda olan, yəni təbii olanlardır». Digər əxlaqi nəzəriyyələrdə göstərilir ki, bütün əxlaqi normalar sağlam fikirləri əhatə edir ki, bu da insan davranışlarının əsasını təşkil edir.

Bir çox etik nəzəriyyələr əxlaqın dini mənşəyi haqqında olan fikirləri təbliğ edirlər. Qadağalar formasında ifadə olunan təbiət haqqında qayğı, təbii hadisələrin canlandırılmasına əsaslanan (buddizm, xristianlıq və islamdan əvvəlki) ibtidai dinlərdə təbiətə bu cür münasibət Yer kürəsinin bəzi bölgələrində indi də qalmaqdadır. İnsan – təbiət münasibətlərindəki dini doqmatizm intibah dövründə zəifləmişdir. Lakin, intibah dövrü də insanı təbiətə sahiblik etmək düşüncəsindən xilas etməmişdir.

Ekoloji etika ilə əlaqədar olan təlimlər içərisində Nobel mükafatı laureatı Albert Şveytserin həyat (təbiət) qarşısında pərəstiş etikası təlimi¹ hazırkı şəraitdə insan – təbiət münasibətlərində

xüsusi aktuallıq kəsb edir. Həyat (təbiət) qarşısında pərəstiş etikasının əsasını insanın başqa canlıya vurduğu ziyan haqqında düşünmək və onu dərk etmək təşkil edir. Yəni insan təbiətə ziyan vurarkən bu ziyanın miqyasını, onun sosial nəticəsini qabaqcadan düşünməli, ölçüb – biçməli və öz əməlinə daxilən mənəvi qiymət verməlidir. Bu prosesdə insanın daxilində təbiətə qarşı münasibətdə iki fəaliyyət istiqaməti formalaşır. İnsanın qarşısında mənəvi qüvvə və təbiətə təsir zərurəti arasında seçim etmək məcburiyyəti yaranır.

Qeyd edək ki, mənəviyyət bütün sosial proqramlarda insanın ən zəif yeri olduğuna görə, insan – təbiət münasibətlərinin tənzimlənməsində də mənəvi amillərin bütün ekoloji problemlərin həllində aparıcı rol oynaması mümkün deyildir. Bu baxımdan insan – təbiət münasibətlərinin optimallaşdırılmasında da, təkcə mənəvi amillərin rolu kifayət deyil. Bu səbəbdən xüsusən, bazar iqtisadiyyatı şəraitində insan – təbiət münasibətlərinin optimallaşdırılmasında mənəvi amillərlə yanaşı, hüquqi amillərin də rolunu nəzərə almaq lazımdır.

İnsan – təbiət münasibətlərinin optimallaşdırılmasında hüquqi amillərin prioriteti ekoloji qanunlara ciddi əməl edilməsini nəzərdə tutur. Çünki, ekoloji qanunlar sosial – tarixi baxımdan insan təbiət münasibətlərinin ekoloji – hüquqi statusunun formalaşmasının əsas şərtlərindən biridir. Digər tərəfdən ekoloji qanunlar təbiəti mühafizənin elmi – təbii əsasını təşkil edir. Təbiəti mühafizənin elmi – təbii əsasının yaradılmasında V.İ.Vernadskinin biosfer haqqındakı təlimi mühüm yer tutur ki, bunlar da onun «Biosfer» (1926) əsərində irəli sürülmüşdür. V.İ.Vernadski biosferə canlı orqanizmlərin sadəcə məcmu kimi baxmır, o, biosferi enerji axını və maddələr mübadiləsi vasitəsilə canlı orqanizmlərin qeyri-üzvü aləmlə qarşılıqlı təsirini həyata keçirən vahid termodinamik sahə kimi şərh edir.

İnsan – təbiət münasibətlərinin gərginləşməsi son nəticədə biosferin dinamik tarazlığının pozulmasına gətirib çıxarır. Biosferin dinamik tarazlığının əsası və davamlılığı, enerji axınına çevrilməsi və maddələrin dövr etməsi ilə əlaqədardır. Maddələrin dövr etməsi, enerjinin çevrilməsi, istifadəsi, paylanması, eyni zamanda azot, oksigen, karbon və suyun yerdəyişməsi kimi mürəkkəb təbii prosesləri əhatə edir. Göstərilən bu mürəkkəb təbii proseslər insanlının təsərrüfat fəaliyyətində müəyyən dəyişikliklər yaradır. Bəzən

¹ Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста – М., 1988 – с.386

¹ Швейцер А. Этика благоговение перед жизнью. М., Прогресс, 1992, с.216-229.

bu dəyişikliklər sosial – ekoloji fəsadlarla nəticələnir. Bu baxımdan İTM-nin optimallaşdırılmasını zəruri edən şərtlərdən biri də, insanların təsərrüfat fəaliyyətlərinin sosial – ekoloji təhlükələrlə nəticələnməsidir.

İnsan – təbiət münasibətlərinin optimallaşdırılmasında hüquqi amillərin rolunu dərk etmək üçün hər şeydən əvvəl insanların ətraf mühit haqqında informasiyası olmalıdır. Ətraf mühitə dair informasiya almağın hüquqi münasibətləri «Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda (12 mart 2002-ci il) öz ifadəsini tapmışdır. Bu Qanuna görə ətraf mühit haqqında informasiya almaq – ətraf mühitin vəziyyəti, insan sağlamlığına təsir edən və ya edə biləcək fəaliyyət nəticəsində ətraf mühitdə baş verən və baş verə biləcək dəyişikliklər, onların qiymətləndirilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi və səmərəli istifadəsinə yönəlmiş tədbirlər barədə məlumatlardır.

Ətraf mühitə dair informasiya almaq sahəsində beynəlxalq və dövlətlərarası əməkdaşlıq respublikamızın qoşulduğu beynəlxalq Konvensiya (Orhus Konvensiyası 09.11.1999) və müqavilələrə uyğun olaraq həyata keçirilir.

Məlumdur ki, insan öz tələbatına uyğun olaraq ətraf mühiti məqsədyönlü dəyişmək imkanına malikdir. İnsan bu xüsusiyyətlərinə görə başqa canlılardan fərqlənir. Əgər heyvanlar təbii yaşayış mühitinə uyğunlaşmaq imkanına malikdirsə, insanlar hər hansı bir tarixi dövrdə öz texniki imkanları çərçivəsində ətraf mühitə məqsədyönlü təsir göstərmək və onu öz tələbatlarına uyğunlaşdırmaq imkanına malikdirlər.

Uzun illər boyu təbii ehtiyatları istehlak edən insan təbiətin imkanlarının məhdud olduğunu dərk etməmişdir. XX əsrin II yarısından başlayaraq sənayenin güclü inkişafı insanın təbiətə təsirini gücləndirmiş və ekoloji böhrana gətirib çıxarmışdır. Yer planetinin tarixi müddəti baxımından bəşəriyyətin tarixi ilə müqayisə edilməzdir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, insan öz ağılı və idrakına görə təbiətə münasibətlərində yaranmış gərginlikdən və ekoloji böhrandan çıxış yolunu özü tapmalıdır. Ekoloji təhlükələrin geniş miqyas aldığı indiki şəraitdə bütün dünya əhalisi ekoloji problemlərin həllinə ağılı və idrakla yanaşmalıdır. İctimai varlığın bütün sahələrində insan – təbiət münasibətlərinin ahəngdarlığına yönəlmiş ümumekoloji yanaşma əsas yer tutmaq-

la yanaşı, İTM-nin optimallaşdırılmasında mənəvi və hüquqi amillərin vəhdəti həlledici rol oynamalıdır.

Respublikamızın ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı olan təşkilatları, o cümlədən, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi son illərdə İTM-nin optimallaşdırılmasında hüquqi və mənəvi amillərin vəhdətinə diqqəti artırmışlar. Buna misal olaraq, respublika ərazisində təbii şəraitdə yaşayan, nəslə kəsilmək təhlükəsi olan heyvan və quşların qorunmasına dair bəzi tədbirlərin həyata keçirilməsini göstərmək olar. Bu tədbirlərdən biri respublika ərazisində yaşayan nadir heyvan növlərindən – məməlilərin 14, quşların 36, balıqların 5, həşəratların 40-a yaxın növü «Qırmızı kitaba» daxil edilmişdir.

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin təşəbbüsü ilə respublikamızda bioloji müxtəlifliyi qoruyub – saxlamaq məqsədilə 2003-cü ildə müvafiq nazirliklərin, komitə və elmi – tədqiqat institutlarının alim və mütəxəssislərindən ibarət komissiya yaradılmışdır. Bu komissiyaya daxil olan işçi qruplarının tövsiyyəsi ilə nazirlik, respublikamızın prioritet ekosistemlərini əhatə edən dövlət təbiət qoruqlarının ərazisinin genişləndirilməsi, yeni xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin yaradılması istiqamətində müvafiq tədbirlər həyata keçirməkdədir. Görülmüş işlər nəticəsində artıq Nazirlər Kabinetinin 03 yanvar 2003-cü il tarixli və 11 yanvar 2003-cü il tarixli qərarları ilə Türyançay və Pirqulu Dövlət təbiət qoruqlarının əraziləri genişləndirilmişdir. Bundan başqa 2003-cü ildən ətraf mühitin qorunması üzrə Almaniyanın M.Zikkov Fondu ilə birgə Ağgöl dövlət təbiət qoruğunun ərazisi genişləndirilmişdir. Ağgöl ekosisteminin qorunub saxlanması və qoruğun maddi – texniki bazasının gücləndirilməsi üçün kompleks layihənin həyata keçirilməsi işlərinə başlanılmışdır. Qızılağac və Ağgöl dövlət təbiət qoruqları UNESCO-nun «Əsasən su quşlarının yaşama yerləri kimi beynəlxalq əhəmiyyətli olan sulu – bataqlıq yerlər haqqında» Ramsar Konvensiyasının beynəlxalq əhəmiyyətli sulu- bataqlıq yerlər siyahısına daxil edilmişdir.¹

¹ «Respublika» qəzeti, 2 mart 2003-cü il.

4.3. Bakı – Tbilisi - Ceyhan neft kəmərinin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi

Ölkəmizin neft strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri Azərbaycan neftinin dünya bazarına o, cümlədən Qərb ölkələrinə nəql edilməsi məsələsidir. Son illərdə Azərbaycan Respublikasının neft strategiyası uğurla inkişaf etdirilərək, ölkəmizin dünya birliyinə integrasiyasını sürətləndirmiş və müstəqilliyimizin möhkəmlənməsinə xidmət etmişdir. Ümummilli liderimiz H.Əlievin gərgin əməyi nəticəsində 1994-ci il 20 sentyabrda bağlanmış «Əsrin müqaviləsi» və sonrakı müqavilələr mühüm siyasi və iqtisadi əhəmiyyətə malik olmuş, eyni zamanda xalqımızın öz təbii sərvətlərinin əsl sahibi olduğunu nümayiş etdirmişdir.

Hazırda Azərbaycan nefti Sanqaçal terminalı vasitəsilə iki marşrutla Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa boru kəmərləri ilə Qara dəniz sahilində yerləşən Supsa terminalına və Novorossiysk limanına ixrac edilir. Qeyd edək ki, Xəzəryanı regionda neft hasilatının artması ilə əlaqədar neftin dünya bazarlarına nəqlinin təmin edilməsi məqsədilə yeni Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri Layihəsinin reallaşmasını zəruri etmişdir. Bu məqsədlə Xəzərdən çıxarılan neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Cumhuriyyətinin əraziləri ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair hər üç respublika arasında Saziş imzalanmışdır.

Buraxılış imkanı ildə 50 milyon ton neft olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan Boru Kəməri Layihəsinin gerçəkləşməsi üçün gərgin işlər aparılmış və bu sahədə aparılan danışıqlar prosesi uğurla nəticələnmişdir. Danışıqlar prosesi Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Cumhuriyyətinin prezidentləri tərəfindən 1999-cu il noyabrın 18-də İstanbul şəhərində imzalanmış «İstanbul Bəyyannaməsi» adlı üçtərəfli hüquqi sənədlə nəticələnmişdir. Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə əraziləri ilə Bakı-Tbilisi – Ceyhan boru kəməri vasitəsilə neftin nəql edilməsinə dair üç respublika arasında imzalanmış hüquqi sənədlərin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu 26 may 2000-ci il tarixli prezident fərmanı ilə qüvvəyə minmişdir.

Layihəyə görə, Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəmərinin uzunluğunun təxminən, 2500 km. olacağı nəzərdə tutulur. Buradan məlum olur ki, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri istismara verildikən sonra Azərbaycan neftinin nəqli üçün kəmərlərin ümumi uzunluğu (Bakı-Novorossiysk, Bakı-Supsa ilə birlikdə) təxminən 4-5 min km. olacaqdır. Bu baxımdan yaxın gələcəkdə neft kəmərlərinin keçdiyi ölkələr üçün neftin nəqli proseslərinin ekoloji problemlərinin həlli və kəmərlərin ekoloji təhlükəsizliyinə nəzarət məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Bundan başqa kəmərin keçdiyi ölkələrdə dayanıqlı inkişafı təmin etmək üçün əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaqla yanaşı, təbii ehtiyatların qorunması və onlardan səmərəli istifadə edilməsi də vacib məsələlərdən biridir.

Azərbaycan ərazilərində neft kəmərlərinin ekoloji təhlükəsizliyinin qorunmasının hüquqi istiqamətləri Azərbaycan respublikasının qanunvericilik aktları vasitəsilə həyata keçirilir. Azərbaycan respublikasında ekoloji təhlükəsizlik və ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qəbul edilmiş ən mühüm qanunlarından biri 8 iyun 1999-cu ildə xalqımızın ümummilli lideri H.Əliyev tərəfindən imzalanmış «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Qanundur. Qanunun əsas məqsədi - ətraf mühitin ekoloji tarazlığının mühafizəsi sahəsində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsindən, təbii ekoloji sistemlərə təsərrüfat və başqa fəaliyyətin zərərli təsirinin qarşısının alınmasından, bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanması ibarətdir. Bu Qanunun əsas vəzifəsi - ətraf mühitin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsi və bərpası, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qanunçuluğun və hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsi məqsədilə cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı əlaqəsini tənzimləməkdən ibarətdir.

Ətraf mühitin mühafizəsi ilə əlaqədar, digər mühüm qanun «Ekoloji təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunudur. 8 iyun 1999-cu il tarixdən qüvvəyə minən bu Qanunun əsas məqsədi – insanın həyat və sağlamlığını, ətraf mühiti, cəmiyyəti, onun maddi və mənəvi dəyərlərini, eyni zamanda atmosfer havasını, kosmik məkanı, su obyektlərini, yerin təkini, torpaq, təbii landşafları, bitki və heyvanat aləmini, təbii və antropogen amillərin təsiri nəticəsində yaranan təhlükələrdən qorumaq üçün hüquqi əsasların yaradılmasıdır. Bu Qanun hüquqi və fiziki şəxslərin müvafiq icra hakimiyyəti və yerli özünüidare

orqanlarının, onların vəzifəli şəxslərinin fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı ekoloji təhlükəsizlik sahəsində münasibətləri tənzimləyir. Qanunda ekoloji təhlükəsizlik sahəsinə dövlətin, vətəndaşların və ictimai birliklərin hüquq və vəzifələri də geniş şərh edilmişdir.

Qeyd edək ki, yuxarıda göstərilən bu qanunlar və ətraf mühitin mühafizəsi ilə əlaqədar Azərbaycan respublikasının digər qanunvericilik aktları neft kəmərlərinin ekoloji təhlükəsizliyinin hüquqi bazasını təşkil edir. Bakı-Tilisi-Ceyhan neft kəmərinin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin hüquqi tərəfləri dedikdə: bu, təkcə Azərbaycan respublikasının deyil, eyni zamanda Gürcüstan və Türkiyə respublikalarının ekoloji qanunvericilik aktlarının beynəlxalq standartlara cavab verməsini nəzərdə tutur. Bundan başqa hər üç respublikanın ekoloji qanunvericilik aktları haqqında əhalini məlumatlandırmaq və vətəndaşların ekoloji hüquq səviyyəsini yüksəltmək məsələlərinə diqqət yetirilməsi də kəmərlərin ekoloji təhlükəsizlik təminatında vacib şərtlərdən biridir.

Lakin, elmi ədəbiyyatın təhlili və dünya praktikasının öyrənilməsi göstərir ki, neftin nəqli sahəsində ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasında, təkcə hüquqi bazanın yaradılması kifayət etmir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Neft Kəmərinin çəkilişi reallaşdıqdan sonra kəmərin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi hər üç respublikada geniş əhali kütləsinin bu işə cəlb olunmasını zəruri edir.

Qeyd edək ki, neft istehsalı və nəqli proqramlarının gerçəkləşməsində xarici neft şirkətləri, Beynəlxalq təşkilatlar və yerli dövlət orqanları müəyyən ekoloji layihələr həyata keçirirlər. Lakin bəzən, bu tipli layihələrin həyata keçirilməsində əhalinin məlumatlandırılması kifayət qədər yerinə yetirilmir və ekoloji proqramların həyata keçirilməsində geniş əhali kütlələrinin rolu kifayət dərəcədə nəzərə alınmır. Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikası ətraf mühitin mühafizəsi ilə əlaqədar olan bir çox Beynəlxalq Konvensiyalara qoşulmuş və bu haqda müvafiq qərar və qanunlar qəbul etmişdir. Bu qanunlardan biri də «Ətraf mühit ilə bağlı məsələlərdə məlumatın əldə edilməsi, ictimaiyyətin qərar qəbul edilməsində iştirakı və ədalət məhkəməsinin açıq keçirilməsi haqqında» BMT-nin Orhus Konvensiyasına qoşulması barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunudur. Qanun 9 noyabr 1999-

ci ildə Prezident fərmanı ilə təsdiq edilmiş, 15 dekabr 1999-cü il tarixdən isə qüvvəyə minmişdir.

Orhus Konvensiyasının 1-ci maddəsində deyilir: «İndiki və gələcək nəsillərin hər bir üzvünə onun sağlamlığı və rifahı üçün əlverişli ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun müdafiəsinə kömək məqsədilə, hər bir tərəf bu Konvensiyanın müddəalarına müvafiq olaraq məlumat əldə etmək imkanı, qərarlar qəbul edilməsi prosesində ictimaiyyətin iştirakı və ətraf mühit məsələləri üzrə ədalət məhkəməsinin açıq həyata keçirilməsi hüququnu təmin edir».¹

Azərbaycan Respublikası ilə yanaşı Gürcüstan və Türkiyə Cumhuriyyəti də Orhus Konvensiyasına qoşulduqlarına görə, həmin respublikalarda Konvensiyanın müddəalarına əməl etməyi öz öhdələrinə götürmüşlər. Bu baxımdan hər üç respublikada Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində ictimaiyyətin iştirakı üçün müvafiq hüquqi şərait mövcuddur.

Neftin nəqli, təkcə borulardan ibarət deyildir. Mütəxəssislərin fikrincə, neftin nəqli sistemində neft boruları ilə birlikdə terminalar, nasos stansiyaları, radiostansiyalar, təzyiqəndirici stansiyalar, korroziyadan katodqoruyucu sistemlər, klapan açarları və s. birləşdirən mürəkkəb texniki obyektlər daxildir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin uzunluğunun təxminən 2500 km. olacağını nəzərə alsaq, kəmərləri əhatə edən mürəkkəb texniki sistemin sahəsinin geniş bir ərazini əhatə edəcəyi gözlənilir. Layihəyə görə, neft kəmərləri sisteminin tutduğu sahənin xətlər boyunca hər iki tərəfdə (kəmərlərin sağ və sol sahilində) 2 km-lik müdafiə zolağını nəzərə almaqla 1,6 mln. hektarlıq ərazini əhatə edəcəyi nəzərdə tutulur. Belə böyük bir ərazini əhatə edən neft kəmərləri sisteminin ekoloji təhlükəsizliyini təkcə qanunvericilik aktları və inzibati təsərrüfat fəaliyyəti əsasında təmin etmək mümkün deyildir. Kəmərlər sisteminin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi hüquqi amillərlə yanaşı mənəvi amillərlə də bağlıdır.

Qeyd edək ki, kəmərlərin keçdiyi hər üç respublikanın ərazisində tikinti, irriqasiya, kənd təsərrüfatı işlərinin aparılmasına, yaxud neft kəmərlərinə edilən kənar təsirlərə həmin ərazilərdə yaşayan əhali tərəfindən reaksiya verilə bilər. Bu isə kəmərlərin

¹ Orhus Konvensiyası (Orhus, Danimarka, 23-25 iyun 1998). REM Qafqaz, Bakı. 2002. səh. 7.

ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əsas şərtlərdən biri olmaqla mənəvi amilləri əhatə edir. Neft kəmərlərinin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mənəvi amillərin rolu və əhəmiyyəti buradan irəli gəlir. Ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinə mənəvi amillərin təsiri ekoloji məsuliyyətlə bağlıdır. Ekoloji məsuliyyət isə adamların ekoloji şüur və ekoloji hüquq səviyyəsinin inkişaf dərəcəsindən asılıdır. Bütün bunları nəzərə alaraq kəmərlərin keçdiyi ərazilərdə yaşayan əhalinin ekoloji şüur və ekoloji hüquq səviyyəsinin artırılması üçün müəyyən tədbirlər görülməlidir.

Bu baxımdan, kəmərlərin keçdiyi ərazilərdə yaşayan əhali üçün mərhələli şəkildə treninqlər keçirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik. Treninqlərin keçirilməsində hər üç respublikanın dövlət təşkilatları və yerli idarəetmə orqanları ilə yanaşı, qeyri-hökumət ekoloji təşkilatları, müstəqil ekoloji ekspertlər və ictimai birliklər fəal iştirak etməlidir.

Treninqlər aşağıdakı məsələləri (istiqamətləri) əhatə etməlidir:

- Neft kəmərlərinin sosial - iqtisadi və siyasi əhəmiyyətinin əhaliyə izah edilməsi.

- Kəmərin keçəcəyi ərazilərdə təbii iqlim şəraiti, fauna və flora haqqında əhaliyə geniş məlumat vermək.

- Neft kəmərlərinin keçəcəyi ərazilərdə hər bir xalqın bu kəmərləri öz milli - strateji sərvətləri kimi mühafizə etməsinin vacibliyini adamlara izah etmək.

- Kəmərlərin ekoloji təhlükəsizliyini hüquqi cəhətdən təmin edən ölkədaxili qanunvericilik aktlarının şərh edilməsi.

- Neft kəmərlərində baş verə biləcək (ehtimal olunan) qəzalaların sosial ekoloji nəticələrinin təhlükəlilik dərəcəsini yerli əhaliyə başa salmaq və s.

Ümumiyyətlə, əlaqədar təşkilatlar o cümlədən, yerli özünüidarə orqanları, bələdiyyələr, qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən kəmərlərin keçdiyi ərazilərdə yaşayan əhalini məlumatlandırmaq, onların ekoloji fəallığını yüksəltmək üçün qabaqcadan müəyyən işlər görməlidirlər. Bununla əlaqədar olaraq respublikamızın hökumət və qeyri - hökumət ekoloji təşkilatları Gürcüstan və Türkiyədəki həmkarları ilə sıx əməkdaşlıq etməli, onların ekoloji qanunvericilik aktlarını öyrənməli və Azərbaycanın ekoloji qanunvericilik aktları haqqına onlara məlumat verməlidirlər. Azərbaycan qanunvericiliyi ekoloji mənafe baxımından ətraf mühitin

mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığa hüquqi şərait yaradır. Bu baxımdan «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 3-cü maddəsində təsbit edilmiş «ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində əhalinin və ictimai birliklərin iştirakı» və «ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq» prinsiplərini əsas tutaraq Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəməri boyunca ətraf mühitin mühafizəsi uğrunda ictimai hərəkətin formalaşdırılmasını həyata keçirmək lazımdır.

Həm, ölkədaxili qanunlara, həm də Beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanan Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru kəmərinin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində hüquqi və mənəvi amillərin vəhdətinə nail olmuşdurlar.

4.4. Ekoloji qanunvericiliyin tələblərinin həyata keçirilməsində ekoloji tərbiyənin rolu

Hazırkı şəraitdə ekoloji qanunvericiliyin tələblərinin həyata keçməsi vəziyyəti təkcə, cəmiyyətin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, elmi-texniki inkişaf səviyyəsi ilə deyil, həmçinin insanların ətraf mühit haqqındakı bilik səviyyəsi və bütövlükdə ekoloji mədəniyyəti ilə şərtlənir. Buradan göründüyü kimi, ekoloji qanunvericiliyin tələblərinin həyata keçməsi vəziyyəti obyektiv şərtlərlə yanaşı, subyektiv amillərlə də əlaqədardır. Məhz, ekoloji hüququn inkişaf səviyyəsinin subyektiv amillərlə bağlılığı ekoloji mədəniyyət və ekoloji tərbiyə problemini daha da aktuallaşdırır.

Ətraf mühitin qorunması işində sosial-psixoloji digər tərbiyə metodları kimi ekoloji tərbiyənin təsirinin və səmərəliliyinin vacib şərtlərindən biri kompleks yanaşmadır. Ekoloji tərbiyədə kompleks yanaşma həmçinin məişət ekologiyasına təsir edən obyektiv və subyektiv amillərin çoxcəhətliliyi və mürəkkəbliyindən irəli gəlir. Bundan başqa insanın öz gündəlik həyatında məişət ekologiyası ilə təmasda olması ekoloji tərbiyə və ekoloji mədəniyyətin formalaşmasını zəruri edir.

Məlumdur ki, ekoloji tərbiyənin əsas məqsəd və vəzifələri – mövcud təbii sərvətlərin qorunması, ətraf mühitin təbii obyektlərinə qayğı ilə yanaşmaq, təbii sərvətlərdən səmərəli və şüurlu istifadə etmək, ətraf mühitin antropogen və texnogen təsirlər vasitəsilə çirk-

lənməsinin qarşısını almaq, həm indiki, həm də gələcək nəsillər üçün ekoloji cəhətdən təmiz yaşayış mühitinin təmin olunmasına nail olmaqdan ibarətdir.

Ekoloji tərbiyənin mahiyyəti – ətraf mühitin dərk edilməsi, adamlarda təbiət obyektlərinin qorunması, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə etmək işində məsuliyyət hissi aşılamaqla yanaşı, hər bir vətəndaşla təbiət arasındakı münasibətlərin əxlaqi prinsiplərə əsasən nizamlanmasına xidmət etməkdən ibarətdir.

İnsanla təbiət arasındakı münasibətin əsas məsələsi ekoloji etika baxımından cəmiyyətin maddi və mənəvi tərəqqisi naminə təbii sərvətlərdən səmərəli və optimal istifadə etməklə yanaşı, gələcək nəsillər üçün təbiətin zənginliyini qoruyub saxlamaq və artırmaqdan ibarətdir.

Son illərdə respublikamızda ətraf mühitin mühafizəsində müəyyən tədbirlər görülsə də, ekoloji tərbiyə sahəsində vəziyyət günün tələblərinə cavab vermir. Ekoloji tərbiyə və ekoloji problemlərin tədrisi sahəsində çatışmazlıqlar hələ ki çoxdur. İstər ətraf mühitin mühafizəsi, istərsə də məişət ekologiyasının qorunmasında əsas şərt ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılmasıdır. Ekoloji mədəniyyətin formalaşması isə ekoloji tərbiyə, ekoloji etika və ekoloji şüurla şərtlənir. Ekoloji şüurun genişlənməsi ekoloji əxlaq və ekoloji məna-viyyətin inkişafına şərait yaradır. Hər bir fərdin əxlaqi keyfiyyətlərinin formalaşmasının insanı əhatə edən canlı və cansız mühitə münasibətindən başladığını nəzə alsaq, onda ekoloji mədəniyyətin də əsasının ətraf aləmin dərk olunması ilə formalaşdığı bizə aydın olur. Deməli, insanlar hər şeydən əvvəl, əvvəlcə ətraf mühit amillərini dərk etməli, sonra onu sevməli və qorumağı bacarmalıdır. Respublikamızın tibb alimlərindən professor H.Rzayev insanın təbiətə münasibətindən bəhs edərək yazmışdır: «Təbiəti qorumaq – həyatı qorumaqdır. İnsan – təbiətin hissəsidir. İnsan öz bədəninə yara vurduqda öz həyatına qəsd edir, təbiətə zərər vuranlar həm özünə, həm də başqalarının həyatına «qəsd» edir. Məncə mədəniyyətin ən əsas göstəricilərindən biri təbiətə münasibətdir»¹.

Buradan göründüyü kimi adamlardan ekoloji mədəniyyətin formalaşması təbiətə şüurlu münasibətin tərbiyə edilməsi ilə şərtlənir. Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq və sosioloji müşahidələrə əsaslanaraq ətraf mühitin mühafizəsi və məişət ekologiyasının yaxşı-

laşdırılması üçün ekoloji tərbiyənin əsas vəzifə kimi qarşıya qoyulması indiki şəraitdə vacib şərtlərdən biridir.

Tərbiyənin başqa sahələrində olduğu kimi ekoloji tərbiyənin də əsas obyektini kiçik yaşlı uşaqlarla bağlıdır. Məlumdur ki, uşaqların ətraf mühitlə təması kiçik yaşlarından başlayır. Məhz, buna görə də ekoloji tərbiyənin əsası məhz buna görə də ekoloji tərbiyənin əsasını ailə-məişətdə uşaqların körpə yaşlarından başlamaq lazımdır. Çünki kiçik yaşlarından uşaqların tez-tez təbiət qoynunda olması, bitki və heyvanlar ailəmi ilə tanışlığı onlarda ətraf mühit amilləri ilə yaxınlıq və ünsiyyət yaradır. Məhz ətraf mühit ilə sıx ünsiyyət kiçik yaşlı vətəndaşlarda təbiətə məhəbbət hissi aşılmasına xidmət edir. Bu ünsiyyət vasitəsi ilə uşaqlara başa salınmalıdır ki, torpaq, hava, su, meşə, bitki və heyvanlar ailəmi, müxtəlif faydalı qazıntılar təbiətin sərvətləridir. Onlar bilməlidirlər ki, bütün insanın həyat və yaşayışı təbii sərvətlərdən asılıdır. Ona görə də indiki və gələcək insanların həyatının təmin etmək üçün biz mütləq təbii sərvətləri qorumalıyıq.

Bundan başqa uşaqların ekoloji tərbiyyəsində valideynlərin özlərinin ətraf mühitə münasibəti mühüm rol oynayır. Yəni uşaqlara «təbiəti qorumaq lazımdır» deyən valideyn uşağın gözü qarşısında meşədə ağac kəsirsə, şəhərdə parkı, bulvarı, küçəni zibilləyirsə, istər ev, istərsə də vəhşi heyvanlar qarşı amansız şəkətdə edirsə onun ekoloji tərbiyyə ilə bağlı söyləri səmərəsiz olacaqdı. Buna görə də öz uşaqlarına təbiəti sevməyi təbliğ edən hər bir valideyn bunu gündəlik həyat və məişətindəki fəaliyyəti ilə göstərməlidir. Yəni kiçik yaşlı uşaqlar təbiətə məhəbbəti böyüklərdən əxz etməlidirlər. Deməli balacaların ekoloji tərbiyyəsində böyüklərin ətraf mühitə münasibəti həlledici şərtlərdən biridir.

Ailə və məişətdə uşaqların ekoloji tərbiyyəsinin yaxşılaşdırılmasında əsas məsələlərdən biri də Azərbaycan xalq pedaqogikasına istinad edilməsidir. Azərbaycan xalq pedaqogikasında ekoloji tərbiyyə məsələləri əsasən çörəyə və digər növ ərzaq məhsullarına hörmət, suya qənaət, torpağın qədrini bilmək, zərər verməyən quşları və heyvanları qorumaq, meşəyə, ağaclara qayğı ilə yanaşmaq, havanı, suyu torpağı çirkləndirənlərə qarşı amansız olmaq, mənzili, həyatı təmiz və səliqəli saxlamaq və s. bairdə xalq fikirlərinin və hikmətli sözlərin öyrəniləsi və təbliğ edilməsindən ibarətdir.

Məsələn, təbiətlə bağlı atlar sözlərində doğma torpağın nemətlərindən, vətənin yerüstü, yeraltı sərvətlərindən bəhs olunur. Bu cür xalq hikmətərində təbiətin zəngin və maraqlı xüsusiyyətləri ətraf

¹ «Azərbaycan» jurnalı, №10, 1980-ci il, səh.21

mühit amillərinin insan psixologiyası ilə bağlı olan cəhətləri, insanın fəaliyyəti əməyin, təbiətə təsiri, təbiətin mühafizəsi və təbii mühitin insan sağlamlığındakı rolu geniş əhatə olunur.

Ümumiyyətdə, təbiətlə əlaqədar yaradılan şifahi xalq yaradıcılığının iki mühüm əhəmiyyəti vardır ki, bunlardan birincisi, təbiətə öyrənmək, onu sevmək və mühafizə etmək, ikincisi isə, təbiət-insan münasibətlərində insan mənəviyyatının xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirməsindən ibarətdir. Təbiətlə bağlı olan atalar sözləri təbiətin rəngarəngliyi, sirləri və insanın psixoloji xüsusiyyətləri haqqında dərin elmi ümumiləşdirmələrdən ibarətdir.

Məhz, buna görə hər bir valideyn babalarımızın yaratdığı təbiətlə bağlı olan hikmətlərdə həfz edilmiş qiymətli nəsihətləri uşaqlara aşılmalı, onlara doğma vətənimizin təbiətinin öyrənilməsi, zənginləşdirilməsi, mühafizə edilməsi və səmərəli istifadə edilməsi işinə cəlb etməlidirlər.

Eyni zamanda uşaq və yeniyetmələrin ekoloji tərbiyəsində təbiətə müqəddəsliyi, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi, təbiətin mühafizəsi və s. ilə əlaqədar Qurani-Kərimin müqəddəs kəlamlarından da istifadə etmək məqsəda uyğundur.

Bundan başqa yaşayış mənzilinin təmiz və səliqəli saxlanması, məişətdə içməli suya, elektrik enerjisi və qaza qənaət edilməsi vərdişi kiçik yaşlarından uşaqlara aşılmalı və ekoloji tərbiyənin girişini əhatə etməlidir.

Məlumdur ki, uşaq və gənclərin ekoloji tərbiyəsində məktəb mühüm əhəmiyyət kəsb edir. çünki, ətraf mühit haqqında elmi biliklərin əldə edilməsi məktəblərdə təbiət fənnlərinin (kimya, biologiya, fizika, insan və s.) tədrisi ilə əlaqədardır. Hər şeydən əvvəl, təbiət fənnlərinin tədrisində proqram materialları ilə yanaşı (əgər proqramda yoxdursa) təbiətin mahiyyəti, insan-təbiət münasibətləri, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə etmək, ətraf mühitin mühafizəsi, məişət ekologiyasının qorunması, elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar insanların təbiətə etdiyi mənfi təsir və onun aradan qaldırılması məsələlərinə geniş yer verilməlidir. Göstərmək lazımdır ki, təlim və tərbiyə prosesləri bir-birilə üzvi surətdə əlaqədar olduğuna görə, təlim prosesi ilə təşkil olunmalıdır ki, bu şərait şagirdlərdə ekoloji tərbiyə hissi aşılamaq üçün səmərəli nəticə versin.

Hələ ibtidai siniflərdə təbiətşünaslıq və s. fənnlərin tədrisi prosesində uşaqlarda bitki və heyvan, insan və ətraf mühit haqqında canlı aləmin mövcud olması və inkişafında su, torpaq və havanın əvəze-

dilməz rolunu onlara əyani surətdə izah edirlər. İnsan fəaliyyəti nəticəsində ətraf mühitdə hava su və torpağın çirklənməsinin mahiyyəti uşaqlara izah edilərkən göstərilməlidir ki, hər bir regionda baş verən çirklənmə hava və su vasitəsilə global sistemə daxil olaraq başqa regionlar üçün də təhlükə törədir. Deməli, ekoloji təhlükənin global miqyası bununla əlaqədardır. Yəni su və atmosfer havasının çirklənməsi bir regionla qapanıb qalmır, yer kürəsinin başqa tərəflərinə də yayılır və digər ərazilərdə yaşayan xalqlar üçün də təhlükə törədir.

Orta məktəbdə təbiət elmlərinin tədrisində ekologiya ilə bağlı olan elmi biliklərin həyatla əlaqələndirilməsi ekoloji tərbiyədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu fənnlərin tədrisində ətraf mühitin mühafizəsi üzrə bilik və bacarıqların aşılınması işi şagirdlərin həmin sahədə nəzəri və praktiki hazırlığını təmin etməlidir. Buna görə də bu fənnlərin müəllimləri çalışmalıdırlar ki, şagirdlər konkret olaraq təbiəti bütöv bir vahid kimi dərk etsinlər, insanla ətraf mühit, təbiətlə cəmiyyət arasında dialektik əlaqə olduğuna inansınlar. Şagirdlərə izah olunmalıdır ki, insanların həyat səviyyəsini yüksəltmək, məişət şəraitini yaxşılaşdırma, sağlamlığını qorumaq üçün təbii sərvətlərdən şüurlu və səmərəli istifadə etmək lazımdır.

Məsələn, VI sinifdə fizikada «Fizika və texnika» mövzusunun tədrisi zamanı qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanda neft təbiətin bizə bəxş etdiyi sərvət olmaqla yanaşı, neft hasilatı zamanı neft çıxarılan sahələrdə torpaq və bitkilər, ətrafdakı su hövzaları, xüsusilə Xəzər dənizi neftlə çirkləndirilir ki, bu da respublikamızın ekologiyasına çox ziyan vurur. Bu zaman şagirdlərə izah olunmalıdır ki, neft hasilatında onun emalı və daşınmasında ətraf mühitin mühafizəsi bu sahədə işləyənlərin ekologiyaya dair birlik səviyyəsindən və onların ekoloji mədəniyyətindən çox asılıdır.

«Diffuziya» mövzusunun tədrisində şagirdlərə sənaye müəssisələrinin atmosfer havasını müxtəlif qazlarla çirkləndirdiyi izah olunmalı, eyni zamanda atmosferin çirklənməsinin qarşısını almaq üçün fabrik və zavodlarda zərərli qazları tutub saxlayan xüsusi toztutucu qurğuların qoyulmasının zəruriliyi də şərh edilməlidir. Atmosfer havasını çirkləndirən iri sənaye müəssisələrində toztutucu qurğuların qoyulmasının ətraf mühitin mühafizəsi işində mühüm əhəmiyyəti uşaqlara başa salınmalıdır.

IX sinifdə «İnsan və onun sağlamlığı» mövzusu öyrədilərkən insan sağlamlığının ətraf mühit amillərindən asılılığı, ətraf mühitin çirklənməsinin insan sağlamlığına və məişətə mənfi təsiri faktiki misal-

larla, Sumqayıt, Bakı və s. şəhərlimizin həyatında götürülən materiallar əsasında izah olunmalıdır. Ümumiyyətlə, canlı aləmin yaşayış uğrunda mübarizəsinin ekoloji mahiyyəti, mühit amilinin canlıların yaşayışdakı rolu, təbiətə antropogen və texnogen təsirlərin nəticəsi, təbii hadisələrin ətraf mühitin ekologiyasına təsiri və s. haqqında yuxarı sinif şagirdlərinə elmi biliklər aşılmasında fənn müəllimlərinin üzərinə ciddi məsuliyyət düşür. Orta məktəbin kimya və biologiya müəllimləri ətraf mühitin çirklənməsi, insan orqanizmi, kimyəvi maddələrin məişətdə tətbiqi və onun nəticələri haqda şagirdlərdə müəyyən anlayışlar yaratmalıdır.

Məsələn, orta məktəbin VIII sinfində «Təbiətdə xlor və onun tətbiqi» mövzusunun keçərkən xlorun məişətdəki rolu şagirdlərə geniş izah edilməlidir. Şagirdlərə izah olundu ki, xlorun məişətdəki əhəmiyyəti suyun zərərsizləşdirilməsində müxtəlif zərərvericilərə qarşı mübarizədə istifadə olunmasındadır. Buna görə də sanitariya orqanları məişətin sanitariya-epidemioloji vəziyyətinin yaxşılaşdırmaq üçün yaşayış binalarını, həyətləri, zibil tökülən yerləri, mənzillərdə ayaqyolunu xorla dezinfeksiya edirlər.

Lakin, xlorla dezinfeksiya aparılan zaman guya, yaxşı təsir etmək üçün bəzən onu normadan artıq istifadə edirlər. Şagirdlərə izah olunmalıdır ki, insan orqanizmi üçün güclü allergik təsirə malik olan xlor və xlor birləşmələri normadan artıq istifadə olunduqda o, ağ ciyərlərə və qan dövranına çox pis təsir edir.

Məsələn, 1990-1991-ci illərdə Qırğızıstanda aparılan tibbi-sosioloji tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, uşaqların 63 faizinin qanında baş verən anemiyanın səbəbi xlorla zəhərlənmə ilə əlaqədardır.¹

Buna görə də xlor və xlor birləşmələrinin mənzil-məişətdə normadan artıq işlədilməsinin insan orqanizmi üçün ciddi təhlükə yaratdığını və bütövlükdə məişətin sanitariya-ekoloji vəziyyətinə mənfi təsir göstərdiyini uşaqlara izah etmək lazımdır.

VIII sinifdə «Kükürd və onun birləşmələri» mövzusunun, IX sinifdə «Azot», «Karbon» və «Metallara» mövzularının tədrisi zamanı onların ətraf mühitə və insan orqanizminə zərərli təsiri geniş izah edilməli, bunlara qarşı mühafizə üsulları uşaqlara başa salınmalıdır. Bu və digər kimyəvi maddələrin insana və məişət ekologiyasına

mənfi təsirləri konkret faktlar əsasında izah olunmalı, zərərli kimyəvi maddələrlə davranmaq qaydaları şərh edilməlidir.

Tədris prosesində kimya, fizika və biologiyanın başqa fənnlərlə əlaqəsi, konkret olaraq bu fənnlərin ətraf mühitin mühafizəsi, məişət ekologiyasının yaxşılaşdırılması, bütövlükdə insan ekologiyasının qorunması ilə bağlı rolunun aydınlaşdırılmasına xüsusi fikir verilməlidir.

Ekologiya tərbiyənin təsirini və əhəmiyyətinin artırmaq üçün tərbiyə ocaqları və tədris müəssisələrində uşaq və gənclər arasında aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik: 1. İstər orta, istərsə də ali məktəblərdə müstəqil respublikamızın zəngin təbii sərvətləri, onların qorunması və onların səmərəli istifadə edilməsini konkret faktlar əsasında uşaq və gənclərimizə aşılamaq.

2. Azərbaycanın «Qırmızı kitabı»na düşən bitki və heyvan növlərinin adlarının gənclərimizə sadalamaq və onların mühafizəsi yollarını şərh etmək.

3. Su, hava, torpaq, bitki və heyvanlar aləminin insan üçün həyatı əhəmiyyətini gündəlik yaşayışın konkret faktları əsasında uşaq və gənclərimizə başa salmaq və təbiətin bu obyektlərinə onlarda məhəbbət hissi aşılamaq.

4. Ətraf mühiti çirkləndirən amilləri ayrı-ayrılıqda gənclərimizə başa salmaq və bu amillərin aradan qaldırılması yollarını aydınlaşdırmaq.

5. ailədə adamların sağlamlığının məişət ekologiyasının vəziyyətindən birbaşa asılılığının uşaqlara izah etmək və məişət ekologiyasının çirklənməsinə təsir edən amilləri dərs prosesində konkret faktlar əsasında onlara aydınlaşdırmaq.

6. Orta məktəblərdə ekoloji məsələlərlə əlaqədar olaraq fənn müəllimlərinin maraqlı iş təcrübəsinin öyrənilib digər məktəblərdə yayılmasına çalışmaq.

Ekoloji hüquqla ekoloji tərbiyə bir- biri ilə vəhdət təşkil edir. Ekoloji tərbiyənin əsas istiqamətlərindən biri əhalinin hüquqi- ekoloji maarifləndirilməsidir. Ekoloji qanunvericiliyin tələblərinin həyata keçirilməsində əhalinin hüquqi- ekoloji maarifləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan son illərdə respublikamızda əhalinin hüquqi- ekoloji maarifləndirilməsi ilə bağlı respublikamızda müəyyən tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlərdən biri «Əhalinin ekoloji təhsil və maarifləndirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsidir. Bu Qanun əhalinin ekoloji

¹ «Şəfəq» qəzeti, 3 yanvar 1992-ci il

təhsil və maarifləndirilməsi ilə bağlı dövlət siyasətinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını müəyyən edir, bu sahədə münasibətləri tənzimləyir.¹

Qanunun 4-cü maddəsində əhalinin ekoloji təhsil və maarifləndirilməsi sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri aşağıdakı kimi şərh edilmişdir:

«4.1. Əhalinin ekoloji təhsil və maarifləndirilməsi sahəsində dövlət siyasəti ətraf mühitin mühafizəsi və təhsil haqqında qanunvericiliyin tələblərinə, müvafiq dövlət proqramlarına, habelə bunlara dair ölkədə və beynəlxalq təcrübədə mövcud olan prinsiplərə uyğun həyata keçirilir.

4.2. Əhalinin ekoloji təhsil və maarifləndirilməsi sahəsində dövlət siyasətinin prinsiplərinə aşağıdakılar aiddir:

4.2.1. ümumi ekoloji biliklərə yiyələnməsi üçün hər kəsə bərabər şəraitin yaradılması;

4.2.2. orta təhsil sistemində ekoloji biliklərin tədrisinin icbariliyi;

4.2.3. ekoloji təhsil və maarifləndirmə prosesinin fasiləsizliyi;

4.2.4. ekoloji təhsil və maarifləndirmə sahəsində aşkarlığın təmin olunması;

4.2.5. ekoloji təhsil və maarifləndirmə sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində əhalinin və qeyri- hökumət təşkilatlarının iştirakına şəraitin yaradılması».²

Qanunvericilinin ayrı- ayrı maddələrində ekoloji təhsil və maarifləndirmə sahəsində dövlət hakimiyyət orqanlarının hüquqları və vəzifələri (maddə 5) təsbit olunmuş, ekoloji təhsil və maarifləndirmə sahəsində fəaliyyətin əlaqələndirilməsi (maddə 8) şərh edilmiş, ekoloji təhsil üzrə məsləhət şuralarının yaradılması (maddə 9) göstərilmişdir. Bundan başqa qanunda ekoloji təhsil sahəsində dövlət təhsil standartları şərh edilmişdir. Burada deyilir: «Ekoloji təhsil sahəsində təhsil müəssisələrinin tipləri, təhsilalma formaları və mərhələləri üçün nəzərdə tutulan icbari ekoloji təhsil proqramlarının məzmunu müvafiq dövlət təhsil standartlarına uyğun müəyyənləşdirilir.

- Ekoloji təhsil üzrə dövlətin təhsil standartları ekoloji təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, bu sahədə mütəxəssislərin bilik səviyyə-

sinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə aparılan attestasiya sənədlərində əsas götürülür.¹

Qeyd edək ki, bu Qanunun öyrənilməsi və mənimsənilməsi gənclərin ekoloji bilik səviyyəsini genişləndirilməsinə xidmət edəcəkdir. Göstərmək lazımdır ki, bu Qanun əhalidə ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılmasında da faydalı rol oynayacaqdır.

Respublikamızın indiki ekoloji vəziyyətinin araşdırılması nəticəsində təbii mühitin mühafizəsi və məişət ekologiyasının qorunması ilə bağlı ekoloji tərbiyənin əsas istiqamətlərinin aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik:

1. Təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı münasibəti, insanın həyat və fəaliyyətində təbiət amillərinin rol haqqında müəyyən biliklər sisteminin təbliğ olunması.

2. Respublikamızda ekoloji şəraitin ümumi vəziyyətinin kütləvi informasiya vasitəsilə əhaliyə çatdırılması.

3. Ətraf mühit obyektlərindən-atmosfer havası, su və torpağın çirklənməsinin məişət ekologiyasına təsir dərəcəsini müəyyənləşdirilməsi.

4. İnsanın sağlamlığı, onun həyat və güzəranından məişət ekologiyasının rolunun əhali arasında təbliği.

5. Müasir ekoloji gərginliyin regional və global miqyasdakı rolunun müqayisəli təhlili və bunun kütləvi informasiya vasitələri ilə əhaliyə çatdırılması.

6. Məişət ekologiyasının pisləşməsi və gərginləşməsinə təsir edən amillərin öyrənilməsi və bunların təbliği.

7. Ətraf mühitin ekoloji vəziyyətinin demoqrafi amillərdən asılılığının öyrənilməsi və bunun şərh edilməsi.

8. Respublikamızda qaçqınlıq və məcburi köçünlüyün ətraf mühitin mühafizəsi və məişət ekologiyasına mənfi təsirinin öyrənilməsi və bunun beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılması.

9. Təbii sərvətlərdən istifadə edilməsində ekoloji hüquq prinsiplərinin təbliği.

10. Məişətin sanitar-epidemioloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında ekoloji hüquqla bağlı amillərin geniş təbliğ edilməsi.

11. Ekoloji hüquq sahəsində aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi:

a) Ətraf mühitin qorunması ilə bağlı qanunlar, normativ aktlar və s. hüquqi sənədlərin qəbul edilməsi;

¹ «Respublika» qəzeti, 29 yanvar 2003-cü il.

² «Respublika» qəzeti, 29 yanvar 2003-cü il.

¹ «Respublika» qəzeti, 29 yanvar 2003-cü il.

- b) dövlət ekoloji ekspertizasının fəaliyyətinin normal vəziyyətə salınması və bunun əhəmiyyətinin adamlara izah olunması;
- v) ekoloji hüquq pozuntuları və ekoloji cinayətkarlıqla əlaqədar mövcud cinayət məsələsinə nisbətən sərt maddələrin açılma edilməsi;
- q) ekoloji hüquq sahəsində tərbiyənin genişləndirilməsi.

İnsan yarandığı gündən ətraf mühitin komponentlərindən birinə çevrilmişdir. Ətraf mühitin mühüm komponenti kimi insanın ətraf mühitə təsiri tarixən çoxcəhətli olmuşdur. Cəmiyyətdə insanların bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətləri də ətraf mühit (həm təbii mühit, həm də insan tərəfindən yaradılmış süni mühit) vasitəsilə reallaşır. İnsan öz istehsal fəaliyyəti prosesində yeni süni predmet və maddələr yaradaraq başqa insanların da həyatına əhəmiyyətli təsir göstərə bilir. Bu təsir bəşər inkişafının həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət ifadəsi kimi həmişə yüksəlmişdir.

Tarixi prosesin gedişində təbiətin əsas amilinə çevrilən insan ətraf təbii mühitə təsiri gücləndirərək elmi-texniki tərəqqini intensivləşdirmişdir.

İnsan öz yaşayış mühitinin komponenti olmaqla yanaşı, həm ətraf mühitdən asılı olur, həm də ətraf təbii mühitə güclü təsir göstərərək onu dəyişdirir. Müasir elmi ədəbiyyatın təhlili və aparılan tədqiqatlar nəticəsində insanla təbiət arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı təsiri ifadə edən müəyyən aparıcı prinsiplər və müddəalar işlənib hazırlanmışdır. Bu prinsip və müddəalar aşağıdakılardır:

1. İnsanın ətraf təbii mühitdən kənar mövcudluğunun qeyri-mümkünlüyü;
2. Hər hansı bir antropogen fəaliyyətin ətraf təbii mühitə təsirinin labüdlüyü;
3. İnsan və təbiətin qarşılıqlı təsirinin iqtisadi asılılıq zərurəti;
4. İnsan və təbiətin qarşılıqlı əlaqəsinin tarixi şərtlənməsi.

Bu prinsipləri sosial - fəlsəfi cəhətdən təhlil etdikdə məlum olur ki, bəşəriyyət öz həyat və fəaliyyətini davam etdirmək üçün ətraf təbii mühitdən daim asılılıq zərurətindədir. İnsan – təbiət münasibətlərindəki iqtisadi asılılıq prinsiplərini həyata keçirərkən həm öz iqtisadi inkişafını təmin etməli, həm də ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərinə diqqət yetirməlidir. İnsanlar təbii ehtiyatlardan istifadə edərkən antropogen fəaliyyətin ətraf təbii mühitə təsirini minimuma endirmək haqqında ciddi şəkildə düşünməlidirlər.

İnsan - təbiət münasibətləri rəşional formada mütləq həqiqət axtarışı ilə məşğul olan fəlsəfənin tarixən əsas tədqiqat obyektlərindən biri olmuşdur. Ekoloji problemlərin həllində fəlsəfənin

rolunu müxtəlif cür şərh edən tədqiqatçılar insan - təbiət münasibətlərinin araşdırılmasında da müxtəlif baxışlar irəli sürmüşlər. Yaxın keçmişdə ekoloji şəraitin yaxşılaşdırılmasında fəlsəfi yanaşmalara ehtiyacın olmaması fikrini irəli sürən tədqiqatçılar da az deyildir. İndiki informasiya əsrində insan - təbiət münasibətlərinin araşdırılmasında sosial - fəlsəfi tədqiqatların əhəmiyyəti daha da yüksəlmişdir. Bu aşağıdakılarla şərtlənir:

- İnsan - təbiət münasibətlərinin araşdırılması konkret elmlərlə fəlsəfə arasında körpü rolunu oynayır.

- Sosial fəlsəfə də ekologiya kimi subyekt - obyekt münasibətlərinin mürəkkəb strukturuna bütöv yanaşmanı öyrənir.

Elmi ədəbiyyatın təhlili və tarixi təcrübə göstərir ki, insanla təbiət arasındakı qarşılıqlı münasibətlər elmi - texniki tərəqqinin sürəti ilə bağlı daima mürəkkəbləşməkdədir. Bu baxımdan insan təbiət münasibətlərində əsas məsələ optimal variantın seçilməsidir. Ekoloji problemlərin sosial-fəlsəfi cəhətdən araşdırılması yolu ilə insan - təbiət münasibətlərinin optimallaşdırılmasının təşviq edilməsinin əhəmiyyəti aşağıdakılarla şərtlənir:

1. Fəlsəfi tədqiqat vasitələri şüur və materiya arasındakı ziddiyyəti araşdırmaq yolu ilə ekoloji çətinliklərin yaranmasının da-xili səbəblərini açıqlayır.

2. İnsan - təbiət münasibətlərinin kəskinləşməsinin səbəbləri, müasir istehsalın xarakteri və insanların həyat şəraiti ilə şərtlənir ki, bunlar da sosial - fəlsəfənin əsas tədqiqat obyektidir.

Hazırkı şəraitdə indiki və gələcək nəsillərin hər bir üzvünün sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüquqlarının mühafizəsi insan - təbiət münasibətlərinin optimallaşdırılmasını tələb edir. İnsan - təbiət münasibətlərinin optimallaşdırılması isə təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə, ətraf mühitin mühafizəsi və bütövlükdə davamlı inkişafın əsasıdır. Elmi - texniki tərəqqinin hazırkı sürəti göstərir ki, insan - təbiət münasibətlərinin optimallaşdırılması bu münasibətlərdə hüquqi və mənəvi amillərin vəhdəti olmadan mümkün deyildir.

Bu baxımdan insan - təbiət münasibətlərinin optimallaşdırılmasında hüquqi amillərin rolunun artırılması üçün aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilməsi məqsədəuyğundur:

1. Ölkəmizdə mövcud ekoloji qanunvericiliyin Avropanın ekoloji qanunvericilik standartlarına uyğunlaşdırılması.

2. Ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı olan Beynəlxalq Konvensiyalarda irəli sürülən əsas prinsiplərin respublikamızın ekoloji qanunvericiliyində təsbit olunmasını həyata keçirmək.

3. Bakı - Tbilisi - Ceyhan və Bakı - Tbilisi - Ərzurum neft - qaz layihələrini həyata keçirərkən respublikanın ekoloji qanunvericiliyi və beynəlxalq konvensiyaların prinsiplərinə əməl edilməsini təmin etmək.

4. Ölkədə fəaliyyət göstərən xarici firma və şirkətlər tərəfindən respublikanın ekoloji qanunvericiliyinə riayət etməsinə səlahiyyətli respublika təşkilatları tərəfindən ciddi nəzarətin həyata keçirilməsi.

5. Ölkənin neft - qaz strategiyasının həyata keçirilməsi prosesində İTM-nin optimallaşdırılması üçün hüquqi amillərin prioritet olduğunu daim nəzarətdə saxlamaq.

İTM-nin optimallaşdırılmasında hüquqi amillərlə yanaşı mənəvi amillərin də roluna ciddi diqqət yetirilməlidir. Bunun üçün aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi məqsədə müvafiqdir:

1. Gənclər arasında ətraf mühitə mənəvi münasibətin aşılınması və bu yolla gənclərin ekoloji şüurunun formalaşmasına təsir etmək.

2. İnsan həyatında əlverişli ətraf mühitin rolunu geniş təşviq etmək.

3. Ölkəmizin zəngin təbiətə və qiymətli bioloji müxtəlifliyə malik olduğunu insanların şüuruna çatdırmaq və ətraf mühitin mühafizəsində onların fəallığını yüksəltmək.

4. Ətraf mühitlə bağlı Davamlı İnkişaf Konsepsiyasının əsas müddəalarını geniş təbliğ etmək.

5. Uşaq və gənclərimizdə ekoloji etika və ekoloji mədəniyyətin formalaşmasına nail olmaq.

Hüseynov Sakit
(Hüseynov Sakit Yəhya oğlu)

Rasim Sarıyev
(Sarıyev Rasim Mirkamal oğlu)

EKOLOGİYANIN FƏLSƏFİ VƏ HÜQUQİ
MƏSƏLƏLƏRİ

Çapa imzalanmışdır: 29.06.2007

Kağız formatı: 60x84 1/16

H/n həcmi: 14.5

Sayı: 100

Kitab “TƏKNUR” MMC-nin mətbəəsində
çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəh.,
H. Cəvid küç., 31
Tel.: 510-03-68